

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ADORJÁNI PANNA
ÁRMEÁN OTÍLIA
BALÁZS IMRE JÓZSEF
BALOGH BÉLA
DEÁK ÁGNES
HERMANN RÓBERT
HORVÁTH HENRIETTA
KÁDÁR TIBOR
KÁNTOR LAJOS
KONTRA MIKLÓS
MAGYARICS TAMÁS
MARKALY ARANKA
OBORNI TERÉZ
PAP JÓZSEF
SUDÁR BALÁZS
B. SZABÓ JÁNOS
VARGA SZABOLCS
ZAKAR PÉTER
ZELEI MIKLÓS

11

III. FOLYAM
2014.
NOVEMBER

**KOLLABORÁNSOK
A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN**

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXV/11. • 2014. NOVEMBER

TARTALOM

HERMANN RÓBERT • Kollaboránsok a magyar történelemben – egy kényes téma elé	3
VARGA SZABOLCS • Katalin király és a török szultán: mérlegen Szapolyai János árulásai	5
OBORNI TERÉZ • Barát vagy ellenség? (Egy árulás története, Erdély, 1551)	13
B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS • A hatalom csúcsein. (Magyarországi származású renegátok az Oszmán Birodalom politikai elitjében)	24
HERMANN RÓBERT • Az együttműködés útja, tévútjai és zsácutcája 1848–1849-ben – a magyar konzervatívok a túloldalon	31
ZAKAR PÉTER • Egyház és (ellen)forradalom	42
DEÁK ÁGNES • Mit minden fűszál tud? (Megfigyelők és megfigyelték Erdélyben az 1850-es évek derekán)	51
PAP JÓZSEF • A passzív ellenállás olvasatai a 19. századi szövegekben	60
ZELEI MIKLÓS • Tanksimogató	71
■ TOLL	
KÁNTOR LAJOS • Barnában, ezüstben a világ: világunk	73
■ VILÁGABLAK	
MAGYARICS TAMÁS • Az amerikai „nagy stratégiák” és doktrínák a hidegháború után	75
■ MŰ ÉS VILÁGA	
HORVÁTH HENRIETTA • A prereflektív észlelés megnyilvánulásai a festői alkotófolyamatokban	84

■ DOKUMENTUM

BALOGH BÉLA • Az 1956-os magyarországi forradalom visszhangja az egykori Nagybánya tartomány területén91

■ KÖZELKÉP

KONTRA MIKLÓS • Mennyire jutottunk negyedszázad alatt?102

■ TÉKA

ADORJÁNI PANNA • Nem baj, de nem értem109

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Ami a feketén túl van111

GÁL EDINA-TÜNDE • Pestis és kolera a 18–19. században119

■ TALLÓ

ÁRMEÁN OTÍLIA • A digitális írástudást megalapozó készségekről123

■ ABSTRACTS

.....125

■ KÉP

KÁDÁR TIBOR.

Reprodukció LÁSZLÓ MIKLÓS

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Sustinem

CLUJ-NAPOCA 2021

Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap,
a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata
Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3.,
Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39,

illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca și al Administrației Fondului Cultural Național
Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;
Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338

Ára 5 RON

HERMANN RÓBERT

Kollaboránsok a magyar történelemben – egy kényes téma elé

■ A nemzetek – főleg a „kis” nemzetek – többsége szívesen látja önmagát hősi pózban, amint viharral, vésszel dacolva, szilárdan őrökdi nehezen kivívott függetlenségén, vagy amint hősiiesen harcol annak eléréséért vagy visszaszerzéséért. Először a második világháború alatt jelent meg, majd 1945–1956 között több kiadást is megért Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című kötete, amely e szempontból tekintette át az 1526–1945 közötti magyar történelmet – olyan korban hirdetve az önálló Magyarország eszményét, amelyben az évtizedekre elveszett. Kosáry Domokos, az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb formátumú történésze mondta egyszer ezzel kapcsolatban, hogy aki négyszáz évig harcol valamiért, ami elérhetetlen, az vagy nagyon kitartó, vagy bolond...

Ez a függetlenségi elbeszélésmód azonban nem a 20., hanem már a 19. századi magyar közgondolkodásban és történetírásban megjelent. Így lett függetlenségi harc az erdélyi fejedelmek 17. századi hadjárataiból, így lett Thököly Imre a magyar függetlenségi hagyomány kiemelkedő alakja, s így lett II. Rákóczi Ferenc szabadságharc a küzdelmek csúcspontja, a független magyar állam megvalósulásának rövid időszaka a Mohácstól az első világháború befejezéséig terjedő időszakban. De ez az értelmezés 1848–1849 megítélésére is rányomta a bélyegét: így lett belőle egyívű, már 1848. március 15-étől kezdve a Habsburg-monarchiától való elszakadásért folytatott küzdelem.

Holott egyetlen nemzet vagy állam története sem értelmezhető egyetlen modell alapján – vagyis, értelmezhető, de maga az értelmezés válik értelmetlenné vagy hamissá.

Magyarország 1526-ban elveszítette állami önállóságát. Szapolyai János magyar királlyá választása ugyan azt az illúziót keltette, hogy van lehetőség az önálló állami lét folytatására, ám e reményről csakhamar kiderült, hogy alaptalan. Nemcsak azért, mert I. Ferdinánd személyében Habsburg-uralkodó is került a magyar trónra, s a kialakuló polgárháborúban Szapolyai vereséget szenvedett. Trónviszályok folytak már az Árpád-kori Magyarországon vagy a 14–15. században is, elég, ha a Hunyadiak korára gondolunk. Idegen (nagy)hatalmak beavatkozása e küzdelmekbe szintén nem volt példátlan. Ám ezek mindig időleges jelenségek voltak, és sohasem jártak a Magyar Királyság idegen uralom alá kerülésével vagy tartós kettészakadásával; az ország sorsát befolyásoló döntések alapvetően Esztergomban, Székesfehérváron vagy Budán születtek, nem pedig Bécsben vagy Isztambulban.

1526 után ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Szapolyai nem tudta megvédeni a maga királyságát a másik trónkövetelőtől, s rákényszerült arra, hogy a magyar államiságot romba döntő I. Szulejmán szultántól kérjen fegyveres segítségét – I. Ferdinánd és utódai pedig nem voltak elég erősek ahhoz, hogy új orszáruk területét teljes egészében megóvják az oszmán hódítástól. A magyar politikai elitnek pedig választania kellett – először a két, magát egyaránt legitimnek mondó király, majd egy-

re inkább a két orientáció, Nyugat és Kelet, az alkotmányosságot és az önálló magyar államiséget koronként változó módon tiszteletben tartó, de vallásilag sokszor intoleráns Habsburg- és a vallásilag türelmes, de alapvetően az ország teljes elnyelésével fenyegető oszmán hatalom között.

Ezzel vette kezdetét az a korszak, amelyről Szekfű Gyula azt írta, hogy 1526-ig jellemünk alakította történelmünket, majd történelmünk a jellemünket. A legfőbb probléma mindig a legitimitás volt. Lehet-e törvényesen harcolni a törvényes király ellen (mert a Habsburg-uralkodókat II. József kivételével mind megkoronázták, s I. Ferenc József kivételével nem a formák felrúgásával, önkényuralmi módon kerültek trónra), akár egy az ország maradék önállóságára hosszú távon veszélyesebb nagyhatalom szövetségeseként vagy inkább vazallusaként?

Melyik államrész képviseli inkább a magyar állami folytonosságot – a török szultán kegyelméből létező, a magyar politikai elit által kormányzott Erdély vagy a Habsburgok birodalmába többé-kevésbé betagolt Magyar Királyság? A vallási és közjogi sérelmek indokolják-e az ország négy részre szakítását, mint ahogy ez Thököly Imre időszakában történt? Hazaárulók vagy kollaboránsok-e azok a magyar főurak és nemesek, akik II. Rákóczi Ferenc kurucjai ellen forogták a fegyverüket a törvényes király szolgálatában?

Kollaboráció-e királyi biztosságot vagy bármifajta állami hivatalt vállalni a magyar önállóság eltörlésére törekvő II. József, a „kalapos király” uralma alatt? Hogyan vélekedünk a magyar megyék megrendezésére és a kormánytöbbség megteremtésére az 1840-es évek második felében a magyar vármegyék élére állított főispáni helytartókról? Kollaboránsok-e azok a magyar tisztviselők, akik 1849-ben a Windisch-Grätz herceg által létrehozott ideiglenes közigazgatásban vállaltak szerepet – az 1848 előtti magyar államiség továbbéltetésének reményében? Kollaboránsok-e azok a tisztviselők, akik a Bach-korszak közép- és alsó szintű igazgatását működtették? Hol van a határ a hivatali szakmai tevékenység és az idegen hatalommal való együttműködés között?

Olyan kérdések ezek, amelyeket újra és újra fel kell tennünk – nem azért, hogy mentegessük vagy felmentsük elmúlt korok szereplőit, hanem hogy megismerjük és megértsük cselekedeteik motívumait – s hogy a múltat ne csupán történeti kuriózumok színes kaleidoszkópjának lássuk, hanem a jelenbe vezető út előzményének; hogy ne csak az egykori, vélelmezett vagy tényleges kollaboránsokról és szabadság-hősökről tudjunk meg többet, hanem önmagunkról is.

A *Korunk* jelen súlypontja ezt a kérdéskört próbálja meg bemutatni – a megértés és a folytatás reményében.

VARGA SZABOLCS

KATALIN KIRÁLY ÉS A TÖRÖK SZULTÁN: MÉRLEGEN SZAPOLYAI JÁNOS ÁRULÁSAI

■ „– Mondd tovább! – parancsolta a vajda. – Nándorfehérvár valóban elesett, de erről már mindenki tud. Mi lesz ezután?

A torzonborz asszony mély lélegzetet vett, utána egyszerre kivágta:

– Öt év múlva a szultán újra támad!

– Öt év? – számolgatta a nagyúr. Öt esztendő múlva Lajoska éppen húszéves lesz. A had élére kell állnia. – És?

– A királyi had Rákos mezejéről indulva elérkezik a mohácsi síkra.

Dühös moraj támadt, az egyik familiáris megpofozta a nőt.

– Idén is Mohácsig jutottak, mindenki tudja, asszonyállat! – üvöltötte a harcsabajszú Gáspár.

– Ott megütkeznek.

Csönd támadt. Szapolyai szemében érdeklődés villant.

– Megütkeznek?

– Meg, nagyuram, csatát vívnak a törökkel Keresztelő Szent János feje vételének napján – hüppögte a nő.

– És?

– Megverendi őket a török, és oda lesz a király!

Ettől az összes familiáris felélénkült. A vajda felemelte a tenyerét, mire egy csapásra elült a lárma.

– Ki lesz az új király?

– Nagyságotat választják meg!

Zengve-süvöltve bődült el a »Vivát!«.¹

Szapolyai
pipogyaságához,
gyengeségéhez,
asszonyos
viselkedéséhez érdemes
még egy dolgot
figyelembe venni,
jelesül azt, hogy ezek a
vádak szerfölött
hasonlítanak a Jagelló
(II.) Ulászló és II. Lajos
ellen
hangoztatottakhoz.

A fenti rövid fiktív párbeszéd a világhálón olvasható, és azért került ezen írás elejére, mert véleményem szerint remekül jellemzi, hogy a magyar közvélemény miképp vélekedik Szapolyai (I.) Jánosról. Ő volt az, aki a nagyhangú, szittyá öntudattól eltelt követői között előre látta és kívánta a mohácsi katasztrófát, valamint II. Lajos halálát, majd önző érdektől vezérelve és az ország jövőjét semmibe véve lepaktált a török szultánnal a királyi koronáért. Hiába jelennek meg időről időre ezt cáfoló tudományos munkák, a sztereotípiák elleni tudósi küzdelem szinte szélmalomharcnak tűnik, és a történeti eredmények bizony sokszor csak évtizedek múlva jelennek meg a tankönyvekben, épülnek be ezeken keresztül a közgondolkodásba, és változtatják meg a múlt egyes dogmaként kezelt részéről vallott felfogásunkat.

„Egy nemzetnek katasztrófa után bűnbakra van szüksége, hogy ne veszítse el önmagában való hitét!” – vallotta Szekfű Gyula, és idézte ezt a megállapítást pár évvel korábban egy történelmi bűnbakokról szóló írásában Pók Attila.² Ugyanebben a kötetben olvashatunk egy Szapolyai Jánosról szóló tanulmányt is Bessenyei József tollából, amelynek állításaival nem érdemes vitatkozni, ez a tanulmány inkább csak árnyalni szeretné az ottani megállapításokat.³

Nem tudom, hogy Szapolyai János felférne-e a magyar bűnbakok képzeletbeli dobogójára,⁴ de az bizonyosnak tűnik, hogy uralkodóink közül alig van nála ellentmondásosabb megítélésű személy. Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után emigrációba szorult, a hazai függetlenség legmarkánsabb szószólói közé tartozó történetírók, elsősorban Szalay László és Horváth Mihály Szapolyaiban az utolsó nemzeti királyt látták – nem mellékesen helyesen –, akit a Habsburg uralkodói ambíciók lehetetlenítettek el és löktek a szultán karmai közé.⁵ Kései pártolói tehát leginkább azzal védték, hogy Ferdinánddal szemben az ország függetlenségét akarta megőrizni és a szerencsétlen külpolitikai helyzet, valamint hívei árulása tette szükségyszerűvé és így – ha nem is védhetővé, de – érthetővé Szapolyai politikai lépéseit és az Oszmán Birodalom oldalára való sodródását.

A mentegatók csoportjánál azonban jóval népesebb volt a Szapolyait sötét színekkel ábrázoló tábora, és a vele szemben megfogalmazott vádak is jóval szélesebb spektrumot fogtak át. Krúdy Gyula *Az első Habsburg* című, 1931-ben megjelent regényében már szinte minden elítélő jelző szerepelt róla, amelyek emberi jellemhibáit domborítják ki. „Aztán meg csak bízunk Szapolyai gyávaságában, amelyben idáig még sohasem csalatkoztunk” – mondta például Báthori István nádor Mária királynénak a pozsonyi országgyűlés előtti napokban. Ugyancsak az alábbi szereposztásban hangzott el, hogy: „A vajda úr azért költözött Esztergomba, hogy innen fenyegetse Katalin király módjára a Komáromba egybehívott »Rákost«, amelyen majd koronáját veszik őkegyelmének, ha ugyan a fejét meghagyják.”⁶ A Szeréminél olvasható – általa Dózsa Györgynek tulajdonított – „Katalin király” jelző⁷ népszerűségét jelzi, hogy még a *Pallas Nagylexikon*ba is bekerült mint „Szapolyai János erdélyi vajdának, utóbb (1526–1540) I. János néven Magyarország királyának asszonyost, anyámasszonyost jelentő gúnyneve.”⁸

A gyávaság és gyengeség toposzai nagyon erősen rátelepedtek Szapolyai megítélésére, amit csak gazdagított, hogy sokan „a zsarnói csata megfutamodóját, a parasztok gyilkosát, a gyermekkora óta javíthatatlan bajkeverőt” látták benne. „Ez a király, akit kétségen kívül megkoronáztak amaz angyali koronával, hitét, bátorságát, önbizalmát veszítve, mint a bűnös bűntudatával, jár-kei azóta országában. Mint mondják: lelki kínjaiban hetekig nem merészelt Székesfejérvárról a prépostság házából elmozdulni, és minden este felkérte a papokat, hogy egész éjszakán át imádkozzanak lelki nyugalmáért a koronázó főoltár előtt, hiába noszogatták vala hívei, hogy a koronázás után régi királyaink szokása szerint hagyná el az ünnepekben és árulásban fáradt várost. Nem bír vala Nagyboldogasszony templomának környékéről eltávolod-

ni, mint a tolvaj, ki megbánta tettét.”⁹ Érdemes a vádak teljes tárházát felvonultató Krúdynál maradni, akinek a leírásából egy eredendő gyávaság és hiúság miatt egyre inkább önmarcangolóvá és bizonytalanává váló, több esetben szadista vonásokat mutató főúr képe rajzolódik ki, akinek elítélendő tettei jellemhibáinak következményei: hitszegő módon verte le Dózsa György seregét, gyáván kikapott Zsarnó ostroma alatt, az árulása miatt veszett el a magyar jövő Mohács mezején, és végül a trón érdekében nem áttalott az ősellenségnek tekintett Szulejmán szultán elé kézcsókra járulni.

A vádak egy részére már válaszolt korábban Szakály Ferenc¹⁰ és Barta Gábor,¹¹ legújabbán pedig Bessenyei József.¹² Ezekből például kiderül, hogy Szapolyai a korszak egyik legtapasztaltabb katonai vezetőjének számított, aki másfél évtizeden keresztül vezetett hadjáratokat Moldvába és Havasalföldre. Sikerrel védte meg a rábízott Erdélyt, így eredményes és harcedzett vezérként tekintettek rá a kortársak,¹³ és éppen ezek miatt röppentek fel egyre több helyről olyan hírek, hogy János alkalmas lenne királynak is. B. Szabó János pár évvel korábban meggyőzően számolt le a Szapolyai ellen a mohácsi csata kapcsán felmerült évszázados toposzokkal, és bizonyította, hogy a vajda a király környezetéből érkező ellentmondásos parancsok miatt nem érhetett oda a csatába.¹⁴

A Szapolyai ellen felhozott vádak között az is felbukkant, hogy esetleg tevőlegesen felelősség terheli II. Lajos király haláláért.¹⁵ A modern történetírás sok esetben nem kezelte kellő súllyal ezt az eseményt, pedig a mohácsi vereségből a király halála és a trónörökös hiánya miatt lett korszakos tragédia. Ebben a korban már egyáltalán nem volt szokványos egy koronás fő ütközetben való halála, ezért Lajos sorsa különösen foglalkoztatta az európai közvéleményt. A király sorsáról sok ellenmondásos hír látott napvilágot, ezek között már 1526 őszén megjelent a királygyilkosság verziója,¹⁶ amiből csak a következő hónapokban kristályosodott ki Szapolyai tettesi szerepe. A kéziratot német újságok mellett a Magyarországot megjáró Wolfgangus Lazius bécsi humanista kéziratos történeti munkájában olvasható legelőször, hogy a királyt Szapolyai György fojtotta bele a mocsárba testvére kérésére.¹⁷ A mai bulvárhoz hasonlóan működő korabeli újságok harsány magyarellenességgel igyekeztek eladni az egyes számokat, és ezekben a beszámolókból egyre gyakrabban Szapolyai lett a „gaz magyar” archetípusa, aki a közvélemény szemében a Habsburgok magyarországi trónigényének legnagyobb akadálya. Ezt a verziót rögzítette Szerémi György is a rendkívül ellentmondásos megítélésű, számtalan pletykát megőrző leírásában. A csatából szerencsésen megmenekült király a Bába melletti Dunaszekcsőn pihent meg, amikor Szapolyai György nekitámadt: „Te király, bestye, táncos király, elvesztetted Magyarországot s a mi jogunkat s az igazságos ítéletet Lőrinc herceg birtokára; bizony te meghalsz” – Majd kihúzta a kardját, és három szúrással megölte, ezután a merénylőt Tomori tette el láb alól, vele pedig Szapolyai katonái végeztek.¹⁸ A királygyilkosság legendája tehát több szálon indult el, Szerémi kéziratos munkája, a korabeli itáliai kémjelentések, német kéziratok újságok egyaránt a forrásokhoz tartoznak. A téma a 20. században már a szépirodalomban is helyet kapott, Krúdyval közel egy időben Szomory Dezsőt is megihlette Szapolyai és Mária királyné ellentmondásos kapcsolata. „*Szapolyai: A király vagyok! Mária: A kezed véres... Szapolyai: Itt fogom le... Mária: Merő vér vagy te... Szapolyai: Meggyónom... Mária: Föloldjalak?... Szapolyai: Megáldozom... Mária: Megáldjalak? Gyónj hát... Gyónj hát... mondd el, hogy ölsz, kitanult hóhér, hogy tanuljak tőled... mérget hogy keversz... nagy Corvint hogy öltétek meg?... Dózsát hogy kínoztad?... törököt hogy rejtessz, hogy fened ki kőszíveden!*”¹⁹

Ezekben a vádpontokban Szapolyait a források és a szakirodalom alapján is fel kell menteni. Egyszerűen nem tudunk olyan iratról, amely 1526 előtt bizonyítaná a vajda törökökkel való tárgyalásait, és azt, hogy Jagelló (II.) Lajos életére törne. Azt el-

fogadhatjuk, hogy a magyar nemesi közgondolkodásban ebben az időben különösen jelen levő idegen- és ezen belül németellenesség miatt sokan el tudták volna képzelni Szapolyait az új Hunyadi Mátyásként, és ettől a gondolattól valószínűleg ő maga sem ódzkodott. Ám azt már nem állíthatjuk, hogy ezért tevőlegesen is nekiállt volna politikai szálakat szövögetni. Szapolyait a Mohács után kialakuló hatalmi vákuum és az előbb említett közhangulat emelte az ország élére a Magyar Királyság lakosainak döntő többségének támogatásával. A Szapolyai ellen felhozott jellemhibák nagy részét szintén tarthatatlanná teszi, hogy 1527-ben Hunyadi (I.) Mátyáshoz hasonlóan az ő tiszteletére is vallásos népének születtek.²⁰

Szapolyai pipogyaságához, gyengeségéhez, asszonyos viselkedéséhez érdemes még egy dolgot figyelembe venni, jelesül azt, hogy ezek a vádak szerfölött hasonlítanak a Jagelló (II. Ulászló és II. Lajos ellen hangoztatottakhoz. Erről a kérdésről néhány évvel korábban Oborni Terézzel közösen hosszasan írtunk, ennek summázata azonban idekíváncozik.²¹ Ulászló és Szapolyai is egy hagyományos késő középkori világ uralkodói, és emellett mélyen hívő keresztények voltak, akik az Isten kegyelméből eredő igazságot és jámborságot tartották vezérfonaluknak. Távol állt tőlük a humanisták által magasztalt virtus és szerencse feltétlen hódolata, így előszeretettel váltak a tanult humanisták céltábláivá, akik könnyen értelmezték tunyaságnak és gyengeségnek az Isten akaratába való belenyugvást és a mértékletes életmódot. Még Szapolyai ellenfelei sem állíhatták például, hogy a környezetében fékevesztett mulatozás vagy egyéb erkölcstelenség zajlott volna, sokkal inkább felrótták számára az egyháziak kormányzatba való beemelését.²² Mindezek együttesen jöttek kapóra a különböző modern történetírói irányzatoknak, amelyek a humanista kortársak negatív képét magukévá téve ábrázolták Szapolyait a jobbágyság megnyomorítójának és a Mohácsért felelős arisztokrata elit vezéralakjának.²³

A Szapolyai elleni vádak közül a legtöbbről sikerült bizonyítani, hogy légből kapottak. A legsúlyosabbról, az Oszmán Birodalommal való szövetségkötésről nagyon nehéz ilyen állítani, hiszen a tények mindenki előtt ismertek: Szapolyai János 1528 elején szövetségre lépett Szulejmán szultánnal, aki megígérte, hogy jogigénye érvényesítéséért mindenben támogatni fogja újdonsült partnerét.²⁴ Ez a korántsem egyenrangú partneri viszony – bár Szapolyai számára egyre nyomasztóbbá vált, mégis fennmaradt a váradi béke 1538-ban bekövetkezett megkötéséig, sőt valamilyen formában János haláláig. A szövetség megkötésének okairól a már említett Barta Gábor mellett többen, így a két világháború között Bárdossy László, újabban pedig Fodor Pál,²⁵ Oborni Teréz²⁶ és a Kasza Péter – Pálffy Géza szerzőpáros is írt.²⁷ Ezek alapján érdemes újból körbejárni ezt a kérdést.

Már a kortársak is nehezen értették, hogy egy határ menti harcokban edződött katonából lett király hogyan jutott el a törökökkel való szövetkezés gondolatáig. Az események rekonstruálásából azonban kiderül, hogy ez hosszú folyamat eredménye, amelynek sok összetevője volt. Bár a magyar politikai elitben voltak néhányan, akik már a mohácsi csata előtt felismerték, hogy az országnak szüksége van az Oszmán Birodalommal megkötött békére, Szapolyainál ennek nincsen nyoma. Elsősorban az itáliai és a nyugati udvarokban megforduló diplomaták számára volt nyilvánvaló, hogy a Portát a nyugati királyságok teljes jogú tagként kezelik a nemzetközi játszmákban, és akár Franciaország, akár Lengyelország tárgyalópartnerként tekint rá.²⁸ Brodarics István római követségei során keletkezett leveleiből kiderül, hogy kifejezetten üdvözölte a lengyel–török békekötést, és abban bízott, hogy II. Lajosnak is sikerül egy hasonlót tető alá hoznia, vagy az országot sikerül belefoglalni a Jagelló Zsigmond lengyel király által kijárt szerződésbe. Ő ugyanis világosan látta, hogy az európai politikában Magyarországnak anyagi és katonai segítség híján kell szembenéznie egy szultáni hadjáratral, amely tragikus körülményekkel fog járni.²⁹ A püspök

legkomorabb sejtései váltak valóra a mohácsi csataterén, ami után joggal kesereggett az elszalasztott békekötésen, ám mindezt még Habsburg Mária udvarában és nem Szapolyai környezetében tette. A megválasztása pillanatában Szapolyai ugyanis egy feltétlen oszmán- és németellenes politika legfőbb politikai letéteményesének számított, akitől hívei egy integer módon megőrzött Magyar Királyság nemzeti dinasztiajának a megalapítását várták.

Szapolyai János 1527 első felében még reménykedhetett abban, hogy szuverén uralkodóként képes úrrá lenni a kettős királyválasztás okozta nehézségeken, ám uralma valójában rendkívül ingatag talajon állt. Neki a nyugati és a déli határokon is sikerrel kellett volna helyt állnia, miközben ez elődeinek még sokkal jobb körülmények között sem sikerült. Hiába ért el tehát a Szerémségben katonai sikereket, Habsburg Ferdinánd gondosan előkészített nyári hadjáratának csapásai alatt az uralma kártyavárként omlott össze. Az 1528. márciusi szinai csatavesztés mindenki előtt világossá tette, hogy Szapolyai egyedül még Ferdinánddal szemben sem képes megvédeni az uralmát, így mindenképp szövetségest kellett találnia, aki hajlandó az ő magyarországi küzdelmét támogatni.

Szapolyai ebben a helyzetben követeket küldött az összes jelentősebb keresztény királyi udvarba, kedvező választ azonban sehonnan nem kapott. Ezért nem maradt más választása, mint hogy a nyugati diplomáciában már amúgy is gyakorlattá vált módon Isztambulban próbáljon meg támogatást szerezni. A tárgyalásokkal megbízott Hyeronimus Łaski sikerrel teljesítette a megbízatást, és rendkívül kedvező feltételeket tudott ura számára kialakítani. A szerződés szövegéből úgy tűnik, hogy két egyenrangú fél lépett egymással szövetségre, ebben sem adóról, sem meghódolásról nem esett szó, de mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az elefánt és egér szövetsége kötött meg. Híveinek ekkortól azzal kellett szembenéznie, hogy egy olyan király mellett tartanak ki, aki csak hathatós oszmán támogatással lesz képes visszaszerezni és megtartani a hatalmát. Mindez azonban ekkor már másodlagos szempont a magyar nemesi elit egy része számára, akik között a sok kudarc hatására kialakult az a felismerés, hogy Magyarországot fegyverrel nem lehet megvédeni a töröktől, tárgyalni kell, és ha szükséges, engedményeket tenni. Mivel valójában a magyar-oszmán fegyverszünetek ekkor már hosszú múltra tekintettek vissza, és a hazai diplomácia a 15. században, például Mátyás alatt jóval pragmatikusabban állt ehhez a kérdéshez, Szapolyai több veszélyt látott a háború folytatásában, mint a béke megkötésében. Rájött arra, hogy nem lehet megvédeni az országot sem Ferdinándtól, sem Szulejmántól, de az előbbivel való kiegyezés még a törökökkel való szövetségnél is lehetetlenebb vállalkozásnak tűnt. Számára a felelős politika így csakis a Portával kötött bármilyen megállapodás, illetve béke lehet. Bár Szerémi felveti, hogy Szapolyai még a törökök megtérítésében is hitt „Ó ha az isten velem tartana és meghallgatná szavaimat, bizony mondom, hogy a töröktől sok jót tudnék kieszközölni, s végül a keresztény hitre vezetném őket”³⁰ – mondta állítólag, de az eddigi tettei egy realisabb gondolkodású politikust sejtetnek. Szapolyai valójában az első koronás képviselője lett annak a törökpárti politikának, amely felismerte a kényszerű behódolás előnyeit, és az ő nyomdokain haladt az erdélyi fejedelmek egész garmadája Báthori Istvántól kezdve egészen Apafi Mihályig. Szapolyai tehát ebben a tekintetben reálpolitikus volt, aki felismerte a helyzetet, és ennek megfelelően cselekedett. Szapolyai döntése valójában az egész országot levegővételhez juttatta, hiszen uralma fenntartására más mód nem volt, távozása azonban azonnali sorozatos szultáni hadjáratokat eredményezett volna, mert az oszmán politika számára elviselhetetlen lett volna egy Habsburg-berendezkedés a Magyar Királyság egész területén. Bár a két király hívei között kirobbanó polgárháború így is mérhetetlen szenvedést okozott, mégis a kisebbik rosszat jelentette az előbb említett oszmán hadjáratokkal szemben.

Az 1529., majd az 1532. évi szultáni hadjárat sokakat megrémített, maga Szapolyai is érezte a szultáni szövetség egyre szorosabb csápjait, Lodovico Gritti magyarországi megjelenése, Eszék várának oszmán kiépítése aggodalommal töltötte el.³¹ Ennek ellenére a következő években is szem előtt tartotta, hogy Ferdinánddal csak olyan feltételek között tárgyalhat és köthet békét, „melyeket a szultán is el tud fogadni, máskülönben magunk és ellenfeleink nyilvánvaló pusztulásával kell szembenéznünk. [...] Egyedül ezt a célt kell szem előtt tartanunk, különben végünk van, ha százszor békét kötünk is. [...] Mióta a felséges Lajos király meghalt, mindig is erős meggyőződésemm volt, hogy Magyarország csakis a török barátsága révén maradhat fenn.”³² Szapolyai jól látta, hogy az adott viszonyok között a törököket legyőzni nem lehetett, erre sem Ferdinándnak, sem külön neki, sem együttesen nem volt meg a kellő erejük. Így nem volt más megoldás, mint kiegyezni a Portával és ezáltal megpróbálni elkerülni az újabb és újabb portyákat és hadjáratokat. Az elképzelésben volt logika, hiszen már korábban is kiderült, hogy az oszmán seregek a nekik engedelmessé tett területeket megkímélték, és inkább a Ferdinándhoz húzó birtokosok javait pusztították.

Szapolyai és környezete jól tudta, hogy a korabeli szultáni hadsereggel nem vehetik fel a harcot, tudták róla, hogy rendszeresen fel van szerelve, és a gyakorlott katonák nyugati sorstársaikkal szemben időben megkapják a fizetésüket. Egy 1529 novemberében készült levelében Brodarics azt írja, hogy „ha tehát a felséges cseh király abban bízik, hogy legyőzheti ezeket vagy akár csak ellenállhat nekik, alaposan téved. Meglehet [...] okozhat némi kárt ennek a szerencsétlen hazának, de az csak arra lesz jó, hogy ismét kihívja maga ellen ezt a hatalmas fejedelmet.”³³ Az Oszmán Birodalom szinte korlátlan anyagi és emberi erőforrásai miatt olyan hadsereget képes kiállítani, amivel szemben Ferdinánd egyszerűen nem tud megfelelő erőt felmutatni, és a Magyar Királyság megszerzésére irányuló akciói csak újabb és újabb büntető expedíciókat eredményeznek, amelyek során az egész ország elpusztul.

Szapolyai diplomatái ezéret sokszor sikerként állították be a törökkel kötött szövetséget, amely nélkül a szultán csapatai már a többi keresztény királyság területén gázolnának.

Mindezek ellenére egyáltalán nem állíthatjuk, hogy Szapolyai számára könnyű lett volna ez a döntés. Sokat tépelődött, mielőtt elindította volna követét a szultánhoz. A Verancsics-évkönyv tanúsága szerint gondjában a Bibliához fordult tanácsért, és „az evangéliomból meglátatá, hogyha az tereket segítségül híhatja. Az cseri barátok azt lelik az evangéliomba, hogy az ki vele jót tiszten, az az ő atyjafia.”³⁴ Ezt az állítást alátámasztja az a Kasza Péter által talált levél, amelyben Brodarics István Nádasdy Tamásnak Jeremiás próféta könyvét ajánlotta tanulmányozni.³⁵ Ebben az Úr figyelmezteti Izrael népét: „És most én odaadom mind e földeket Nabukodonozornak, a babiloni királynak, az én szolgámnak kezébe; sőt a mezei állatokat is néki adom, hogy néki szolgáljanak. És néki és az ő fiának és unokájának szolgál minden nemzet mindaddig, míg el nem jő az ő földének is ideje, és szolgálnak néki sok nemzetek és nagy királyok. Azt a nemzetet és azt az országot pedig, a mely nem szolgál néki, Nabukodonozornak, a babiloni királynak, és a ki nem teszi nyakát a babiloni király jármába, fegyverrel és éhséggel és döghalállal verem meg azt a nemzetet, azt mondja az Úr, míglen kiirtom őket az ő kezével. [...] Azt a nemzetet pedig, a mely nyakára veszi a babiloni király jármát és szolgál néki, az ő földében hagyom, azt mondja az Úr, és míveli azt és lakozik benne.”³⁶ Izrael tehát csak akkor maradhatott fenn, ha elfogadta a gyűlölt despota jármát, és szolgált neki, ahogy Brodarics szerint is az Magyarország egyetlen esélye, hogy szolgáljon a maga babilóni királyának, azaz Szulejmánnak.

Az 1532. évi szultáni hadjárat pusztítása sok embert kiábrándított a Szapolyai által vallott politikából. Maga János király is felismerte, hogy örökké nem tartható fenn ez az állapot, az állandó polgárháború legyengíti, az egyre közelebb merészkedő hatalmas fenevad pedig a végén egy szempillantás alatt elnyeli a legyengült országot. Ez felgyorsította a Ferdinánd és Szapolyai közötti tárgyalásokat, ám ezek sem feledhetették vele azt, hogy az ország jövőjének igazi záloga a szultán magatartása. A sors furcsa fintora, hogy János halálának pillanatában, majd az azt követő szultáni hadjárat során úgy tűnt, hogy a törökbarát politikának nincsen jövője, Szulejmán az egész ország totális megszállására törekszik. Alig telt el azonban pár hét, valahol a szultán Buda alatti sátrában Szulejmán számára nyilvánvalóvá vált, hogy nem nélkülözheti a magyarok közötti híveinek támogatását, és elrendelte a keleti Magyar Királyság létrtejtét, melyből pár évtizeddel később megszületett a Szapolyai politikáját folytató Erdélyi Fejedelemség.

Csak gyanítom, hogy Szapolyai tisztában volt tetteinek következményeivel, és abban bízott, hogy tettei később értelmet nyernek a külvilág előtt. Arra valószínűleg nem gondolt, hogy a Habsburg-propagandának köszönhetően jóval több előítélet rakódik a nevére, mint amennyit ő maga elfogadhatónak vél. Ötszáz év távlatából világosan látszik, hogy az ellene felhozott vádak nem állják meg a helyüket, tetteit nem holmi születéséből vagy neveltetéséből fakadó jellemhiba, hanem nagyon is racionális helyzetfelismerés irányította. Ennek helyességével természetesen lehet és kell is vitatkozni, ám azt nem lehet tőle elvitatni, hogy akinek Hunyadi Mátyás volt a példaképe, majd a szultán sátrában kellett kézcsókra megjelennie szeretett hazájáért, annak számára az uralkodás elsősorban szolgálatot, *servitiumot* és nem a humanista történetírók dicséretének koldulását jelentette. Ezt pedig mindenképp illik értékelni.

■ JEGYZETEK

1. http://altertori.blog.hu/2011/03/28/katalin_kiraly (letöltés dátuma: 2014. október 11.)
2. Pók Attila: *Bűnbakok a magyar történeti gondolkodásban*. In: *Bűnbakok minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György et alii. Pécs-Bp., 2013. 15.
3. Bessenyei József: *Szapolyai János, a magyar történelem egyik legimertebb bűnbakja*. In: *Bűnbak minden időben* i. m. 235–243.
4. Bessenyei József: *Szapolyai* i. m. 235. A szerző szerint Szapolyai a magyar történelem legnagyobb bűnbakja volt.
5. Szalay László: *Magyarország története*. IV. Pest, 1865. 1–208.
6. Krúdy Gyula: *Az első Habsburg*. Bp., 1931. 10. <http://mek.oszk.hu/00700/00757/00757.htm> (letöltés dátuma: 2014. október 5.)
7. Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. 140–141.
8. <http://www.kislexikon.hu/katalin- kiraly.html#ixzz3FwznVzpd> (letöltés dátuma: 2014. október 9.)
9. Uo. 16.
10. Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*. In: *Mohács-tanulmányok*. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp., 1986. 11–59.
11. Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út*. Bp., 1983.
12. Bessenyei József: *Szapolyai* i. m.
13. Bessenyei József: *Szapolyai* i. m. 236.
14. B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006. 168–171.
15. A királygyilkosság historiográfiája Farkas Gábor Farkas: *II. Lajos rejtélyes halála*. II. Magyar Könyvszemle 117. 2001. 43–49.
16. Farkas Gábor Farkas: *II. Lajos rejtélyes halála*. I. Magyar Könyvszemle 116. 2000. 451.
17. Uo. 455.
18. Szerémi György: *Magyarország* i. m. 133–134.
19. Szomorj Dezső: *II. Lajos király*. Bp., 1922. 104–105. idézi Farkas Gábor Farkas: *II. Lajos*. I. i. m. 462.
20. 1527 márciusában egy Budáról jött embert hallgatott ki a velencei köztársaság egyik hatósága. „Meggérdezve őt, vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép, azt felelte, hogy igen. És hogy a magyarok egy éneket énekeltek, hogy isten megtartotta az ő személyét, hogy megszabadítsa az országot az idegen nemzetektől.” Kardos Tibor: *Hír 1527-ből I. János király választását dicsőítő népénekéről*. Filológiai Közöny 1964. 394–397.
21. Oborni Teréz – Varga Szabolcs: *A béke mint a hatalmi propaganda eszköze Jagelló (II. Ulászló és Szapolyai (I.) János uralkodása idején*. In: *A történettudomány szolgálatában*. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr, 2012. 251–283.
22. Uo. 265.

23. Bessenyei József: *Szapolyai* i. m. 235.
24. A témára lásd *Két tárgyalás Sztambulban*. A kötetet összeállította Barta Gábor. Bp., 1996.
25. Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Bp., 1991.
26. Oborni Teréz: *Tartományból ország: Erdélyi változások a 16. század első felében*. In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Bp., 2004. 165–178.
27. *Brodarics Emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után*. Írták Kasza Péter – Pálffy Géza. Bp., 2011. 37–57.
28. A témához más kontextusban lásd Györkös Attila: *Mohács és a török-francia szövetség, avagy a „Nyugat árulásának” mítosza*. In: Varga et alii: *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 2013. 339–351.
29. Itt mondok köszönetet Kasza Péternek, hogy a kéziratban levő Brodarics István-biográfiáját használhattam.
30. Szerémi György: *Magyarország* i. m. 222–223.
31. *1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete* (Verancsics-évkönyv). S. a. r. Bessenyei József. Bp., 1981. 38.
32. Stephanus Brodericus: *Epistulae*. Ed. Petrus Kasza. Bp., 2012. 346. Kasza Péter fordítása
33. Stephanus Brodericus: *Epistulae* i. m. 258. Kasza Péter fordítása
34. *1504-1566. Memoria rerum* i. m. 34.
35. Stephanus Brodericus: *Epistulae* i. m. 335.
36. Jer 27,6

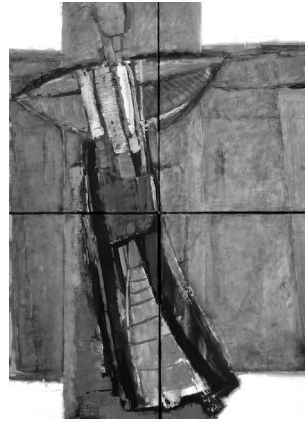
OBORNI TERÉZ

BARÁT VAGY ELLENSÉG?

Egy árulás története, Erdély, 1551

■ 1551 decemberének végén egész Európán végigsöpört a hír: meggyilkolták a római anyaszentegyház bíborosát, Várad püspökét, a korabeli Magyarország és Erdély legbefolyásosabb politikusát, György pálos szerzetest.¹ A gyilkosságot nem kisebb uralkodó, mint Habsburg I. Ferdinánd rendelte el, és Erdélyben tartózkodó zsoldosai hajtották végre. A Szentszék a felbujtó Ferdinánd ellen eljárást indított, és Girolamo Martinengo bécsi nuncius vezetésével 1552–1554 között nyomozást folytatott. Bécsben, Grazban, Sopronban, Győrött, Kassán folyt a tanúk meghallgatása. György barát titkos terveit, gyanús cselekedeteit tudakolták, azt bizonyítandó, hogy összejátszott a törökökkel, és elárulta a kereszténységet. Az eljárás végül Ferdinánd felmentésével zárult. „Bebizonyosodott” ugyanis, hogy Fráter György, a római egyház püspöke és bíborosa a kereszténység árulója volt, a pogány ellenséggel paktált, és Erdélyt a törökök kezére akarta juttatni. Bár Fráter Györgyöt életében és halálát követően számos csalással, hazugsággal, árulással vádolták, az alábbiakban a legsúlyosabb, Erdély elveszejtésére irányuló vádat szeretném körüljárni és az ügy összefüggéseit bemutatva végül is az olvasóra bízni a döntést...

Kezdjük a történetet a végén: az 1552–1554 között lezajlott szentszéki eljárás dokumentumai, a tanúvallatási jegyzőkönyvek, valamint a vádlott, I. Ferdinánd által védelme érdekében bemutatott levelek, feljegyzések fennmaradtak a Vatikáni Titkos Levéltárban, ma is olvashatók, kutathatók.² A mintegy hatszáz oldalnyi peres iratanyagról a későbbi századokban többnyire csak a jegyzőköny-

...„arcod tisztának
találtatott
a leghatalmasabb
szultán és az összes
szandzsákosok előtt”

veket tartalmazó másolatok készültek, amelyek megtalálhatók a magyarországi közgyűjteményekben. Ezeket az iratokat felhasználva lehet a korabeli Magyarország történetének egyes szereplőit, magát Fráter Györgyöt is elhelyezni azon a sakktablán, amelyen a 16. század – számunkra legalábbis – legizgalmasabb játszma zajlott. A vatikáni peres iratanyagot 1988-ban megjelent egyszerű könyvében Barta Gábor sokrétűen feldolgozta. Rengeteg fontos levelet, vallomást, feljegyzést idézett, amelyeket fel tudtam használni a szóban forgó kérdés bemutatására, ezek alapján, hozzátéve néhány új forrást, igyekszem megismertetni az olvasókkal a történetet.

A gyilkosság 1551. december 17-én hajnali egy-két óra tájban történt. Ennek körülményeit jól ismerjük, felidézni itt most nem szükséges.³ A hír hamar eljutott a Vatikánba, III. Gyula pápához, aki első felindulásában egyházi átokkal sújtotta azokat, akik a gyilkosságban bármi módon részt vettek.⁴ Később persze fölmentést nyertek a bűnösök, hiszen a kereszténység ellenségét – ahogy később majd Ferdinánd indokolta, nem lehetett más módon eltávolítani, mint úgy, ahogy történt.

Erdély nagyhatalmú ura, Fráter György

■ Fráter György (Utiešenić/Utiešenović vagy másként Martinuzzi György 1484?–1551) az 1540–50-es évekre a keleti országrész legbefolyásosabb politikusa lett. Szapolyai (I.) János király, majd özvegye Jagelló Izabella és gyermekük, Szapolyai (II.) János Zsigmond választott király tanácsosaként a legrangosabb országos tisztségeket töltötte be. Előbb János király fő bizalmasa, majd kincstartója (1534), Várad püspöke (1534), János király halála után korábbi rangjait megtartva Bihar vármegye főispánja, majd helytartó (1541), főbíró (1544), végül már Ferdinánd kegyelméből vajda, esztergomi érsek (1551) és halála előtt két hónappal bíboros is lett. A felsorolt címek és rangok szinte teljhatalmat biztosítottak számára a keleti, a Szapolyai-özvegy és fia uralma alatti országrészekben, befolyását még inkább fokozta, hogy szinte saját külpolitikát folytatott, uralkodókkal levelezett, köztük magával a szultánnal is. Hosszú és kalandos életet élt, szolgasorból emelkedett az ország sorsát eldöntő hatalomra. Személyiségével, jellemével és cselekedeteivel kapcsolatban számos kortársa nyilvánított véleményt, de kiszámíthatatlanságát, rejtélyességét, öntörvényűségét mindannyian megemlítették.

Forgách Ferenc kapzsinak, nagyravágyónak, hatalmaskodónak nevezte, szerinte „olyan nagy hatalma volt mint kormányzónak, hogy semmi más nem hiányzott a legfőbb ranghoz és méltósághoz [neki], csak a királyi cím”.⁵ Ami pedig az árulás vádját illeti, Forgách szerint Fráter György nem Ferdinánd királyt, hanem a szultánt árulta el, erről szóló véleményét így összegezte: „[Szulejmán] Györgyöt kormányzóvá tette, s hűséggel elkötelezte, mert azt hitte, hogy szerzetesi volta, öregsége miatt s a királyi méltósághoz illően a megállapodást, a hűséget, az állhatatosságot és a jótéteményre való emlékezést sohasem fogja elvetni. Ezzel szemben most királynéját, s uralkodó fiát, természetes urait, az országot és enmagát elárulta.”⁶ Forgách szerint György barátnak oly nagy hatalma volt, „melytől szörnyen féltek, s melyet még azok is gyűlöltek, akiknek hasznára volt”.⁷

Bethlen Farkas mértékadó Erdély-története már sok helyütt kedvező színben tüntette föl a Barátot, de az imént említett tulajdonságait ő sem leplezte el. Tőle is álljon itt egy érdekes részlet a nagyravágyó, elbizakodott önkényúr, Fráter György dolgairól: „a tömeg rokonszenvét annyira megnyerte, hogy egyedül csak ő forgott mindenki száján, széltében-hosszában, minden helyen csak róla mondták: senki sem fordít nagyobb gondot az ország javára, senki sem adja jobban bérbe az arany-, az ezüst- és a sóbányák jövedelmét, senki sem találja fel elmésebben a pénzszerzés módját, senki sem valósítja meg okosabban azt, amit eltervez, senki sem igyekezett

jobban néhai János király helyzetének megszilárdítására, mint ő. Senki sem képes olyan csodálatra méltó megfontoltsággal megtartani Erdélyt épen és sértetlenül a dolgok annyi viharában, szigorú tekintetét úgy tartja Erdélyen, mint Atlasz vállain az égboltot.”⁸ Bethlen leírásában súlyosan igaz és valós állítások vannak, egy az erőszakosságig erős, kemény ember képe tűnik föl, akinek azonban el nem tagadható érdeme volt, hogy az elképzelhetetlenül nagy zűrzavarban képes volt valahogy megtartani és működtetni János király országrészét. Még hosszasan lehetne forrásokat idézni pró és kontra, de talán ennyi elégséges szemléltetni a György barát személyisége és politikai szerepe körüli viharokat, felizzó szenvedélyeket.

Az 1551. esztendő – Erdély Habsburg–fennhatóság alá kerül

■ 1551 nyarán Izabella királyné és fia távozott Erdélyből, miután György barát erre rákényszerítette, és aláíratta vele a lemondó nyilatkozatot. A Szapolyaiak országrésze egyesült a Magyar Királyság nyugati részeivel, I. Ferdinánd jogara alatt. Az elszakított területek hón áhított egysége megvalósult, ismét eggyé lett a váradi békében 1538-ban kettéosztott ország. A sikerben nem kis része volt György barátnak, aki hosszú évekig fáradozott a megállapodás létrehozásán. I. Ferdinándtól meg is kapta jutalmát Erdély megszerzéséért: esztergomi érsekké nevezte ki, és a római katolikus egyház bíborosává tette.

Györgyre ezt követően már „csak” annyi feladat várt, hogy mindezt úgy adja elő az Oszmán Birodalom szultánjának, a pasáknak és vezíreknek, mintha Erdély fölött még mindig a szultán által még 1541-ben odarendelt János Zsigmond uralkodna. A Habsburg-hatalomátvétel lebonyolítására Erdélybe érkező Castaldo generális, Nádasdy Tamás országbíró és Báthory András királyi biztosok azon igyekeztek, hogy megszervezzék az új hatalmi berendezkedést, megfelelő embereket találjanak a tisztésekre. Egyelőre azonban még mindig Fráter György volt az úr a keleti részeken, nem tudtak fölébe kerekedni, mindenki az ő szavára hallgatott. Castaldo rendszeresen írt jelentéseket a bécsi udvarba, és ritkábban ugyan, de Nádasdy is beszámolt. Jól látták, hogy György barát továbbra is szoros kapcsolatban maradt a Portával, miként alább majd részletesebben lesz szó róla, de hogyan is szakíthatta volna meg hirtelenjében a kapcsolatait? Mindenesetre Castaldo és Nádasdy képtelenek voltak eligazodni a Barát politikai sakkhúzásain, aki egyébként nem is igen állt szóba velük, döntéseibe pedig végképp nem avatta be őket. A Bécsbe küldött jelentések egyre neheztelőbbek, izgatottabbak lettek, egyre több gyanút keltettek Ferdinándban arról, hogy a Barát kettős játékot űz, valójában nem a magyar királynak, hanem az oszmánok szultánjának érdekeit szolgálja, és az épphogy Habsburg-kézre került Erdélyt most megint az oszmánoknak akarja átjátszani. Ferdinánd maga sem tudhatta, mi az igazság, de erdélyi megbízottjai már-már hisztérikusan gyűlölni kezdték a helytartót. Ez az egyre növekvő szörnyű gyanú vezetett végül oda, hogy Ferdinánd burkolt utasítást adott Castaldónak Fráter György meggyilkolására.

Vádak és mentségek

■ Bethlen Farkas Istvánffy Miklós történetíró munkájára hivatkozva idézte fel azokat a vádakat, amelyeket Ferdinánd 1552 januárjában a magyarokhoz írt levelében Györgynek felrött. Eszerint Fráter György már „Szepesi János” – azaz I. János király – idejében széthúzást és pártütéseket idézett elő az országban, Budát árulóként odavetette a törököknek, sőt „minden terve annyira összefonódott a törökökkel, hogy a keresztény ember elnevezésén kívül a kereszténységnek semmi nyoma nem maradt benne”.⁹ Azzal is megvádolta, hogy hozzá, azaz Ferdinándhoz is csak azért pártolt,

hogy elkerülje a veszélyt, amely az oszmánok részéről fenyegette a királynéval 1550-ben kialakult konfliktushelyzet miatt. Itt jegyezzük meg, hogy a királynéval éppen amiatt alakult ki ez a konfliktus, mert György barát le akarta őt mondadni Ferdinánd javára. Folytatva a vádak: miközben Ferdinánd megszerezte számára a bíborosi tisztséget, a törökökkel titkos tárgyalásokat folytatott, a királyné Erdélyből történt távozása (1551 nyara) során a tartományt magának akarta megszerezni, és amikor ez nem sikerült, akkor ismételten a törökökkel lépett kapcsolatba. Végezetül kijelentette, hogy azt a sok gonoszságot, amelyet a barát elkövetett a kereszténység ellen, semmilyen más módon nem lehetett elhárítani, mint a megöletésével.

Az eljárás során a Vatikán kiküldött vizsgálóbiztosai, Girolamo Martinengo bécsi nuncius vezetésével mintegy másfél-két esztendeig kérdezősködtek, hallgatták meg azokat a személyeket, akik György barát közelében, vele kapcsolatban voltak. A kihallgatottak szinte mindegyike elmondta, hogy a Barát az 1540-es években folyamatosan kapcsolatban volt a Portával, csaszok jöttek-mentek, de hogy valójában miről tárgyaltak ezek a követségek, azt senki nem tudta. De nemcsak a sztambuli követek jöttek Erdélybe, maga György barát is számos küldöncöt, hírvivőt küldött a Portára, miként arról Szalánczy János, a királyné bizalmi embere beszámolt vallomásában.¹⁰ Ezek alapvetően nem voltak titkos küldetések, a követek szabadon járhattak, neveik is ismertek, a szükséges mértékig György barát be is számolt tárgyalásairól az erdélyi és a királysági főuraknak, de tény, hogy a királynét kizárva az ország rész politikai-diplomáciai ügyeit maga intézte.

Ferdinánd ügyvédei a törökökkel való összejárás bizonyítására számos olyan levelet mutattak be az eljárás során, amelyeket Fráter György írt a szultánnak, valamely oszmán tisztségviselőnek, vagy amelyek hozzá érkeztek a Portáról. Ezek arra ugyan bizonyítékul szolgáltak, hogy sűrű levelezés zajlott a Barát és az oszmánok között, tartalmuk azonban semmiféle kereszténységellenes konspirációt nem bizonyított. Az oszmánok levelei között említjük meg Szokollu Mehmed pasa¹¹ néhány levelét, amelyben a gyakoribb híradásra és arra szólította fel Györgyöt, hogy maradjon a szultán hűséges híve, továbbá értesítette, hogy újabb követeket küld hozzá. A gyakori levélváltást nem kell különösebben indokolni, hiszen a János Zsigmond által uralt terület a szultán befolyási övezete volt, amelynek ügyeiről állandó tájékoztatást kértek és vártak a Portán.

Mik lehettek azok a hírek, információk, amelyeket György barát eljuttatott a szultáni udvarba? Erre sem a Ferdinánd ügyvédei által bemutatott levelek, sem pedig a tanúvallomások nem adnak hitelt érdemlő választ. Csak sejteni, kitalálni lehet, hogy bizonyára a kisebb-nagyobb katonai kontingensek mozgásáról vagy a királyi országrészben zajló eseményekről lehetett szó, azzal a folyamatos hízelgéssel kísérve, amelyet az oszmánokkal való levelezés megkívánt. Egyetlen tanú, a már említett Szalánczy János hozott csak elő egy érdekes történetet, amit a Portán hallott Rusztem pasa nagyvezírtől. Eszerint a Barát arra biztatta volna a szultánt, hogy ha Habsburg (V.) Károly császár Buda visszafoglalására csapatokat indítana, akkor az oszmán hadak az osztrák örökös tartományok, nevezetesen Stájerország ellen indítsanak támadást. (Vajon ez az ötlet nem jutott volna eszébe a szultáni udvar stratégiáinak?)

Az oszmán szultánnal a negyvenes években György barát által folytatott kapcsolattartás lényegében arra irányult, hogy megnyugtassa a szultánt, az általa uralt országrészek és az azok élére kijelölt uralkodók a helyükön ülnek, miként azt a szultán 1541-ben, Buda alatt elrendelte, és nem játszanak össze a Habsburgokkal. Eközben maga György barát volt az, aki azon fáradozott, hogy a keleti országrészt valami módon a magyar király, I. Ferdinánd jogára alatt egyesítse. Ő hozta tető alá a gyalui szerződést (1541 vége), erőszakolta ki a nyírbátori megegyezést (1549) – ezek mindenképpen arról állapodtak meg, hogy Izabella királyné az általa uralt területeket Fer-

dinádnak adja át –, és ő érte el, hogy a szultán által a keleti országrész élére helyezett Izabella és János Zsigmond végül lemondjon a hatalomról, és 1551 nyarán távozzon az országból. Akit Fráter György sokéves diplomáciai manőverezéssel elárult és hátba támadott, az éppenséggel a szultán lehetett. Az a Szulejmán szultán, aki a jól ismert történet szerint Buda alatt úgy rendelkezett a Szapolyai-özvegy és fia uralma alá kerülő területekről mint saját birodalma részeiről. Még egyszer szögezzük le: György barát az Oszmán Birodalom befolyási övezetében a szultán által kijelölt uralkodó személyeket arra vette rá, hogy a területet átadják a magyar királynak, I. Ferdinándnak, aki, nem mellesleg, keresztény uralkodó volt.

1551 nyarán tehát Ferdinánd számára – Fráter Györgynek köszönhetően – igen előnyös fordulatot vettek az események: a királyné átadta a király követeinek a magyar Szent Koronát, az uralma alatt álló keleti országrész fölötti hatalmat, és távozott Erdélyből. Ferdinánd elfogadta, örömmel nyugtázta a hatalmi helyzet ilyen fordulatát, és arra kérte György barátot – akinek közismerten jó kapcsolatai voltak a Portán –, úgy kommunikálja a szultán számára ezt a fordulatot, hogy lényegében semmi olyan nem történt, ami a szultán érdekeinek ellenére lenne: „őfelsége semmit sem cselekszik a béke ellenében, amikor visszaveszi Erdélyt mint Magyarország részét és sajátját, sőt csak a János királlyal kötött egyezsége értelmében [jár el]”.¹² Az egyezés, amelyre az előbbi mondatban Ferdinánd utalt, a váradi békének nevezett megállapodás volt, amely kimondta, hogy János király halála után az uralma alatti területek Ferdinánd hatalmába kerülnek.

A fentebbi mondatban békének nevezett fegyverszüneti megállapodást Ferdinánd Erdély elfoglalásával mégiscsak megszegte. Ez ugyanis az 1547 júniusában öt-éves időtartamra megkötött drinápolyi fegyverszüneti egyezmény volt, amelyben Ferdinánd elismerte a szultán magyarországi hódításait, és elfogadta a hatalmi megsztottságot, azazhogy a keleti részeket és Erdélyt a szultán uralja. Sőt Ferdinánd abba is beleegyezett, hogy a béke megőrzése érdekében és saját magyar királysága elismertetéséért évi harmincezer forintot fizessen a Portának.

Visszatérve a történetre, mint említettem, 1551 őszén György barátnak az lett volna a feladata, hogy meggyőzze a szultánt arról, hogy ami megtörtént, az nem vagy nem úgy történt meg. Az jól kivehető az Erdély átadását követő időszak politikai szereplőinek levelezéséből, hogy maga Ferdinánd, de Fráter György is igen-igen tartott a szultán reakciójától, attól, hogy nem fogja tétlenül nézni egyik tartománya elvesztését. Amitől tartottak, hamarosan be is következett.

Egy a Barát által a szultánhoz írt levélből ki is derül, hogy György barát vajon hogyan is próbálkozott elterelő magyarázatot adni, amikor arról faggatták, hogy János Zsigmond és édesanyja miért távozott abból a tartományból, ahová szultáni parancs helyezte őket. György azt írta, hogy János Zsigmond csupán saját városába, Kassára ment, és csak azért, mert ő – azaz Fráter György – azt parancsolta neki, hogy házasodjon meg – János Zsigmond 11 éves ekkor –, és a hozzá méltó feleségjelölt a római király leánya lehet, akivel majd ott találkozik, és akinek édesatyjával a szultán maga is békében él.¹³ Hogy ez mennyire volt hihető magyarázat a szultán számára, azt nem tudjuk. De nem örültek a hírnök a Portán, annyi bizonyosan kiderült Szokollu Mehmed pasa és György barát levélváltásából. Fráter György Szokollu Mehmed pasának írt leveleiből jó néhányat bemutattak a vatikáni eljárás során, arra vonatkozó bizonyítékként, hogy György barát elárulta a katolikus királyt és a kereszténységet. Az tény, hogy ezekben az 1551 őszén írt levelekben Fráter György valóban a szultán iránti töretlen alattvalói hűségét fejezte ki, és a szultán rabszolgájának nevezte magát és királyát, János Zsigmondot is.¹⁴ Hosszasan bizonygatta, hogy az erdélyi részek továbbra is János Zsigmond birtokában vannak, és az ő – azaz Fráter György – kormányzása alatt állnak, a német hadak csakis a temesközi – tehát Petrovics Péterre bí-

zott szandzsák területén lévő – várakba szálltak. Ezek a várak pedig Lippa, Solymos, Temesvár, Becse, Becskerek, Arács voltak – talán nem véletlenül azok, amelyeket az oszmán hadak az 1552. évi hadjárat során elpusztítottak és bevettek.

György barátnak azonban a szavakon túlmenően tetteikkel is bizonyítania kellett azt, hogy Erdély és a keleti országrész a Habsburg-hatalomátvétel után is a szultán hűségén maradt – ezt azzal tudta demonstrálni, hogy Castaldo generális erdélyi bevonulása után is beküldte a Szapolyai-országrész éves adóját a Portára, méghozzá János Zsigmond nevében. A beküldött adó tízezer forint lehetett, a hozzá csatolt ajándékokkal együtt harmincezer forintra rúgott. Később, a vádiratban, Fráter György e tettet szintén mint a törökökhöz húzó áruló cselekedetet rótták föl. Ma már, azt hiszem, nagyon is világosan látjuk, hogy Fráter György hogyan próbált a két hatalom között egyensúlyozni, szavakkal, gesztusokkal, tettekkel elhárítani az oszmán katonai támadást. Egy alkalommal azt mondta, miként azt szintén a tanúvallatási jegyzőkönyvekben Scheiber Farkas vallotta: „nagyon sok mentséget kell keresnem a szultán előtt, ha megtudja az egyezséget. [Az Izabella és Ferdinánd közötti egyezségről van szó.] Mert ő hatalmas... és el tudja foglalni Erdélyországot, míg a királynak nincs felkészült hadserege.”¹⁵ Ez így is volt, az Erdélybe érkezett Habsburg-zsoldos csapatokról már egy korabeli történetíró megjegyezte, hogy hadseregnek kevés, követségnek viszont sok volt a bevonuló öt-hatezer főnyi zsoldos katona. Szulejmán szultán pedig, ha Erdélyt nem is szállta meg hadaival, de megtorló hadjáratot indított, melynek során a Tisza és a Maros mente súlyos pusztítást szenvedett el. Elesett Temesvár, Lippa, Szolnok, és bár a dicső egri várvédők megállították az oszmán hadakat 1552 őszén, a hadjárat okozta anyagi és emberveszteséget ezzel nem lehetett semmissé tenni. A Habsburg-seregek pedig, ahogy Fráter György sejtette, később sem tudták megvédeni a keleti országrészt.

Ferdinánd egy 1551. július végén György barátnak írt levele újabb adalékkal szolgál arra vonatkozóan, hogy a király hogyan gondolkodott Erdélyről annak átvétele után. Ebben a levélben a király arra kérte György barátot, hogy Erdély ügyeiben járjon közbe a szultánnál, azaz magyarázza meg, miért is történt az, hogy az ő hatalmába került ez az országrész. Erre a célra, miként azt több levél is bizonyítja, bizony nagyon is fel akarták használni György barát portai kapcsolatait, míg egy másik cél – a bűnösség bizonyítása – érdekében éppen ezekkel a kapcsolatokkal lehetett őt megtámadni. Ferdinánd tehát így írt: „a törökök császáranak követünk útján azt üzentük, hogy az ővele kötött békét és fegyverszünetet szigorúan betartottuk.”¹⁶ De mivel az elmúlt évben, Erdélyben zavarok támadtak – folytatódik a levél – és a budai pasa is Erdély ellen támadt, Ferdinánd úgy látta, hogy „közbe kell avatkoznia,” és ezt pusztán a szultánnal kötött fegyverszünet értelmében tette. Biztosította egyúttal a szultánt arról, hogy az éves adót és a szükséges ajándékokat ő is meg fogja adni, végül kérte, hogy György barát és a temesi ispán (Petrovics Péter) küldjön követeket a szultánhoz, és azok ugyanezt mondják: „kérjük tehát Hűségteket, úgy irányítsa ezeket a dolgokat, hogy ellentmondás ne legyen bennük, és hogy a fegyverszünet megőriztessék...”¹⁷

Az adó és az ajándékok fizetése és beküldése nem elhanyagolható része történetünknek. Ezek beküldése egyrészt az alávetettséget szimbolizálta az erdélyi-keleti országrész számára már 1542-től kezdődően, másrészt az adott konkrét helyzetben, 1551 nyarán arra is szolgálhatott, hogy megnyugtassa a portai hatalmasságokat, és elvegye támadó kedvüket. Maga Ferdinánd király is átérezte ennek jelentőségét, ő is az adó és ajándékok beküldésétől remélte, hogy a szultán nem indít támadást. 1551 nyarán, a hatalomátvétel és az adó beküldése után történt egy gyanús eset: György barát egy olyan szultáni levélről tudósította az erdélyi urakat, mely szerint Szulejmán megerősítette őt Erdély kormányzásában. Az urak igencsak gyanakodtak

arra, hogy Fráter György maga írta a levelet, mert abban a szultán a kereszténység oszlopának nevezte őt.¹⁸ Ám ezek a kifejezések egyáltalában nem szokatlan udvari-asszági formulák voltak az oszmán udvari levelezési stílusban.

1551 nyarán az Erdélyben kialakult helyzetről Petrovics Péter tudósította a Portát, és ezután született a szultán György barátnak írott levele: „Mivel Erdélyt a király fiának adtuk szandzsákként, ő most is a mi szervitorunk és alattvalónk, ahogy apja is szolgánk és alattvalónk volt, ezért is szükséges, hogy ezt a királyfit védelmünkbe vegyük. Ha tehát eltűritek, hogy a király fiát a németek elvigyék, mindőtöket irtalom nélkül karddal darabokra vágatunk. Úgy irányítsátok tehát dolgaitokat, hogy őt az országban uraitokként megtartsátok...”¹⁹ A szultán tudatta azt is az erdélyiekkel, hogy mely pasák, mely katonai egységekkel lettek kirendelve a hadjáratra. A ruméliai beglerbég, a szilisztrai és a vidini pasa, a moldvai és a havaselvi vajdák és a tatár kán hatalmas serege ugrásra készen áll Erdély határán, csak a parancsot várják a támadásra. Ha tehát a németek seregét nem űzik ki Erdélyből, ezek mindannyian megindulnak – szólt a fenyegetés.

Mivel ahhoz kétség nem fér, hogy ez és talán még több hasonló fenyegető levél és üzenet érkezett Erdélybe, nem csodálkozhatunk azon, hogy György barát minden képességével igyekezett megbékíteni a sztambuli udvart és a támadást megakadályozni. Ezt a tanúk vallomásai nyilvánvalóan bizonyították. A Barát követeket és leveleket küldött a Portára és a környékbeli oszmán tisztségviselőknek, mentetve a helyzetet és bizonygatva, hogy meg fogja találni a módját annak, hogy a németek kimenjenek az országból, és hogy ez az ország továbbra is Izabella királyné és fia birtokában van, amelyet ő kormányoz.²⁰ Ezekről a levelekről – szintén a tanúvallatási jegyzőkönyvből tudjuk – a kortársak, méghozzá a legműveltebb királyi tanácsosok, Oláh Miklós és Bornemissza Pál²¹ is megjegyezték, hogy micsoda leleményesség és művészet nyilatkozott meg bennük.²²

Fráter György tehát a Habsburg-hatalomátvételt követően ismételten maga és a keleti országrész egészének hűségét bizonygatta a szultánnak, ahogyan a negyvenes években mindvégig, miközben azon mesterkedett, hogy a tartományt Habsburg-kézre játssza. Kettős játéknak tűnik ez, kétségtelenül. Egy ilyen ragyogó elme, egy országok sorsáról döntő éles eszű politikai sakkjátékos vajon nem számolt a Porta megtorló intézkedéseivel, ha egyik alávetett tartománya a legnagyobb ellenségük, a Habsburgok kezére jut? Nem számolt vajon azzal, hogy, miként az oszmánok nem egy alkalommal ígérték: tűzzel-vassal emésztik meg az országot? Hidegvérrel ígerte volna hűségét és a Szapolyaiak uralma alatti országrészt mindkét uralkodónak? Valóban azt hitte, hogy a szultán dühét lecsendesítheti adófizetéssel és mézes szavakkal? Ezekre a kérdésekre sem a Barát, sem a főurak és uralkodók levelei, sem a tanúvallatási jegyzőkönyv eddig nem adott biztos választ.

Annyit azonban bizonyosan tudunk, hogy 1551 késő nyarán, kora őszén Fráter György próbálta menteni a menthetőt és tárgyalni a Portával. A fentebbiekben elősorolt manőverek átmeneti sikerrel jártak, októberben Szokollu Mehmed pasa ezt írta a barátnak: „arcod tisztának találtatott a leghatalmasabb szultán és az összes szandzsákosok előtt.”²³ Úgy tűnhetett ezekben a hetekben, hogy a Barát mesterkedéseit siker koronázta, a Porta gyanakvását elaltatta, a megtorlástól valahogy megmenekül az ország. Eközben viszont a másik oldalon, a bécsi udvarban épp ellenkező irányba fordultak a dolgok, György barát egyre nagyobb gyanúba került Ferdinánd előtt.

Nádasdy Tamás és Castaldo generális szerepe

■ A Habsburg-uralom alatti országrész legbefolyásosabb politikusa a korszakban kétségtelenül Nádasdy Tamás (1498–1562) volt, aki 1551-ben – Giambattista Castaldo

császári hadvezér, Erdély katonai helytartója mellett – országbíróként szintén tagja volt a Ferdinánd nevében a hatalomátvételt érkező követségnek. A közte és Fráter György közötti levelezés egésze még nincs feldolgozva, nem is bővelkedünk egymásnak írott leveleikben, de néhány fennmaradt darab mégis némi eligazítást nyújt. György barát levelei udvariasnak és egyben taktikusnak is tűnnek, célszerű volt ugyanis jó kapcsolatot tartania a királyi országrész jeles emberével, ha tudósítást akart kapni az odaát történekről. Nádasdy – miként a tanúvallatás során kiderült – ősellenségének tekintette Györgyöt, mint mondta, régi ellenségek voltak, köz- és magánügyekből fakadóan egyaránt, és gonosz szándékot tulajdonított minden cselekedetének. Azt is több alkalommal kijelentette, hogy Magyarország romlásának a Barát volt az oka.²⁴ Holott valamelyest ő is rá volt szorulva György barát jóindulatára, hiszen testvérhúga, Nádasdy Anna volt az oszmánok börtönében sínylődő Majlád/Majláth István felesége, és Fogaras várának birtokosaiként különféle birtokügyleteik is voltak az erdélyi részen. Nádasdy azt is mondta a kérdezőbiztosoknak az említett vizsgálat során, hogy a Barát mindig üldözte és támadta őt magát, az övéit és birtokait is. Hosszú évek óta fennállt az ellenségeskedés kettejük között, ahogyan két nagyravágyó és jelentős hatalomra szert tett politikus között ez nem szokatlan. De számos konkrét esetről is lehet tudni, ami ellentétet okozhatott a két politikus között.²⁵

Kapcsolatukat a jól felfogott érdek irányította, miként az az alábbi levélből kiderül. A kellemesnek tűnő hangvétel ellenére a legkevesebb, amit mondhatunk, hogy Nádasdy igen komolyan gyanakodott a Barátra, és kételkedett Ferdinánd iránti jóindulatában. Fráter György a maga módján igyekezett közbenjárni a Héttoronyban raboskodó Majlád ügyében, nem titkolta – ahogy sohasem tette –, hogy török követekkel tárgyalt, ezenkívül híreket küldött és kért Nádasdytól. Az 1550 márciusában kelt, eredetileg latin nyelvű levél – amely remélhetőleg az olvasók érdeklődésére is számot tart – bemutatja a két főúr közötti kapcsolattartás jellegét, stílusát:²⁶

*Tekintetes és nagyságos Nádasdy Tamás úrnak,
Vas vármegye ispánjának,
a király őfelsége főkapitányának, tiszteletre méltó barátomnak.*

Tekintetes és nagyságos uram, tiszteletre méltó barátom, üdvözetet és kedvezésünk ajánlását. Majlád úr ügyét eddig úgy mozdítottam előre, hogy [meghagytam] minden követségnek, hogy erről a pasáknál – akik munkálkodásától ez az ügy legfőképpen eredményre juthat – követeink kifejezetten említést tegyenek, és most is, amikor követeink az adóval és ajándékokkal a császár [szultán] Portájára küldettek, általam úgy lettek kioktatva, hogy Majlád urat és Török Bálint urat is, ha Isten kedvező alkalmat ad, azt a módot követve, amit csak maguknak a követeknek jegyeztek fel, az ő szabadulásukra használják. Azt pedig, amit a tekintetes és nagyságos Salm úrnak [Niklas graf zu Salm]²⁷ – ahogy tekintetes és nagyságos uraságtok írja – én mondtam, meglehet, hogy valami olyasmit mondtam, mégis, amilyen megviselt testi állapotban vagyok, nem emlékszem, hogy olyasmit tettem volna, ha pedig mondtam valami hasonlót, a török módra utaltam, hogy a vesztegetésre azok erősen kaphatók, semmi olyan nincs, amit megtenni visszautasítanak, mivel nagyon szeretik a pénzt, ezenkívül más utat a szabadulásra nem látok. Most semmi újság nincs, hacsak nem az, hogy a császár három csausa volt nálam, nem sokkal ezelőtt, akik közül kettőt a császár Perzsiából való visszatérésének örömeire küldtek hozzám, ezeket február 15-én visszabocsátottam. A harmadikat pedig a mi követeinkkel, az adóval és ajándékokkal március 5-én elküldtem, akik Brassóban a császár követével, Fered csaussal szembeállítottak, aki által [a császár] azt kérte tőlem, hogy molossusokat [nagy testű pásztorkutya fajta] vagy más nyúl fogó kutyákat küldjek neki.

A császár feleségével, leányával és vejével, Rusztán pasával egy Drinápoly [ma: Edirne, Törökország] melletti helyre ment, ahol kedvtelésből vadászni szokott, és ott a fiával is – akit távollétében Drinápolyban hagyott – találkozott, majd a vadászatot befejezve, fiát visszaküldte Drinápolyba, ő maga egyedül ment vissza Konstantinápolyba, és ott azonnal elrendelte övéinek, hogy hadi felszerelést hordjanak oda, hogy ezt milyen okból cselekedte, nem tudom.

A lengyelek és a moldvaiak háborúba kezdtek, és ahogy tudom, a moldvaiak közül sokan kívánták ezt, hogy ebből mi lesz, tavaszra derülhet ki; úgy lehetne leírni, hogy itt én a moldvaiak és a havasalföldiek között úgy vagyok, miként a szkítiai pusztaság közepén; olyan dolgokról, amik kedvemre volnának, nem tudok, igen hálás lennék ezért, ha tekintetes és nagyságos uraságtok, régi barátjának megsegítésére gondolván, azokról a dolgokról, amelyek odaát történnek, némelykor értesítene. Mivelhogy mindazokat igaznak vélem, amelyek megtörténtét tekintetes és nagyságos uraságtoktól kapom.

[Uraságtoknak] minden jót kívánok. [Kolozs]Monostorról, az Úr 1550. évében, március 24-én.

György barát, váradi püspök, kincstartó és helytartó stb.

A Bécsben György barát ellen izgató másik személy, Giovanni Battista (Giambattista) Castaldo (1493?–1563), itáliai származású katona, hadvezér, akit Erdélybe érkezését követően Ferdinánd katonai helytartóvá nevezett ki. Ferdinánd és Castaldo közötti levelek igen nagy számban maradtak fenn a bécsi levéltárban. A király Castaldo generálishoz 1551. július 30-án írott levelében arra biztatja a generálist, hogy az erdélyi várak megerősítéséhez, az ott állomásozó katonaság élelemmel és munícióval való ellátásához kérje Fráter György segítségét, mert ő maga most nem tud pénzt küldeni, a helytartó pedig többször is írta, és követei által is üzentek, hogy mindenben a segítségére lesz Ferdinándnak Erdélyben. A király kifejezte abbéli reményét is, hogy a következő országgyűlésen az erdélyi rendek Fráter György és Nádasdy Tamás jelenlétében tárgyalnak, és az ő tanácsait figyelembe véve döntenek mindazon kérdésekről, amelyek az ország védelmét érintik. A levél kelte után csupán két héttel Ferdinánd azt tanácsolta Castaldónak, hogy óvatosan és okosan viselje magát a püspökkel szemben. A generális katonai tehetségét nem igazán tudom megítélni, és a király döntését, hogy őt küldi Erdélybe, vitatni sem ildomos, ám az tény, hogy Ferdinánd uralmának megszervezésére nem a legalkalmasabb ember volt. Mivel Castaldo nem tudott magyarul, hamar megromlott a kapcsolata az erdélyi rendekkel. György barát halála után teljesen magára maradt egy idegen tartományban, senkiben sem bízott. Nehézségeit fokozta, hogy nem tudta fizetni katonáit, szinte folyamatos halálfélelemben élt az utolsó erdélyi hónapjaiban, míg végül 1553 nyarán, hadaival együtt távozott.

Ferdinánd tehát nagyrészt Castaldo jelentései alapján tájékozódhatott az erdélyi helyzetről, és mint láthattuk, a katonai helytartó nem tudhatott semmi biztosat, csak a folyamatosan jövő-menő török követekről és levelekről értesült. A Barát tényleges szándékait senki sem tudhatta. Egy tanúvallomást idéznék még, hogy végképp összezavarjam az olvasót, mégpedig Johann von Oppersdorf zsoldoskapitány vallomását, aki 1551 telén nem Erdélyben, hanem a királyságban tartózkodott. A kapitány a kérdezőbiztosok kérdésére, hogy miért is kellett meggyilkolni a Barátot, így nyilatkozott: „abból a tartományból egészen idáig hallatszott, hogy György barátot árulással gyanúsítják. Egy nagyon tisztességes magyartól, név szerint Bornemiszától, aki a barát szervitóra volt, és most Kolozsvárban bíró, és sokaktól másoktól is hallotta, hogy ő és az övéi óvakodjanak a baráttól [...], mert annak olyan a lelke, hogy senkit nála magasabb állásban nem tűr el, vagy valakit, aki nála többet ér.[...] ezt [az áru-

lást] nem a török iránti szeretetből, hanem azért tette, hogy a római királyt és a török szultánt is kijátssza, és egyedül ő uralkodjék Erdélyben.”²⁸ György barát, ahogyan sok forrás is megerősítette, hatalomvágyó és uralkodó típusú ember volt, de hogy a két világhatalom között őrlődő tartományban maga akart volna király lenni, az számomra nehezen elképzelhető.

A vallomások között található Castaldo tolmácsának, Scheiber Farkasnak elbeszélése arról, hogy a hadparancsnok hosszas gyöttrődés után döntötte el végül a Barát megöletését. A gyilkosság éjszakáján csúnyán összevesztek, már nem először. Castaldo György fejére olvasta, hogy nem viselkedik őszintén Ferdinánd királlyal, tisztségeket és ezekhez illő hatalmas fizetést kapott Ferdinándtól, megkapta az esztergomi érsekséget, és a király a bíborosi méltóságot is kijárta számára, de őt még ez sem elégítette ki, királyi koronát akart tonzúrás fejére, de Isten ezt nem fogja megengedni, Isten haragja le fog rá sújtani.²⁹ Miközben Castaldo ordított, a Barát vörös arccal csak annyit mondott, hogy ez nem tartozik Castaldóra, és ő tudja, hogy jó végre viszi a dolgokat, amelyeket eltervezett.

A vallomástévők szinte mindegyike utalt arra a szóbeszédre, közhírré, ami ez idő tájt szárnyra kelt. Erdély-szerzte beszéltek, hogy György barátot valójában fékezhetetlen hatalomvágya vezérelte, és maga akart uralkodni. Hűséget sem a szultánhoz, sem a királyhoz nem tartott, mindkettőt elárulta.

Fráter György politikai szándékainak, manővereinek követése, elemzése meglehetősen nehéz feladat elé állítja a kutatót, de újabb források, köztük például a Nádasdy- és a Castaldo-levelezés további darabjainak feltárása révén újabb és újabb értelmezések szülehetnek napjainkban is.

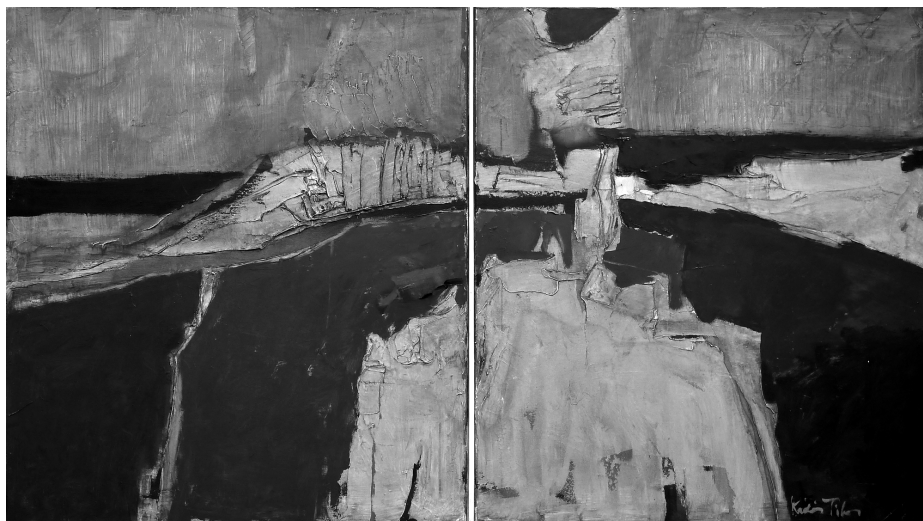
A tanulság

■ Mondhatnám azt egyszerűen, hogy tanulság nincs. Vélt vagy valós árulásokat gyakran követtek politikai gyilkosságok a történelemben. Vagy hosszasan fejtegethetném, hogy egy bonyolult politikai-hatalmi – és hogy a mához közelítsünk: kommunikációs – válsághelyzet állt elő, amelynek szereplői szövevényes szálakat fontak, saját elképzelésekkel rendelkezve próbálták a maguk és többé-kevésbé országuk javát is nézni a megoldás keresése során. Megtudható-e valaha az igazság, György barát valódi célja? Nem hiszem. A Barát halála után, későbbi korok történetírói és a jelenkor történészei saját emberi értékrendjüknek, ismereteiknek, olvasottságuknak, élettapasztalataiknak megfelelően alkothatnak véleményt a történelekről, az egykori pálos szerzetes, György barát árulásáról, és ezt szorgosan meg is teszik, évszázadok óta. S ha valakinek érdeklődését az elmondottak alapján felkeltette a túlzás nélkül izgalmasnak mondható eset, annak további elmélyülésre szívből ajánlom Barta Gábor már említett kötetét.

■ JEGYZETEK

1. A róla szóló irodalomból lásd Horváth Mihály: *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete*. In: *Uő: Rajzok a magyar történelemből*. Történelmi zsebkönyv. Pest, 1866; Ognjeslav Utiešenović: *Lebensgeschichte des cardinals Georg Utiešenović*. Wien, 1881; Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Bp., 1988. (Labirintus); Oborni Teréz: *Fráter György kincstartósága Erdélyben*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann, Pécs, 1997. 61–76; Adriano Papo: *Giorgio Martinuzzi. Figura e ruolo politico di un monaco-statista Dalmata nella storia Ungherese del Cinquecento*. Szombathely, 2011. (Civiltà della Mitteleuropa Collana di Studi e Documenti No. 5.)
2. Archivio Segreto Vaticano, Archivum Arcis Armaria I-XVIII. N. 1711. Processus consistorialis super violenta morte Georgii ord. Varadiensis. A hazai másolatok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (Pl. Fol.Lat. 4397. „Processus circa necem Fratris Georgii monachi iussu Ferdinandi I^{mi} uti praetenditur factam, cum litteris variis ad diversos reges et episcopos ac clerum”, Fol. Lat 3171. „Processus de morte violenta... fratris condam Georgii, episcopi Varadiensis, item reginae Isabellae, principis Joannis Sigismundi tutoris... facta in arca propria Al-Vintzensi, anno MDLIII és az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.
3. Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Bp., 1988. (Labirintus)

4. III. Gyula (Giovanni Maria del Monte, 1550–1555). Az eseményekről Bethlen Farkas: *Erdély története*. II. *A váradi békétől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*. Ford. Bodor András. A jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Bp.–Kvár, 2002. 158–159.
5. Forgách Ferenc: *Szemelvények „Magyar Históriaja”-ból*. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. I. Szerk. Makkai László. Kvár, 1941. 81.
6. Forgách Ferenc: *Szemelvények*. i.m. 83.
7. Forgách Ferenc: *Szemelvények*. i. m. 94.
8. Bethlen Farkas: *Erdély története*. II. i.m. 99.
9. Bethlen Farkas: *Erdély története*. II. i. m. 159.
10. Szalánczy János Izabella királyné bizalmi embere, portai követe. Lásd Jakó Klára: *A Szalánczyak (Egy fejezet az erdélyi fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből)*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 1999. 166–175.
11. Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég, majd nagyvezír (1565–1579).
12. A részlet Nádasdy Tamás vallomásából, amelyet közöl Barta Gábor: i. m. 123.
13. Barta Gábor: i. m. 124.
14. Barta Gábor: i. m.133.
15. Uo.
16. Barta Gábor: i. m.126–127.
17. Barta Gábor: i. m. 127.
18. Barta Gábor: i. m.130.
19. Uo.
20. A levelet közli Barta Gábor: i.m. 131.
21. Oláh Miklós humanista történetíró, zágrábi (1543–1548), egri (1548–1553) püspök; I. Ferdinánd kancellárja, esztergomi érsek (1553–1568), királyi helytartó (1562–1568); Bornemissza (Abstemius) Pál (1579) királyi titkár, veszprémi (1549–1553), erdélyi (1553–1560), nyitrai (1560–1579) püspök, királyi helytartó (1568–1572).
22. Barta Gábor i. m.132.
23. Barta Gábor i. m.135.
24. Credo quod in toto mundo non fuerit majores inimici, quam ipse frater et ego, et propter privatas causas et publicas, quia ille et me et bona mea semper persecutus et infestavit; et regnum Hungariae nunc in hanc ruina est illius fratris causa; Nádasdy Tamás vallomása, Sopron, 1553. május 18. Augustinus Theiner: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Tom. II. Romae, 1875. 41.
25. Az esetek egyike volt, amikor Fráter György még 1534-ben kincstartóként elvette Nádasdytól a máramarosi sóbányák igazgatását. Válaszlépésként Nádasdy visszatért Ferdinánd pártjára. Ferdinánd cserébe a Mária királynét özvegyi jogon illető bányák és bányavárosok haszonbérletét adta neki. Horváth Mihály: i.m. 108–109.
26. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, E 185 Nádasdy család levéltára, Missiles, No. 11.
27. Niklas graf zu Salm magyarországi királyi főhadparancsnok (1546–1550).
28. Barta Gábor: i. m. 178–179.
29. Barta Gábor: i. m. 182–183.

B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS

A HATALOM CSÚCSAIN

Magyarországi származású renegátok
az Oszmán Birodalom politikai elitjében

A renegátokat sokféle módon gyalázó vádak ellenére bizonyára nem az volt a fő gond velük, hogy lefizethetők voltak, hanem az, hogy a „látszólag” Erdély vagy épp a Magyar Királyság szolgálatába szegődött renegátok jó része a fizetség ellenére keresztény megbízóihoz.

A magyar történelmi regényírás egyik első nagy alakja, az erdélyi báró Kemény Zsigmond 1862-ben megjelent *Zord idők* című műve a széthulló középkori Magyarország sorsáról írt – s a bukás túlélőinek lehetséges magatartásformái között Barnabás démonikus alakjában felvázolta a törökké lett magyar figuráját is. Az 1850-es években született mű alighanem a magyar társadalom akkori aktuális gondjaira is reagált – bizonyára nem volt nehéz párhuzamokat vonni a Habsburg-önkényuralom akkori magyarországi kiszolgálói és a török hódítók több száz évvel korábbi szálláscsinálói között.

Később a magyar társadalom hajlamos volt „megfeledkezni” ennek is meg annak a korszaknak is a „megtévedt” bárányairól, s a „passzív rezisztencia/aktív ellenállás” elegáns képzetébe burkolózva szép csöndben kihagyta a nemzet történelmi emlékezetéből az ellenséggel cimboráló, netán még „törökké lett” magyarok zavaró alakját.

Maguk a történelem kutatói is elég kétértelműen viszonyultak a témához. Az izzó Habsburg-ellenes indulattól fűtött piarista tudós, Takáts Sándor írásaiban a középkori Magyarországot szétzúzó, kíméletlen oszmán hódítók a 16–17. századi magyar urak és vitézek valamiféle csintalan, de azért kedves pajtásaivá változtak át, akikkel még a nyílt színi együttműködés sem számított szégyennek a kutató szemében. Ezért is gyűjtött össze Takáts oly sok értékes adatot a kényszerből vagy önként együttműködő renegátokról, pribékekről.

Sok-sok évtizeddel később az alföldi mezővárosok kiváló kutatója, Szakály Ferenc szembesült azzal, hogy a „hódoltsági” oszmán jelenlét az ad-

dig feltételezettnél mennyivel mélyebb nyomokat hagyott az ország közepének társadalmában. Az életét pályája derekán bevégző nagyszerű tudósak azonban a Sors már nem engedte, hogy a török odalra sodródott magyarokról készült nagyszabású adatgyűjtését könyvvé is formálja.

Az eddigiekben tehát a helyi társadalom, a helyi közigazgatás, a végvárok világa szempontjából jelentőséggel bíró párt- és vallásváltások kerültek – és kerülnek – a leginkább a hazai vizsgálódások fókuszába. Külföldön egyes angolszász kutatók viszont inkább az Oszmán Birodalom toreráns, befogadó jellegét szeretik kiemelni, ami a keresztény világ „szűk keretein” kívül rekedő európaiak számára egyfajta „muszlim alternatívát” kínált – mintha csak az általuk amúgy is „fluid természetnek” vélt identitások közötti váltás csupán az egyén mindenkori szabad akartának vagy személyes döntésének tárgya lett volna. Arról azonban eddig szinte szó sem esett, hogy hogyan is hathatott vissza ez a jelenség magára a magyar történelmre, és azt sem sikerült igazán érzékeltetni, hogy milyen jelentősége volt a Magyarországról elkerült tehetséges fiatal emberek csoportjának az Oszmán Birodalom elitjén belül. A most bemutatandó életrajzgyűjtéményünk szinte az első komolyabb kísérlet erre.

A tolmácsok

■ A fiatal történész, Kármán Gábor azonban újabb munkáiban egy igen érdekes problémára irányította rá a figyelmet: az Isztambulban megforduló, különféle rangú erdélyi diplomaták jelentős része nem beszélt törökül, így elvileg közvetítők nélkül nem volt képes a kommunikációra a birodalom fővárosában. Ilyen helyzetben jöttek nagyon jól a magyar származású renegátok: nemcsak hogy könnyen lehetett kommunikálni velük, de az oszmán szokásrendszert is tökéletesen ismerték, kiválóan alkalmaztak voltak – vagy legalábbis lehettek – arra, hogy egykori honfitársaik ügyeiben eljárjanak, vagy legalábbis információkkal támogassák őket. A renegátok egyik speciális, a magyar diplomáciával viszont szoros érintkezésben lévő csoportját a tolmácsok képezték. Ők persze sokkal többek voltak egyszerű fordítóknál: valójában az Oszmán Birodalom külpolitikai elitjéhez tartoztak. Közöttük számos magyar tevékenykedett, olyannyira, hogy időnként éppen a magyarok határozták meg ezt a szakmát.

A birodalmi tolmácsokat általában ugyanis három csoportba sorolták: 1. Tartományi tolmácsok, akik a pasák és bégek mellett teljesítettek szolgálatot. (A magyar irodalomban őket magyar vagy török deákoknak nevezik.) 2. Utazó tolmácsok, akik a követségek mellett tevékenykedtek. (A magyar irodalomban többségüket csausz-ként tartják számon.) 3. Udvari tolmácsok, akik a szultáni szerájban, illetve a dívánban dolgoztak. Ők jelentették a tolmácsvilág csúcsát, vezetőjüknek (bas terdzsümán) a reiszü'l-küttáb mellett komoly szavuk volt a külpolitikai kérdésekben. Számuk a 16–17. században általában 4–6 fő között mozgott.

Ezek közül a 16–17. századi udvari tolmácsok közül alig néhány született muszlimnak, a többségük keresztény rabként került a birodalomba, majd a szerájiskolában nevelkedve nyerte el a tolmácsi feladatokat. A bécsi születésű zsidó, Sebold von Pibrach (Mahmúd terdzsümán) és a nagybányai magyar Somlyai Balázs (Murád terdzsümán) a Mohács körüli harcokban estek fogságba. A 16. században Joachim Strass (Ibrahim bég), a 17. században pedig Vojtech Bobowski (Ali Ufkí) pedig tatár rabként került a szerájba. Mindannyian alapos keresztény műveltséggel is rendelkeztek, s egyáltalán nem szakadtak el eredendő kulturájuktól. Innen már csak egy lépés, hogy kettős vagy többszörös ügynökként tevékenykedtek – ami cseppet sem volt szokatlan a korban.

Hivatalos szervezetük, tolmácsi állásuk, meghatározott jövedelmük vagy feladatok nem volt, az első rendezés 1669-ig, Panaiot Nicossios kinevezéséig váratott magá-

ra. A tolmácsok a legkülönbélebb módokon kapták meg járandóságait, készpénzben vagy akár javadalombirtokként, s számos lehetséges címet viseltek: neveztek őket agának, bégnek, csávusnak, szubasinak vagy éppen műtefferrikanak. Mint a birodalom annyi más kiszolgálóját, őket is a hadszervezet keretei közé sorolták és fizették.

Amint az Borsos Tamás feljegyzéseiből is kitűnik, az erdélyiek maguk állítottak portai szolgálatba „törökké” lett magyarországi renegátokat, akiket – miután portai csausz lett belőlük – tolmácsként „visszabéreltek”. A 16. századi adatok tanúsága szerint ez a módszer már a Báthoriak — és így valószínűsíthető, hogy már a Szapolyaiak — korában is így működhetett. Valamiféle megoldásra biztosan a kezdetektől szükség volt, hiszen az európai nagyhatalmak követségeivel szemben az erdélyiek szerényebb anyagi háttere és a magyar nyelv elterjedési körzete sem tette lehetővé, hogy a hagyományos levantiánus közegből béreljenek fel tolmácsokat, mint például azt a velenceiek vagy a franciák tették. Török nyelvtudás híján tehát más közvetítő nyelvet is használni kellett: Barta Gábor nyomán Ágoston Gábor a délszláv nyelveket, Binder Pál pedig a délszláv nyelvek mellett még a románt valószínűsítette. A magyar nyelv eddig szóba sem nagyon került, viszont az Isztambulból küldött 17. századi jelentésekben már szép számmal találni adatokat a magyar nyelv használatára, különösen a csak magyarul tudó kapitihák információgyűjtő tevékenysége kapcsán.

Ilyen módon akár a hódoltságból érkező, magyarul tudó törököktől is tudtak információkat szerezni, de ennél jóval gyakoribb lehetett az Isztambulban élő magyarokkal való kapcsolattartás, hisz elég sok olyan főmértóság akadt, akinek a szolgálói között volt néhány magyarországi származású személy. Mennyivel kézenfekvőbb lehetett ez a lehetőség még a 16. században, amikor a nagy török hadjáratok alkalmával tömegesen hurcolták el a magyarországi lakosságot a birodalom rabszolgapiacára, s a sok esetben önként „törökké” lett vagy a magyarországi rabok tömegéből ki kerülő renegátok eleve maguk keresték az erdélyi fejedelmek pártfogását.

A közbenjárók

■ Az oszmán kormányzat tényleges vezetőivel, a nagyvezírekkel való kommunikációban az erdélyiek „képviselőjeként” a század közepén már – 300 tallér évi rendes fizetés fejében – a magyar származású Ferhád terdzsümánnak, majd annak halála után az 1570-es években egy másik magyarországi származású „kihajának” (képviselőjének/helyettesének), Ahmed csausznak, Szokollu Mehmed nagyvezír régi embe rének volt kulcsszerepe.

Habár saját bevallása szerint Ferhád kollégája és főtölmácsi hivatalában az utóda, Murád terdzsümán, azaz Somlyai Balázs is, „az vajdaság adatásakor minden praktikában jelen lívín”, szintén az új fejedelem érdekében ügyködött a Portán, mégsem jutott neki kitüntetett szerep – csupán évi 50 tallért kapott fizetségül. Az idős Murád mellett az 1570-es években ráadásul Ahmed csausz pártfogoltjaiként több tolmácsként működő fiatalabb renegát is felbukkant az erdélyiek mellett: 1573–1574-ben Mehmed bég (Ferahád dragomán fia?) és Musztafa bég, majd 1576-ban egy újabb beszédes nevű „török” tolmács, Menyhárt dragomán is. Lehetséges, hogy köztük volt az a Musztafa is, aki végül is az öreg Somlyai Balázs hivatalát örökölte: 1575-ben egy „Muzdafát” már mint a császár tolmácsát említi egy erdélyi feljegyzés, s egy török kutató szerint 1578-tól kezdve 1607-ig ugyanaz a Musztafa nevű dragomán töltötte be a díván főtölmácsának tisztét.

A 16. század végén hasonló lehetett a „szereposztás”, igaz, az öreg Ahmed csausz helyett idővel a fiatalabb Ahmed csausz, azaz az erdélyi szász Benkner Márk szerepel már a forrásokban. Az 1583-tól „fizetett szolgaként” tevékenykedő Uzun

Musztafa csausz és az 1590-es években Erdélyben igen gyakran megforduló Bosztándzsi Hüszejn csausz – Báthori Zsigmond fejedelem egyik „fogadott apja” – mellett Isztambulban Júsuf és Murád bég segítette tolmácsként az isztambuli követ-ség munkáját.

A 17. században, Bethlen Gábor alatt pedig egy pécsi születésű magyar tolmács, Zülfikár aga vált meghatározó személyiséggé, aki az 1610-es évektől majd öt évtizeden keresztül szinte megszakítás nélkül vitte ezt a szerepet Isztambulban. Mellette Bethlen Gábor uralmának kései és I. Rákóczi György korai éve alatt a kapcsolattartást Erdély és a Porta között Júsuf csausz bonyolította.

A korai példák is jelzik, hogy az ilyen célokra felhasználható kapcsolatrendszer, valamint a fontos információkhoz való hozzáférés képessége, nem pedig pusztán a nyelvtudása vagy a – nagyon is hiányzó – lojalitása tehetné szinte nélkülözhetetlené az erdélyiek számára ezeket az embereket. Így volt ez Zülfikár aga esetében is, aki igen fontos pozíciót töltött be a Portán: az 1630-as évek elejétől már bizonyíthatóan ő volt a „bas terdzümán”, azaz a díváni főtölmács 1657-ben bekövetkezett haláláig. Az aga tevéységét évtizedekig figyelemmel kísérő Kemény János így írta le ezt a pozíciót: „igen nagyhitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának vala az egész kereszténységről portára menő levelek s expeditiók, és ő fizetéseket nagyokat vészen vala mind magyar, német, muszka, lengyel olasz császár, királyoktól, fejedelmektől, oláh vajdától, s többektől, és az török végbelieknek is kapikihájok [azaz ebben az esetben érdekképviselőjük] vala.”

A magyar renegátok jelentősége

■ Bármilyen nagy befolyással bírtak is a tolmácsok, a döntések meghoztatala nem az ő kezükben volt. Ezért – és a török nyelvtudás hiányában – nagyon felértékelődtek a birodalmi ranglétrán magasra kapaszkodott magyar renegátok, márpedig Isztambulban egészen komoly „hungarus” kolónia jelenlétével számolhatunk. A velük való kapcsolattartást megkönnyítette a közös nyelv, és esetlegesen származásukra is appellálni lehetett.

Az 1970-es években Metin Kunt török kutató irányította rá a 17. századi az oszmán eliten belül az etnikai szolidaritás alapján szerveződő csoportokra, kiemelve ezek között a balkáni (albán és szláv – főként bosnyák) és a kaukázusi (abház, grúz, cserkesz) „tömb” közötti ellentéteket, a kiváló magyar oszmanista, Fodor Pál ezen túl más csoportok – pl. az itáliaiak – közötti összetartásra, együttműködésre is felhívta a figyelmet.

Az ilyesfajta összefonódások természetesen az egykori erdélyi diplomaták figyelmét sem kerültkék el: ők főként az albán származású államférfiak esetében emelték ki, hogy azok például előszeretettel részesítették előnyben a kinevezéseknél honfitársaikat. A magyarországi származású renegátokról ugyan készült már egy-két áttekintés, pontos kilétükről, politikai szerepvállalásukról azonban újabb, komoly alaputatásokra lenne szükség, hiszen Szülejmán uralmának utolsó évtizedeitől a 17. század első feléig igen komoly befolyással rendelkeztek a birodalom ügyeire.

Barta Gábor szerint az már a 16. század közepén közhely volt, hogy a horvát családból származó Fráter György esetében a hozzá hasonló „horvát” származású, vele egy nyelvű oszmán vezérekkel való „rokonságot” hangoztatták a barát vádlói, akik úgy tudták, hogy még egy Murád bég nevű „vérrokona” is volt az oszmánok között.

A kor másik kiváló kutatója, Szakály Ferenc is nagy kedvvel foglalkozott a keresztény és a muszlim világ határterületein mozgó, a két világ határait át is lépő figurákkal, elsőként hívta fel a figyelmet egy tolnai varga fiára, aki 1554 és 1568 között Pijále pasa néven az Oszmán Birodalom flottájának főadmirálisa volt – s ebben a mi-

nőségben alighanem ő volt a legisikeresebb magyar származású tengerészparancsnokok. Szultáni vóként pedig végül másodvezír lett a szultáni dívánban. Mint Szokollu Mehmed nagyvezír sógora már kapudán pasaként (tengernagyként) is nagy tekintéllyel s tág hatáskörrel bírt. Az kiderül Szakály munkájából, hogy a Habsburg-követségek kötelező ajándékai dacára sem volt túlságosan készséges a magyar király embereivel szemben, de arról mit sem tudunk, hogy az erdélyi adó mellett évente érkező ajándékok (1000 tallér és a vele járó díszes kupák) vajon milyen befolyást gyakoroltak az erdélyi vonatkozású ügyekben politikai „szerepvállalására”.

Pijále pasa tengennyaggal szinte egy időben még egy magyar bejutott a birodalom felső vezetésébe, Ferhád pasa, aki viszont szinte ismeretlen még a magyar irodalomban is. Ferhád a szultáni udvarban nevelkedett, ahonnan janicsáragaként került ki 1553-ban. Nagy népszerűségnek nem örvendett, mert kemény kézzel bánt a beosztottjaival, akik sorban írták a felterjesztéseket Rüsztlem pasa nagyvezírnek, melyekben az aga megölésével, házának felgyújtásával fenyegetőztek. Hiába, a nagyvezír nem váltotta le őt, 1557/58-ban viszont kinevezték szandzsákbégnek Kasztamonuba, s egyúttal nem kis megtiszteltetésként ötödik vezíri rangot is kapott. Egyúttal megkapta Hümá (Hümásah) szultán (azaz hercegnő) kezét is, aki Szülejmán szultán unokája volt. 1561-ben meghalt Rüsztlem pasa nagyvezír, s így negyedik vezír, 1565-ben pedig, amikor Szokollu Mehmed elnyerte a nagyvezírséget, harmadvezír lett. E rangban vett részt 1566-ban a szigetvári hadjáratban, és volt némi köze Szülejmán halálának eltitkolásához is. 1575-ben hunyt el Isztambulban, Mehmed szultán dzsámijában zajlott a temetési szertartás, és Ejüpbén, a főváros talán legszentebb temetőjében helyezték örök nyugalomra. Kiváló kalligráfus volt, a kultúra nagy pártolója. Két rekmívű dzsámit alapított, egyet Kasztamonuban, egyet pedig Csataldzsában.

Pijále mellett – Tardy Lajosnak köszönhetően – a 16. század második felének talán legismertebb magyar figurája, a perzsa hadszíntéren hírnevet szerzett, gyula környéki születésű Hadim [Herélt] Dzsáfer pasa életéről meglepően sok adatot tártak fel, de ő idejének túlnyomó részét távol töltötte mind Erdélytől, mind Isztambultól. Viszont ennek az időszaknak egy másik fontos alakja, a Báthoryakkal meglehetősen jó viszonyt ápoló — kanizsai melléknévvel illetett — Szijávus pasa nagyvezír (1582–1584, 1586–1589, 1592–1593) esetében is felmerült a magyar származás lehetősége: Szamosközy István szerint egy magyar nemes, Szalay/Zalay Gábor rokona volt.

A magyar származású Dzserráh [‘sebész’] Mehmed nagyvezírnek (1598–1599) szintén kifejezetten szoros kapcsolata volt az Erdélyben uralkodó Báthory-dinasztiával. Szelániki Musztafa efendi krónikája szerint Szijávus pasa földije volt, s vele egy időben, szinte az ő nyomában jutott egyre magasabb pozíciókba az államvezetésben. 1574-ben csuhadár aga lett, vagyis a szultánhoz legközelebb álló szolgálattevők egyikévé, ruhafelügyelővé vált. E poszt jó ugródeszkeként szolgált a későbbi karrierhez: egy 1595-ben kelt leveléből tudjuk, hogy ő volt az, aki a szultán főlovászmestereként 1576-ban Báthory Kristófnak elvitte a fejedelmi jelvényeket. 1578-ban feleségül kapta az elhunyt Pijále pasa özvegyét, II. Szelim szultán lányát, Gevherhán szultánt. Hamarosan janicsáraga, majd beglerbég lett. 1581-ben már a ruméliai pasaságot bízták rá, egy évre rá pedig negyedik vezíri rangot is kapott. Ekkor még egy kitüntetésben volt része: ő végezhette el III. Murád fiának, a leendő III. Mehmednek a körülmetélését. 1584-ben azután harmadik vezírré emelkedett. Karrierjét némiképp megroppantotta, amikor 1589-ben egy szpáhilázadás eredményeképpen Szijávus pasa nagyvezírré, Sejhí efendi sejhüliszlámmal együtt ő is bukott. 1593-ban azonban már újra negyedik vezír, egy évvel később harmadik vezír. 1596-ban ő szervezte meg az Eger ellen vonuló szultáni sereg ellátását, majd részt vesz az ostromban is. Ennek eredményeképpen másodvezír és egyúttal a nagyvezír helyettese (kajmakám) is lett. 1598 áprilisában nagyvezírré nevezték ki, de közsvénye miatt személyesen nem tud-

ta vezetni a díván üléseit, ezért 1599 januárjában letették. 1604-ben fél évre ismét megkapta a kajmakámi tisztséget, de az év végén meghalt. Mint az leveleiből kiténik, feltűnően „meleg, baráti” viszonyt ápolt az erdélyi uralkodókkal.

Eddigi ismereteink szerint a 17. század első felében sem hiányoztak a magyarországi és erdélyi ügyekkel foglalkozó „másodvonalbeli” oszmán elitből a magyarországi származású főemberek. A feltehetően pécsi születésű Iszkender pasa Erdéllyel összekapcsolódó karrierje nemrégiben vált ismertté, a renegáttá lett trónkövetelő, Márkházi Pál, azaz Ibrahim bég fiáról, Deák Mehmed pasáról is egyre több adat kerül elő. Nekik – a beszédes nevű – Madzsarogli Ali pasával együtt igen fontos szerepük volt Bethlen Gábor fejedelemmé tételében. (Sőt Papp Sándor kutatásai szerint az is elképzelhető, hogy Deák Mehmed már Bocskai István török támogatásának megszerzésében is kulcsszerepet játszott.)

Ezekben az években nagyon komoly karriert futott be Szúfi (‘misztikus, szerzetes’) Mehmed pasa is. Származásáról a források nem emlékeznek meg, de Balassi Ferenc portai követ úgy tudta, hogy ő is „magyar fi”. Annyi bizonyos, hogy a szerájiskolában nevelkedett, ahol – 1610 körül – szilahdár aga, azaz a szultán fegyverhordozója lett. Egy évvel később egyiptomi pasává nevezték ki, ahol négy évig tevékenykedett, majd visszatért a fővárosba, ahol vezíri címet kapott. 1616 végén Budára küldték, de amikor 1617 elején egy ismerőse, Halíl pasa lett a nagyvezír, akkor visszarendelték, ő lett a nagyvezír helyettese. Halíl azonban hamarosan az iráni frontra indult, feladatait így Mehmednek kellett átvennie, aki így tulajdonképpen a birodalmat irányító legszűkebb csoport tagja lett. 1617 végén elhunyt a szultán, I. Ahmed. Szúfi Mehmed talán ekkor ért pályája csúcsára, „királycsináló” lett: az egyik háremagával és a birodalom vallási vezetőjével, a sejhüliszlámmal együtt ők segítettek trónra a gyengeelméjű Musztafa herceget. A választás nem bizonyult szerencsésnek: néhány hónap múlva belátták a kudarcot, és új uralkodó után néztek. II. Oszmán trónra emelésében azonban Mehmednek már kevesebb szerep jutott, háttérbe szorult, vidéki szolgálatra küldték. Csillaga akkor emelkedett ismét magasra, amikor 1619 végén Güzeldzse Ali pasa tengernagy győztes flottájával bevitörázott Isztambulba. A pasa zsákmányával elkápráztatta a szultánt, és rövid úton átvette a hatalmat. A korábbi hatalmi elitet drasztikus keménységgel távolította el, s régi-új embereket emelt fel: Szúfi Mehmed ismét nagyvezír-helyettes, Halíl pasa pedig kapudán – tengernagy – lett. A hatalomból kiszorított előkelők azonban ugrásra készen vártak, s Ali pasa nagyvezír betegségét, majd halálát kihasználva visszaszerezték régi pozícióikat. Szúfi Mehmed pályájának birodalomalakító időszaka ezzel lezárult, végérvényesen eltávolították az udvarból: 1621 februárjától 1626 augusztusában bekövetkezett haláláig – három egészen rövid megszakítással – budai pasa maradt. Ebéli minőségében igen szoros – bár nem mindig baráti – kapcsolatokat ápolt Erdély fejedelmével, Bethlen Gáborral.

A jelentős befolyással bíró magyarok közül utolsóként 1637-ben bukkant fel az erdélyi követjelentésekben egy tótváradi születésű „erdéli fiú”, aki akkor már Dámád Ahmed néven vezíri ranggal bírt. Az ő csillaga keleten emelkedett fel: 1633-ban aleppói beglerbég, majd IV. Murád szultán kegyeltjeként 1637-ben dívánülő vezér lett. 1639-ben I. Ahmed lányát, Ajse szultánt kapta feleségül. Az 1640-es szultánváltás után elkerült Isztambulból, több ízben damaszkuszi pasa, majd 1643-tól 1644-ben bekövetkezett haláláig ismét dívánülő vezír volt. Erdélyi öntudatáról azonban ő sem feledkezett meg, jó viszonyt ápolt I. Rákóczi György diplomatáival. Végül az 1657-ben Isztambulba érkező svéd követek is találkoztak egy Júsuf nevű magyar származású idős pasával, akinek a pozícióját egyelőre nem sikerült beazonosítanunk.

Egyelőre eddig jutottunk a fontos pozíciókba emlékedett magyarországi renegátok listájának összeállításában. Az ő valós szerepük felderítése az Oszmán Birodalom

magyarországi politikájában még hosszas és aprólékos kutatást fog igényelni. Természetesen egy trónviszályokkal, polgárháborúkkal sújtott ország szülőttei között az etnikai összetartozás érzése nem szülhetett feltétlen bizalmat, s nem jelenthetett biztos támaszt az oszmán belpolitika útvesztőiben sem. Az oszmán birodalmi elit belső kohézióját sosem tették igazán próbára a különféle származásból fakadó konfliktusok, s a vezírek szűk körébe emelkedő főemberek lojalitása megkérdőjelezhetetlen maradt az állam és a dinasztia ügye iránt – akármennyire is élt még bennük eredeti identitásuk tudata.

A renegátokat sokféle módon gyalázó vádak ellenére bizonyára nem az volt a fő gond velük, hogy lefizethetők voltak (hiszen keresztény „megbízói” épp ebből szertettek volan hasznot húzni), hanem az, hogy a „látszólag” Erdély vagy épp a Magyar Királyság szolgálatába szegődött renegátok jó része a fizetség ellenére sem volt hűséges keresztény megbízóihoz. A nagyobb haszon reményében például a 16. század végén nemcsak a Báthoryak uralmát támogatták, hanem a trónkövetelő Bekes Gáspárnak is segédkeztek, és közben kiárusították erdélyi információikat a Habsburg-uralkodó isztambuli rezidensének is. A kényszerből törökké lett kalandor, Márkházi Pál Ibrahim dragománként, majd bégeként sem feledkezett meg a Báthoryakkal szemben táplált ellenségeskedésről, s fia is aktívan kivette részét 1612-1613-ban Báthory Gábor megbuktatásából. S nem volt ez másként a későbbiekben sem: a 17. század első felében nem egy erdélyi kapitány és követ próbált volna szabadulni a köpönyөгforgató Zülfikár tolmács „szolgálatától”, aki a haszon reményében szinte egyetlen alkalmat sem „hagyott ki”, amivel kellemetlenségeket okozhatott egynémely erdélyi „gazdájának”.

■ VÁLOGATOTT IRODALOM

- Ács Pál: *Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmúd és Murád*. In: *Az idő ósága*. Bp., 2001. 249–257.
- Fodor Pál: *Adatok a magyarországi török rabszedésről*. Hadtörténeti Közlemények 1996. 4. 133–142.
- Kármán Gábor: *Az erdélyi török deákok: Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban*. Sic Itur ad Astra 2006. 1–2. szám. 155–182.
- Kármán Gábor: *Honnan tudtak törökkül a 17. századi erdélyiek?* Korunk 2010. 3. 32–39.
- B. Szabó János – Sudár Balázs: *Independens fejedelem az Portán kívül. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai*. (Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez) I. Századok 2012. 5. 1017–1047; II. Századok 2013. 4. 931–999.
- Szakály Ferenc: *Mezováros és reformáció*. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995.
- Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái [1570]*. Szakály Ferenc tanulmányával. Bp., 1983.
- Tardy Lajos: *Kaukázusi magyar tükör*. Bp., 1988.
- Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I–IV. Bp., 1915–1928.
- J. Újváry Zsuzsanna: *Harminc ezüstitért... Pribékek a Magyar Királyságban az oszmán uralom idején*. In: *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerkesztette J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013. 227–240.

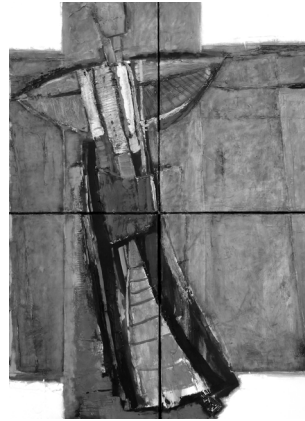
HERMANN RÓBERT

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS ÚTJAI, TÉVÚTJAI ÉS ZSÁKUTCÁJA 1848–1849-BEN – MAGYAR KONZERVATÍVOK A TÚLOLDALON

■ Az 1848. évi III. törvénycikk megszüntette a feudális kormányzésekét, a Budán székelő Magyar Királyi Helytartótanácsot és Magyar Királyi Kamarát, valamint a Bécsben működő Magyar Királyi Kancelláriát. Ezek 1848. április végén fejezték be ténykedésüket, miután átadták az ügyeket az új minisztériumoknak. Az erdélyi unió szentesítése után pedig az Erdélyi Kancellária is befejezte munkálkodását.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy e hivatalok apparátusát szélnek eresztették volna. A III. törvénycikk 19. §-a intézkedett arról, hogy „Az ország közügyei felett Ő Felsége, vagy a nádor s királyi helytartó, vagy a miniszterelnök elnökleite alatt tartandó értekezés végett, Budapesten álladalmi tanács állíttatik fel, mely a legközelebbi országgyűlésen fog állandóan elrendeztetni.” A 22. § értelmében a Kancellária előadó tanácsosai – a király személye körüli miniszter mellé rendelő két tanácsos kivételével – az államtanács tagjai lesznek. A 24. § szerint a volt kormányzések „előülők tagjai” (azaz elnökei) az „álladalmi tanácsban foglalnak helyet, s ott a Felső, a nádor királyi helytartó vagy miniszterek távollétében elnökölnek.” Az államtanács szándékolt feladatkörét illetőleg találgatásokra vagyunk utalva, azonban feltételezhető, hogy létrehozásával a konzervatív szakpolitikus-állomány Bécsből történő eltávolítását, illetve megnyerését egyaránt el akarták érni. (Magának a tanácsnak a létrehozására nem került sor.)

A III. törvénycikk 21. §-a értelmében a király személye körüli miniszter mellé két tanácsost rendelnek a Kancellária állományából. A 25. § szerint

**A szakma diktátornője,
Andics Erzsébet
háromkötetes
forráskötetet szentelt
„a nagybirtokos
arisztokrácia
ellenforradalmi
szerepének 1848–1849-
ben”, amivel csak az
volt a baj, hogy a közölt
források többsége nem
a nagybirtokos
arisztokratáktól
származott...**

a kormányzések „minden hivatalnokai és szolgálói, s így nemcsak azok, kik újabb alkalmazást nyerne, hanem addig, míg másképpen fognak alkalmaztathatni, azok is, kik a felebb említett miniszteri osztályokban el nem helyeztetnek, jelenleges fizetésüket egészen megtartandják”.

Az április 17-én tartott minisztertanács az eddigi kormányzékeni tisztviselőkre nézve úgy határozott, hogy „azok eddigi fizetésüket, még ha kevesebb évpénzzel ellátott újabb miniszteri hivatalokra alkalmaztatnának is, megtartják, amennyire azonban valamelyik miniszter őket a rendes hivatali személyzetten kívül is alkalmazni akarná, ha egyébiránt alkalmasok, hivatalos szolgálatot tenni tartoznak”. A nem alkalmazottak többségéből akarták megalakítani az egyes minisztériumok számvevősegeit, illetve ők alkották volna az irat- és levéltári személyzetet. Az így alkalmazottak általában alacsonyabb fizetést kaptak, mint korábban.

Az új minisztériumok nem nélkülözhatték a kormányzések apparátusát, s a III. törvénycikk 25. §-ának szellemében, a miniszterek maguk is igyekeztek minél több szakembert alkalmazni ezek közül. Az egyik miniszter, Széchenyi István gróf maga is ilyen „régember” volt, hiszen 1848 áprilisáig a Magyar Királyi Helytartótanács közlekedési bizottságának elnöke volt. Régi ember, a monarchia külügyi apparátusának tagja volt Esterházy Pál herceg, a külügyminiszter is. A többi miniszter az ellenzék tagjai közül került ki, akik megyei vagy városi igazgatási gyakorlattal rendelkeztek. „Kakukktójas” volt a hadügyminiszter, Mészáros Lázár, aki a cs. kir. hadsereg ezredeseiként került e posztra.

A minisztériumok személyzeti összetételéről máig nem készült teljes körű elemzés. A belügyminisztérium 43 tisztviselője közül 28 volt régi (helytartótanácsi) hivatalnok, de feltételezhető, hogy hasonlóak voltak az arányok a többi minisztériumban is. Igen jelentős számmal kerültek volt kamarai és bányászati tisztviselők a Kossuth vezette pénzügyminisztériumba s a volt igazságügyi és kancelláriai apparátusból az igazságügyi minisztériumba. A külügyminisztérium apparátusának nagy része, 90%-a korábban a Kancellária munkatársa volt.

Érdekes módon, még az államtitkári, alállamtitkári, osztályfőnöki vagy ennek nagyjából megfelelő beosztások sem maradtak zárva a régi rend tisztviselői előtt. Almásy Móric gróf, a Kamara első alelnöke só- és harmincad-csempészeti ítélszék elnöke lett, hogy aztán 1849 januárjától a Windisch-Grätz által létrehozott ideiglenes polgári közigazgatás kincstári ügyeinek vezetését vegye át. Barthal György és Platthy Mihály kancelláriai előadók, tanácsosok a külügyminisztériumban töltötték be ugyanezt a hivatalt, s Bécs 1848. október végi elfoglalásáig a helyükön maradtak. Dubraviczky Simon helytartótanácsi tanácsosból az igazságügyi minisztériumban lett osztályigazgató tanácsos. Duschek Ferenc, a Kamara második alelnöke előbb osztályigazgató volt a pénzügyminisztériumban, államtitkári rangban, majd 1848. szeptember közepétől ő vezette a minisztériumot, 1849 májusától pedig a Szemere-kormány pénzügyminisztere volt. Ghyczy Kálmán nádori ítélmesterből az igazságügyi minisztérium államtitkára lett. Havas Józsefből, a Helytartótanács tanácsosából a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium osztályfőnöke lett; 1849 januárjától a főváros cs. kir. biztosa volt. Keszlerffy János kamarai tanácsos előbb a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, majd a pénzügyminisztérium tanácsosa volt; 1849-ben az osztrák Cameral Verwaltung osztályvezetője volt. Nándory József kamarai tanácsos a pénzügyminisztérium bányászati osztályára került tanácsosi rangban. Nyéky Mihály helytartótanácsi tanácsos és irodaigazgató a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztályfőnöke lett, majd 1849-ben a Windisch-Grätz által létrehozott ideiglenes polgári közigazgatásban vállalt szerepet. Schedius Lajos helytartótanácsi tanácsosból Szemere belügyminisztériumában a közigazgatási osztály vezetője lett. Szabó Károly szintén helytartótanácsi tanácsosból lett a vallás- és közoktatásügyi minisz-

térium tanácsosa. Trettina János és Trifunác Pál kamarai tanácsosok a pénzügyminisztériumban kaptak tanácsosként állást; 1849-ben mindkettőjüket az osztrák Cameral Verwaltung tisztviselői között találjuk. Zichy Ferenc gróf, a helytartótanács helyettes elnöke a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium államtitkára lett; Windisch-Grätz 1848 decemberében őt nevezte ki Pozsony megye cs. kir. biztosává, 1849 nyarán pedig ő volt az orosz intervenció főszerep mellé kirendelt cs. kir. főbiztos, a legfőbb „muszkavezető”.

Mint ebből a rövid áttekintésből is látszik, a kormányzat egyáltalán nem tartotta ördögtől való gondolatnak a régiek alkalmazását, annak ellenére sem, hogy többek alkalmazása ellen a közvélemény is tiltakozott. S noha többségük 1848–1849 fordulóján elhagyta az önvédelmi harc táborát, egészen addig legjobb tudásuk szerint szolgálták a magyar polgári állam megeremtésének ügyét.

1848 előtt a megyék voltak a közélet és a politizálás legfontosabb helyszínei, s az országgyűlés alsótábláján a polgári átalakulás gondolatát ezeknek a törvényhatóságoknak a követői képviselték a legkövetkezetesebben. Természetesen nem minden megyéé, hiszen voltak konzervatív vagy az egyes reformintézkedéseket csak részben támogató megyék is. A birodalmi kormányzat vezetői azonban jól tudták, hogy a polgári átalakulás elleni küzdelemben a megyék „politikai áthangolása” nélkül hosszú távon aligha számíthatnak sikerre. Ezt a célt szolgálta az az intézkedés, hogy 1845-től kezdve a megyéket irányító főispánok mellé vagy (a be nem töltött főispánságok esetén) helyett főispáni helytartókat, ún. adminisztrátorokat neveztek ki. Az új rendszer részben a közigazgatás korszerűsítését, hatékonyabbá tételét is szolgálta, alapvető célja azonban az volt, hogy a főispáni helytartók pénzzel, meggyőzéssel, erőszakkal elérjék a reformellenzék visszaszorítását s a következő országgyűlésre konzervatív vagy legalábbis a kormánnyal nem ellenséges követek küldését. Az intézkedés részben sikeres volt, noha ennek ellenére a reformerek az 1847 novemberében Pozsonyban összeülő országgyűlés alsótábláján továbbra is többséget, igaz, törekény többséget alkottak. Az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek az egyik legfőbb akadályát képezték az országgyűlés időszakában az alsótábla és a kormányzat közötti megegyezésnek, s miután az uralkodó 1848. január 31-én homályos, de semmire nem kötelező formában ígéretet tett a rendszer megszüntetésére, s ezt a királyi leiratot az ellenzék néhány átszavazó tagjának segítségével sikerült az alsótáblán is elfogadtatni, az indulatok nem csillapultak. Az alsótábla rövidesen lényegében visszavonta a határozatot akkor, amikor Kossuth indítványára úgy határozott, hogy nem áll el az adminisztrátori rendszer okozta egyes sérelmek tárgyalásától.

Érthető tehát, hogy a többnyire a volt reformellenzék alkotta kormány egyáltalán nem kívánta megtartani a kormányzat feltétlen kiszolgálóit eredeti helyükön. Ennek ellenére a Batthyány Lajos gróf kinevezett miniszterelnök által a közmunka- és közlekedésügyi miniszteri tárcára felkért Széchenyi István gróf április 4-én összeállított egy listát azokról, akiket szívesen látna a főispáni poszton. A listán 21 főispáni helytartó (adminisztrátor) és 21 új név szerepelt.

A hivatalba lépő kormány azonban nem, pontosabban csak részben követte Széchenyi kívánságát. A kormány a második, április 15-én Budapesten tartott minisztertanácson határozott a főispáni helytartói hivatal megszüntetéséről. Másnap, április 16-án Szemere Bertalan belügyminiszter rendeletet bocsátott ki, amelyben elrendelte a főispáni helytartók (adminisztrátorok) hivatalukból való felmentését azzal, hogy ahol főispán nincs, ott ideiglenesen, főispán kinevezéséig az alispán vegye át a kormányzást. A volt adminisztrátorokat azonban nem érte személyi jellegű retorzió. Csupán egyikük, Zichy Ödön gróf esett az események áldozatául. Görgei Artúr őrnagy hadbírósa 1848. szeptember 30-án a horvát inváziós hadsereggel való együttműködés vádjával halálra ítélt és kivégeztette.

A főispáni helytartók felmentését rövidesen követte az új főispáni kar kinevezése. A régi főispánok egy része röviddel a kormány kinevezését követően beadta a lemondását, így Zichy Henrik gróf mosoni, Szécsen Miklós gróf pozsegai, Marczibányi Antal trencsényi, illetve Czindery László somogyi főispán. (Közülük Zichyt és Marczibányit a kormány ismét főispánná nevezte ki.) Szemere Bertalan belügyminiszter már április 20-án előterjesztéssel fordult István nádorhoz, amelyben több főispán lemondására, illetve a főispánok elmozdítását lehetővé tevő 1848:XXIX. törvénycikkre hivatkozva kilenc korábbi főispán posztján történő meghagyását s húsz új főispán, illetve főkapitány kinevezését javasolta. Az indoklás szerint a kinevezésekre azért is szükség van, „miután a legújabb politikai átalakulások által előidézett és még meg nem szűnt s oly hamar meg sem szűnendő mozgalmak közepette a rendet csak olyan polgárok tarthatják fenn, kiknek elveik s a bennök helyezett bizodalom ad hatalmat és békítő, nyugtató befolyást a megbomladozott társasági elemek felett”.

Az ezt követően a nyár végéig kinevezettek között egyetlen volt főispáni helytartót sem találunk, s a volt főispánok jelentős részét is leváltották. A Dunán inenni kerület 13 főispánja közül egyedül Marczibányi Antal (Trencsén) maradt a helyén. Majthényi Antal bárót, Liptó megye főispánját a kormány a helyén hagyta, de június 17-én maga Majthényi mondott le tiszteréről. A dunántúli kerület 11 megyéjéből hatban maradt meg a főispán: közülük hárman (Batthyány Fülöp, Vas megye; Batthyány Imre, Zala megye, Zichy Henrik, Moson megye) a miniszterelnök, illetve felesége rokonságához tartoztak. (Ürményi József Tolna megyei főispán április 11-én maga adta be a lemondását.) Érthető módon, a helyén maradt Esterházy Pál herceg, a kormány „külgügyminisztere”, Sopron megye főispánja. Nádasdy Lipót (Komárom megye) az ellenzéki főrendek közé tartozott. Esterházy Károly (Győr megye) nem tanúsított különösebb közéleti aktivitást, nem is lakott a megyében, s már 1848. április 23-án – a jobbágyfelszabadítás által okozott anyagi veszteségeire hivatkozva – lemondott főispáni tiszteréről. 1848 júniusában azonban István nádor ismét őt nevezte ki a megye főispánjává.

A Tiszán inneni kerület kilenc megyéjéből háromnak nem volt főispánja, de a másik hat megyéét is leváltották. A tiszántúli kerület 13 megyéje közül egynek nem volt főispánja, a másik 12 főispán közül csupán négyen maradtak a helyükön. Rendhagyó eset volt Károlyi Györgyé, aki kérte, hogy a békési főispánságot a szatmárral cserélhesse fel.

A három horvát megye főispánja közül egyedül Erdődy Nepomuk János gróf (Varasd) maradt a helyén, a három szlavón megye főispánjai közül senki. A Részek (Partium) három főispánja s egy főkapitánya mindegyikét új személy váltotta fel, az erdélyi 8 főispán és egy főkapitány közül összesen ketten (Thoroczkai Miklós gróf, Torda megye; Matskásy/Macskásy Pál, Kolozs megye) maradtak a helyükön. A székely székek főkirálybírái mind megmaradtak. A szász székek polgármesterei szintén; ez utóbbi esetben a magyar kormányzat nyilván a szász autonómiát tiszteletben tartva, az amúgy is feszült magyar–szász viszonyra való tekintettel sem erőltette a váltást.

Mennyire voltak megbízhatók az új főispánok a kormányzat szempontjából? Nos kétségtelen, hogy az 1848. szeptember–októberi válság, majd a cs. kir. csapatok 1848. december közepi offenzívája után többen közülük visszavonultak, s nem követték a kormányt Debrecenbe. Ugyanakkor döntő többségük mindvégig megmaradt a magyar kormány hűségén, ami miatt vagy emigrálni volt kénytelen, vagy börtönbüntetést szenvedett. De még a politikától visszahúzódók sem működtek együtt a megszállókkal; a Windisch-Grätz, majd Haynau időszakában kinevezett királyi, majd cs kir. biztosok nem közülük, hanem inkább a Batthyány-kormány által leváltott főispánok vagy főispáni helytartók közül kerültek ki.

Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert az 1848 tavaszi rendszer- és elitváltás révén a hatalom előző birtokosai és gyakorlói körében létrejött egy olyan, nem jelentéktelen, kormányzati tapasztalattal rendelkező csoport, amely nem volt feltétlenül ellenséges vagy illojális az új berendezkedéssel szemben, de a hatalmi viszonyok megváltozása esetén érdekelt lehet a régi (vagy a régihez hasonló) hatalmi viszonyok restaurációjában, s amint tehetette, igyekezett is elősegíteni e viszonyok megváltozását. Így például 1848. szeptember elején Apponyi György gróf volt magyar, Jósika Samu báró, volt erdélyi udvari kancellár fogalmazták meg azt a két kiáltványt, amelyet Jellačić a határ átlépése után a magyarországi cs. kir. csapatokhoz és a lakossághoz szándékozott intézni.

1848 októberében megtörtént a szakítás Magyarország és Ausztria között. Ez a folyamat már 1848 augusztusában megindult, amikor az osztrák kormány nyíltan kétségbe vonta azt, hogy az uralkodónak 1848 áprilisában joga lett volna megerősíteni az ország birodalmon belüli különállását szentesítő törvényeket; folytatódott azzal, hogy az uralkodó szeptember elején nem volt hajlandó szentesíteni a magyar országgyűlés által az ország védelme érdekében alkotott hadügyi és pénzügyi törvényeket; majd azzal, hogy Jelačić szeptember közepén meginduló támadása ellenében nem volt hajlandó politikai és erkölcsi támogatásban részesíteni a magyar kormányzatot, sőt kiáltványaival inkább a horvát bán malmára hajtotta a vizet; s ezzel párhuzamosan nem volt hajlandó megerősíteni Batthyány Lajos újabb, a korábbinál jóval mérsékeltabb színvételű kormányát.

A nyílt szakítás sem váratott sokáig magára. 1848. október 3-án Lamberg Ferenc altábornagy, a magyarországi csapatok (azaz a magyar és a Jelačić vezette horvát–szlavón hadsereg) kinevezett parancsnoka meggyilkolásának hírére V. Ferdinánd király (I. Ferdinánd néven osztrák császár) feloszlatta a magyar országgyűlést, s megtiltotta, hogy akár annak, akár az általa kiküldött Országos Honvédelmi Bizottmánnak a rendeleteit a katonai és polgári hatóságok teljesítsék. Magyarország teljhatalmú katonai parancsnokává és királyi biztosává azt a Josip Jelačić altábornagyot és horvát bánt nevezte ki, aki ezekben a napokban éppen a Komárom–Győr–Moson útvonalon igyekezett érintkezésbe kerülni a Latour osztrák hadügyminiszter által küldött erősítésekkel.

Az október 3-ai manifestum adta meg a jelt a nyílt katonai ellenforradalomra Magyarországon és Erdélyben. Ezt követően mondta fel az engedelmességet a temesvári és nagyszebeni főhadparancsnokság s ezáltal a bánági és az erdélyi cs. kir. katonaság nagy része. Ettől az időponttól kezdve – a cs. kir. hatóságok felfogása szerint – minden olyan katona, aki a magyar hadseregben szolgált, a fegyveres lázadás bűnébe esett. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az október 3-ai manifestum ténylegesen nem lépett életbe: a Magyarországon állomásozó magyar alakulatok nem engedelmeskedtek a bánnak, hanem továbbra is az Országos Honvédelmi Bizottmány parancsait követték.

Jogi szempontból a manifestum alig két hetet élt meg: október 16-án az uralkodó az itáliai hadsereg kivételével valamennyi haderő fővezérévé Alfred zu Windisch-Grätz tábornagyot nevezte ki. A rendelet nem utalt vissza az október 3-ai manifestumra, s megkerülte azt a kérdést, hogy Jellačić a továbbiakban Magyarország teljhatalmú biztosának és a magyarországi csapatok parancsnokának tekintendő-e vagy sem. A kinevező rendelet csak általában szólt a rend helyreállításáról.

November 6-án az uralkodó Kossuthot „és az általa támasztott lázadásnak részeseit” pártütőnek (tehát lázadóknak) és hazaárulóknak nyilvánította, és elrendelte, „hogy azok a megérdemelt fenyték alá vettessenek, egyszersmind mindazok, kik ezen pártütésnek engedelmeskednek, vagy akármiképp segédkezeket nyújtanak, a legszigorúbb büntetés alá vétessenek”. Egyben „a legkeményebb büntetés terhe

alatt” felszólított mindenki, „hogy minden cselekvéstől, mely az ország békeességét továbbra zavarhatná, tartózkodjon”. A december 2-ai trónváltást követően az új uralkodó, I. Ferenc József kijelentette, hogy V. Ferdinánd november 6-ai és 7-ei rendeletei teljesen érvényben maradnak, s azok teljesítéséért minden hatóságot „a legszigorúbb felelősséggel tartozóknak” nyilvánítja, s meghagyja Windisch-Grätznek „minden a közcsend és rend visszaállítására megkívántató eszközök alkalmazását”.

A fenyegetések beteljesítése nem sokáig váratott magára. Az október 3-ai manifesztumot követően a cs. kir. katonai hatóságoknak még viszonylag csekély esélyük volt arra, hogy kezükbe vegyék az ország közigazgatását. A Bánságban hadiállapot volt, s a temesvári helyőrség hatóköre csupán addig a pontig terjedt, ameddig csapatokat tudott küldeni. Az itteni főhadparancsnokság, illetve a funkcióit és hatáskörét nagyjából átvevő temesvári Haditanács ennek ellenére már október 28-án és 30-án körrendeletben utasította a bánsági állami hivatalnokokat, önkormányzati tisztviselőket, lelkészeket stb., hogy adjanak hűségnyilatkozatot a Haditanácsnak s ezen keresztül az uralkodónak. Így aztán a folyamat egészen január végéig, a Bánságnak a magyarok által történt kiürítéséig húzódott. Ezek a tisztviselők, lelkészek, hivatalnokok többnyire a fegyverek hatalmának engedtek, amit az is mutat, hogy a hűségnyilatkozatok dátuma többnyire az adott település cs. kir. megszállásának napja utáni (tehát a magyarok által meg nem szállt településekről sem küldtek be ilyet); sőt még Temesváron is több mint egy hónapig tartott ezek begyűjtése.

Voltak persze önkéntes együttműködők is, mint sédeni Ambrózy Lajos báró, cs. kir. kamarás, aki 1843-tól a temesi kamarai igazgatóság elnöke, majd 1845–1848 között Temes megyei főispáni helytartó volt. 1839-től a felsőtábla tagjaként vett részt az országgyűléseken, s 1848 nyarán a bánsági harcokra hivatkozva kapott felmentést az országgyűlési megjelenés alól. 1848 októberében önként ajánlotta fel polgári biztosi szolgálatát a temesvári cs. kir. helyőrség parancsnokságának, emiatt az Országos Honvédelmi Bizottmány hazaárulónak nyilvánította. 1848. október 24-én Ludwig Piret de Bihain altábornaggyal, a temesvári főhadparancsnokkal és Pantaleimon Živković temesvári görögkeleti püspökkel közösen intézett kiáltványt a bánsági lakossághoz. Noha 1849 januárjában Szentiványi Vince őt javasolta a Bánság biztosságává, Windisch-Grätz herceg az ottani kamarai igazgatással bízta meg. Temesvár 1849. augusztus 9-ei felmentése után Ambrózy még részt vett a bánsági közigazgatás újjászervezésében, de a Karl Geringer magyarországi polgári kormányzó által felajánlott egri kerületi biztosságot (főispánságot) már nem fogadta el. Noha nem értett egyet a birodalmon belül magyar önállóság felszámolásával, a Bach-rendszer végéig hivatalnokként szolgálta a monarchiát.

1848 decemberében megindult a cs. kir. csapatok általános támadása Magyarországra ellen, s 1849. január 5-én a főváros is Windisch-Grätz herceg csapatainak kezébe került. A szabadságharc veresége hetek kérdésének látszott. A szabadságharc hadseregét több száz alacsonyabb-magasabb rangú tiszt hagyta el, az országgyűlési képviselők egy része sem követte a parlamentet Debrecenbe, az államigazgatásban szolgálókat pedig az Országos Honvédelmi Bizottmány eleve csak korlátozott számban rendelte az ideiglenes fővárosba.

Windisch-Grätz tábornagy teljhatalma birtokában arra törekedett, hogy felszámolja a forradalmi intézményeket, és kiépítse az ország új politikai igazgatását. A herceg ellenezte mind a sógora, Felix Schwarzenberg herceg által képviselt birodalmi centralizációs törekvéseket, mind a Franz Seraphin Stadion belügyminiszter által képviselt tervet Magyarország nemzetiségi alapon történő átszervezéséről. A herceg úgy vélte, hogy némi korszerűsítéssel meg kell őrizni a birodalom történetileg kialakult tartományi kereteit, ami biztosítja a születési arisztokrácia vezető szerepét a terjedő polgári viszonyok között is.

A magyar konzervatívok tehát joggal remélték, hogy az udvar és Windisch-Grätz igénybe veszi felkínált szolgálataikat. A főváros elfoglalása után Windisch-Grätz kinevezte a volt alkancellárt, Szőgyény Lászlót a „magyarországi királyi ideiglenes polgári közigazgatás” elnökévé, s feladatává tette Magyarország ideiglenes igazgatási tervezetének kidolgozását. A cél a régi feudális kormányzású rendszer újjászervezése volt, ám arról, hogy kinek a kezében van a tényleges hatalom, sokat elárult, hogy a Helytartótanács funkcióinak betöltésére felállított ideiglenes polgári közigazgatást a Rousseau altábornagy vezette hadsereg-parancsnokság politikai-igazgatási osztálynak rendelték alá.

E közigazgatás vezetői és tagjai a magyar konzervatív arisztokráciából és az 1848 előtti hivatalnoki karból kerültek ki; köztük nem egy olyan személy is volt, aki a Batthyány-kormány időszakában is hivatalt viselt. A cs. kir. hadsereg ellátását a reformkorban végző tartományi biztosságok főigazgatóságát osztállyá szervezték át, ennek vezetője Torkos Mihály udvari tanácsos lett. A kamarai ügyeket Almássy Móric gróf (1848 előtt a kamara alelnöke), a törvénykezéseket Majláth György országbíró, a tanulmányi, egyházi és alapítványi ügyeket Sennyei Pál báró (korábban kancelláriai tisztviselő, 1848-ban a népképviselői országgyűlés képviselője) vezette.

Szőgyény László közigazgatási tervezete alapján az új hatóság nyelve a magyar lett. A Windisch-Grätz által kinevezett királyi biztosokkal németül, a nemzetiségekkel azok nyelvén folyt a levelezés. Tervbe vették, hogy az egykori magyar udvari kancellária teendőinek ellátására (a bírósági ügyvitel ellenőrzése, a semmitőszéki funkciók ellátása) ideiglenes igazságügyi közigazgatást állítanak fel. Erre azonban már nem került sor.

A szervezet katonai alárendeltsége a közigazgatásban is érvényesült. Az elfoglalt területeken kezdetben három katonai kerületet (*Militär-District*) állítottak fel Pozsony, Buda és Sopron székhellyel. Az ezek területén lévő megyék és városok tisztikara tovább működhett, noha a kompromittált tisztviselőket eltávolították. A megyék és a szabad királyi városok élére Windisch-Grätz királyi biztosokat nevezett ki. Miután Magyarországon elvileg október 3. óta ostromállapot uralkodott, a főispánok nem gyakorolhatták hatáskörüket, és a törvényhatósági bizottmányok helyett az alispánok és a polgármesterek vitték az ügyeket.

Ezeknek az irányítására és ellenőrzésére hozták létre a királyi biztosi intézményt, ami a korábbi hasonló intézmény mintájára, de katonai alárendeltségben működött. (Eleinte adminisztrátornak akarták őket nevezni, viszont miután ez erősen emlékeztetett volna a reformkorban működő főispáni helytartók közkeletű elnevezésére, inkább a méltóságteljesebb királyi biztos elnevezést választották.) A királyi biztosok egy részét már az ideiglenes közigazgatás létrehozása előtt kinevezték. Ilyen hivatalt viselt Babarczy Antal Pest és Heves megyében és a Jászkun kerületben, Czindery László Somogyban, Dőry Gábor Tolna megyében, Fiáth Ferenc báró Zala és Veszprém megyében, Forgách Antal gróf Heves és Külsőszolnok megyében, Gaál Eduárd Fejér megyében, Havas József Pest, Buda és Óbuda városokban, Hedry Ernő Sáros megyében, ifj. Majláth György Baranya megyében, id. Majthényi László báró Bars, Komárom és Nógrád megyében, Osztrólczy Miklós Zólyom megyében, Pongrácz Gáspár Trencsén és Liptó megyében, Révay György báró Turóc és Árva megyében, Rohonczy Ignác Vas és Sopron megyében s a területükön lévő szabad királyi városokban, Vietoris József Nyitra megyében, Zichy-Ferraris Bódog gróf Moson és Győr megyében és Zichy Ferenc gróf Pozsony és Nyitra megyében. Cziráky János gróf viszont visszautasította Esztergom és Fejér megyék biztosságát, mondván, hogy a Királyi Tábla tagjaként elvből távol tartja magát minden politikai tevékenységtől – 1849 tavaszán azonban elvállalta a pesti egyetem biztosságát az egyetem forradalmi szellemtől való megtisztítása érdekében.

A fenti személyek többsége 1848 előtt a konzervatívok közé tartozott. 1848 előtt főispáni tisztséget viselt Czindery László, ifj. Majláth György, id. Majthényi László báró, Révay György báró, Zichy Ferenc gróf, főispáni helytartó volt Rohonczy Ignác és Zichy-Ferraris Bódog gróf.

E konzervatív csoport tagjai láthatóan azon igyekeztek, hogy a rendi intézmények visszaállítását előkészítve az 1848 előtti rendi alkotmány minél több elemét átment-sék. Saját érdekeik képviselését megideologizálva és erkölcsi magaslatokba emelve a nemzeti lét megmentéseként, a dinasztia és a nemzet közötti közvetítő szerepként tüntették fel. Ugyanakkor beletörődtek Horvátország, Erdély és a Bánság igazgatási elkülönítésébe vagy abba, hogy az ideiglenes polgári közigazgatás hivatalos pecsétje „magyar körirat mellett a császári kétfejű sas szárnyai közé helyezett ország címerét” ábrázolja.

Némi optimizmusra adott okot, hogy a birodalmi kormány 1849. február 12-én titkos tanácsadó bizottság felállításáról határozott, amelynek feladatává Magyarország jövőbeli berendezkedésének kidolgozását tették. Windisch-Grätz a tanácsadó bizottság elnökéhez, Apponyi György grófhhoz, az 1848 előtti magyar kancellárhoz írott levelében úgy vélte, az 1848 előtti magyar alkotmányt „korszerű reformok elfogadására alkalmassá kell tenni, de ez alkotmány teljes mellőzése sem nem tanácsos, sem nem kívánatos”. A bizottság tagjai közé tartozott Jósika Samu báró, volt erdélyi kancellár, Barkóczy János gróf, Desseffy Emil gróf, a Konzervatív Párt egyik vezetője, Zarka János személynök, Szentiványi Vince volt helytartótanácsi tanácsos és Ürményi József volt Tolna megyei főispán. Tervezetük csak az olmützi oktrojált alkotmány kihirdetése után készült el. A birodalom új alkotmánya a centralisták győzelmét tükrözte; a területében megcsonkított országot a birodalom koronatarományává süllyesztette.

Noha az ideiglenes polgári közigazgatás Windisch-Grätz menesztése és a cs. kir. csapatok 1849 tavaszi vereségei és visszavonulása után is működött, a centralizált birodalomban már nem volt szükség egy ilyen, a magyar különállás emlékét felidéz-ző testületre. Miután I. Ferenc József június 6-án kinevezte Karl von Geringer bárót Magyarország teljhatalmú cs. kir. biztosává, és megbízta az ország polgári közigazga-tásának megszervezésével, kilenc nappal később, 1849. június 15-én Julius Haynau tábornagy, a magyarországi cs. kir. hadsereg fővezére értesítette Szógyényt az ál-tala vezetett hatóság megszüntetéséről.

Szógyény június 22-én Badenből köriratban hozta a döntést a főbb tisztségvisel-ők tudomására: „nyugodtan léphetünk le a nem keresett pályáról, melynek ugyan dicsőségtelen, de becsületes megtartásával, Urunk Királyunk iránti rendíthetetlen hűségünket s a jó ügyhöz hő ragaszkodásunkat újabban is bizonyítani kívántuk.”

A magyar konzervatívok első együttműködési kísérlete tehát csúfos kudarccal ért véget. „Hatalmuk” csak a cs. kir. fegyverek erején nyugodott, s 1849 áprilisáig csak bármikor lecserélhető bábuk voltak abban a sakkjátszmában, ami Windisch-Grätz és Schwarzenberg között a birodalom jövőbeni szerkezetét illetően folyt. Az uralkodó 1849 márciusában a centralizáció mellett döntött, s miután Windisch-Grätz katonai kudarcai miatt lehetetlenné vált, az általa pártolt konzervatívok is háttérbe szorultak.

Ugyanakkor van az éremnek egy másik, egyelőre kevésbé ismert oldala is. Noha az említett királyi biztosok többsége kiadott jelentéseik tanúsága szerint valóban fel-tétlenül kiszolgálta Windisch-Grätzet, mint a helyi viszonyokkal ismerős személyek segíthették is a kormányzásuk alá került területeken a helyi politikai elitet.

Fiáth Ferenc báró, akit 1849. január elején Fejér megye forradalmi hatósága letar-tóztatott, kiszabadulása után kimondottan igyekezett csökkenteni az érintett tisztvi-selők felelősségét az incidensben, s Boross Mihály megyei főjegyző emlékiratában

úgy vélekedett, hogy a megye sok nyomorúságtól megmenekült volna, ha Fiáthot, nem pedig a túlbuzgó és rosszindulatú Gaál Eduárdot teszik meg királyi biztossá. (Gaál „megbízhatóságát” mutatja, hogy 1849 tavaszán egy ideig Tolna és Pest megye „lázadók által” ellenőrzött területeinek rendkívüli biztosságát is ellátta.) Fiáthra általában ez volt a jellemző, pl. az 1848. október 3-ai nagykanizsai felkelés körülményeinek kivizsgálásánál sem különösebben kereste a felelősöket.

De említhetjük Zichy-Ferraris Bódog és Rohonczy Ignác példáját, akik Vidos József Vas megyei kormánybiztos hozzájuk forduló rokonainak megígérték közbenjárásukat a bujdosó kormánybiztos ügyében, sőt azt is elintézték, hogy zár alá vett javának kezelője a testvére, Vidos Dániel legyen. Mindezzel korántsem mentegetni akarjuk az érintetteket, csupán arra hívnánk fel a figyelmet, hogy miként a kollaboráció motívumai is sokfélék voltak, úgy az egyes kollaboránsok ténykedésének eredménye és mérlege is külön-külön elemzést igényel – s ebben a tekintetben a magyar történetírásnak még jócskán van teendője.

A kollaboráció következő szakasza éppen 1849 júniusában, a nyári hadjárat és az orosz intervenció időszakában veszi kezdetét. Ha a Windisch-Grätz alatt szolgálókat vállalók még azzal vigasztalhatták vagy biztathatták magukat, hogy a magyar állami-ság és a nemzeti lét megmentése érdekében adták fejüket a járomba, az olmtüzi alkotmány kiadása után ilyen illúzióik már nemigen lehettek.

Az új rendszer kezdetének a magyar honos Karl Geringer báró június 5-ei teljhatalmú császári biztosi kinevezése tekinthető a magyarországi polgári közigazgatás élére. Kiválasztásának egyik oka éppen magyar honossága s az a tény volt, hogy ismeri a magyarországi viszonyokkal és az ország nyelvét. Geringer Haynauval mellérendelt viszonyban állt, ami a későbbiekben konfliktusok forrásává vált. Kinevezési rendeletével együtt készült el az új, immáron az osztrák minisztertanács által jóváhagyott utasítás hatásköréről és feladatairól. Ebben felhatalmazták arra, hogy a hadsereg főparancsnokával egyetértésben kormánybiztosok kinevezését javasolja a kormányoknak. Az utasítás szerint Geringer kinevezésével és működésének megkezdésével automatikusan megszűnik a korábbi királyi biztosok megbízatása. Azaz az új hatóság létrehozását az osztrák kormány fel akarta használni arra, hogy a Windisch-Grätz által létrehozott közigazgatás középszintű képviselőitől is megszabaduljon.

Ezzel egy időben az orosz főszereg mellé Zichy Ferenc gróftól neveztek ki főhad-seregbiztossá, s intézkedtek arról, hogy az egyes orosz hadoszlopok mellé egy-egy hadseregi biztost delegáljanak az orosz csapatok zökkenőmentes ellátása érdekében. Az első ilyen biztost Péchy Imre személyében már május 24-én kinevezték Rüdiger lovassági tábornok III. hadteste mellé. (Péchy 1848 áprilisáig Zágráb megye főispánja volt.) Zichy Geringerrel mellérendelt viszonyban volt, a kiadott utasítások együttműködésre kötelezték őket. A Grabbe-hadoztály mellé Mátyus Jánost, az Osten-Sacken-hadoszlop mellé Berzevicsy Tituszt, a cs. kir. főszereg alárendeltségében működő Panyutyin-hadosztály mellé Dessewffy Ferenc gróftól neveztek ki.

Az osztrák minisztertanács határozata a korábbi királyi biztosságok megszüntetéséről egyáltalán nem jelentette azt, hogy e hivatalok addigi betöltőinek munkájára a továbbiakban nem számítottak. Haynau június 25-én bízta meg Babarczy Antalt a főszeregi főhadbiztossági osztály igazgatásával, s alárendelte valamennyi, a cs. kir. hadsereg mellé rendelt polgári hadbiztost. Babarczy ezt követően kiadott körlevelét megküldte Cziráky János gróf (tartalékhadtest), Majthényi László báró (I. hadtest), Gaál Ede (III. hadtest) és a kivégzett Zichy Ödön testvére, Zichy Edmund gróf (III. hadtest) hadseregi biztosoknak és Dezasse Ferenc gróf, Széky József és Kacskovics Károly területi biztosoknak. (Dezasse nyugállományú cs. kir. őrnagy és Cziráky apósa volt; Széky 1849 januárja óta a cs. kir. II. hadtest biztosa). Július végén Haynau kerületi, azaz több önkormányzatra kiterjedő hatáskörű cs. kir. biztosoknak nevezte

ki Rohonczy Ignácot, Forgách Antalt, Andrássy György grófot, volt sárosi főispánt, Szirmay Sándor grófot, Ürményi Józsefet, Tolna megye volt főispánját és Andreánszky Sándor udvari kamarai tanácsost.

Július elején, amikor az orosz csapatok elérték Miskolcot, sőt egyik hadtestük ideiglenesen Debrecen is megszállta, Zichy Ferenc ideiglenes megyei elnököket nevezett ki: Sárosba Semsey Albertet, Abaújba Olasz Jánost, Tornába Berzeviczy Lajost, Borsodba Szirmay Istvánt, Szepesbe Máriássy Ádámot, Heves és Külsőszolnok megyébe Aszalay Józsefet, végül Szabolcsba, a hajdúvárosokba és Debrecenbe Drevenyák Ferencet. A hadiesemények előhaladtával került Bihar megye élére Jósa Péter.

A szabadságharc leverését követően került sor az új közigazgatási rendszer kialakítására. A már korábban létrehozott, általában három-négy megyére kiterjedő polgári kerületek élére kerületi főispánok (kerületi főbiztosok), a megyék élére pedig megyefőnöki címet viselő kormánybiztosok kerültek. Az ország területén először kilenc, majd hat katonai kerületet hoztak létre, ezek alá általában egy-két polgári kerület tartozott. A katonai kerületek vezetői mellé az osztrák kormány miniszteri biztosokat nevezett ki, akik így hivatali előjárói voltak a kerületi főispánoknak, ami jelentősen csökkentette hivataluk súlyát.

Ha a kerületi főispánok során végigtekintünk, ismét jó néhány ismerős névvel találkozunk: *Rohonczy Ignác* (soproni, majd pécsi), *Cseh Ede* (pécsi), *Dőry Gábor* (fehértvári, majd nagyvárad), *Augusz Antal* (tolnai), *Czirák János* (pozsonyi), *Hauer István báró* (soproni), *Forgách Antal* (nyitrai, majd pozsony-nyitrai), *Andreánszky Sándor* (besztercebányai), *Péchy Imre* (lőcsei), *Szirmay Sándor* (kassai), *Villecz Ignác* (ungvári), *Szentiványi Vince* (pesti), *Kapy Ede* (egri), *Uray Bálint* (debreceni), *Jósa Péter* (nagyvárad), *Gaál Ede* (szegedi). Nem egyformán bírták azonban gyomorral: Rohonczy, akit a soproni kerület éléről a pécsi élére helyeztek volna át, nem fogadta el a megbízást, többek között azért, mert nem értett egyet az ország új közigazgatási rendezetékének tervével. A helyére felkért Somssich Pál báró visszaautasította a megbízást. Czirák János 1849 decemberében mondott le. A többiek általában megvárták kerületük megszüntetését, de így sem maradtak állás nélkül.

Az említett miniszteri biztosságok élére már jobbra nem a magyar konzervatív táborból verbuválták a tisztségviselőket. Kivételt képezett a nagyvárad, ami alá a nagyvárad, debreceni és szegedi kerületek kerültek, s amelynek élén Cseh Ede, Jósa Péter, majd Dőry Gábor váltották egymást.

A hivatalviselők körében azonban megfigyelhető egy tendencia. Míg Windisch-Grätz kormányzatának időszakában az 1848 előtti konzervatív politizáló elit második vonalának kiemelkedő képviselői jutottak szerephez, 1849 júniusa után ez a csoport egyre inkább visszavonult és visszaszorult, s átadta helyét a hivatalnokokból és névtelen karrieristákból álló csoportnak. Az első vonalbeli konzervatívok, mint Apponyi György, Jósika Samu, Desseffy Emil, Széchen Antal nem kaptak semmilyen érdemi szerepet, noha nemcsak az 1848. októberi szakítást követően, de még az olmtüzi alkotmány kibocsátása, illetve az orosz intervenció kezdete után is folyamatosan bombázták memorandumokkal a különböző kormányzati tényezőket.

Apponyi, aki a kormányzat által felkért titkos magyar tanácsadó testület vezetőjeként irányította a konzervatív agytrösztnek az új magyarországi berendezkedés terveit kidolgozó munkáját, már az olmtüzi oktrojált alkotmány után visszavonult. Desseffy 1848 novembere óta folyamatosan látta el tanácsokkal az osztrák kormányzatot nemcsak Magyarország újjászervezésével, de a megtorlás alá vonandók körével és a megtorlás módoszataival kapcsolatban is – 1849. július elején viszont már jelezte Jósika Samunak, semmi esetre sem vállalna semmilyen kormányzati megbízást. Maga Jósika is visszavonult 1849 márciusa után. Széchenből viszont, aki

kevésbé volt kényes ízlésű, majdnem hadseregi főbiztos lett Ludwig Welden tábor-szernagy, fővezér mellett; s 1849 szeptemberében elvállalta, hogy Londonban az osztrák kormány megbízásából a magyar forradalmi párt elleni propagandát irányítja; október végén pedig a Batthyány Lajos kivégzése miatti felháborodás ellensúlyozására javasolta a volt miniszterelnök bűnösségét taglaló cikk közzétételét az angol sajtóban.

A magyar konzervatívok magatartásával kapcsolatban érdemes még egy dolgot hangsúlyozni. A függetlenségi, majd az ennek örökébe lépő marxista történetírás hajlamos volt őket testületileg hazaárulónak tekinteni. A szakma diktátornője, Andics Erzsébet háromkötetes forráskötetet szentelt „a nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepének 1848–1849-ben”, amivel csak az volt a baj, hogy a közölt források többsége nem a nagybirtokos arisztokratáktól származott, s még a kipellen-gézett nagybirtokosok egy részét is legfeljebb forradalomellenes attitűdűnek, nem pedig igazi ellenforradalmárnak mondhatjuk a dokumentumok alapján. A magyar arisztokráciának csak igen kis része játszott aktív közéleti szerepet 1848–1849-ben, különösen az októberi szakítás után, s ez az aktív rész is nagyjából egyenlő módon oszlott meg a két oldal között – legfeljebb a nemzeti ügyért harcolók valamivel fiatalabbak voltak.

Ugyanakkor a kiegyezés, illetve a Trianon utáni történetírás az 1850–1860-as években játszott, kétségkívül a magyar alkotmányosság és különállás (noha nem a 48-as, hanem a 48 előtti alkotmányosság és különállás) védelmét és újjáteremtését szolgáló szerepük miatt hajlamos volt relativizálni 1848–1849. évi tevékenységüket. Nyilván a motívumok valamennyiük esetében sokfélék voltak, de testületileg alapvetően egy illúzió rabjaiként vállaltak szolgálatot a másik oldalon – sokan közülük még azt követően is, hogy nyilvánvalóvá válhatott számukra: az általuk képviselt konzervatív magyar alkotmányosságból az egységes és erős Ausztria urai ugyanúgy nem kérnek, mint a liberális, polgári alkotmányos Magyarországból.

■ IRODALOM

Andics Erzsébet: *1848–1849. Tanulmányok*. Bp., 1968.

Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. I. Bp., 1952.

Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. II. Bp., 1952.

Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. III. Bp., 1965.

Andics Erzsébet: *A Habsburgok és Romanovok szövetsége*. Bp., 1961.

Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I. Bp., 1922.

Dénes Iván Zoltán: *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Bp., 1989.

Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Eszmetörténeti Könyvtár 11. Bp., 2008.

Fiáth Ferenc: *Életem és élményeim*. I–II. Bp., 1878.

Károlyi Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. I–II. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. Bp., 1932.

Sashegyi Oszkár: *Az Abszolutizmuskori Levéltár*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4. Bp., 1965.

Spira György: *Egy ellenforradalmi suskus 1848 nyarán*. In: *Jottányit se a negyvennyolcból!* Bp., 1989. 153–168.

S. Lengyel Márta – Spira György: *Metternich távozása a kancellári székéből egy magyar udvaronc leírásában*. Századok 1996. 5. sz. 1241–1276.

Idősb Szőgvény-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. Kiadják fiai. Bp., 1903. 1917–1918.

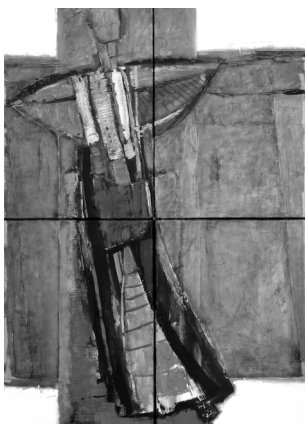
Wertheimer Ede: *Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból*. Budapesti Szemle 1898. 95. k. 1–46.

Eduard Wertheimer: *Ungedruckte Tagebuchblätter des Hofkanzlers Baron Samuel Jósika*. Österreichische Rundschau XIX. k. 1909. 190–203.

Wirkner Lajos: *Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből*. Pozsony, 1879.

ZAKAR PÉTER

EGYHÁZ ÉS (ELLEN)FORRADALOM

Bach koncepciója ott
szenvedett hajótörést,
ahol azt a legkevésbé
várhatta:

42

a konzervatívokon.

■ 1848. április 11-én délelőtt a pozsonyi prímási palotában István nádor ünnepélyes keretek között átvette a szentesített törvénycikkeket. E törvénycikkek az egyházak helyzetét is alapvetően megváltoztatták.

Magyarország lakossága nemcsak nemzetiségi, hanem vallási szempontból is sokszínű volt, amelyhez még jogi és regionális különbségek is hozzájárultak. 1846-ban az ország lakosságának (Erdélyt nem számítva) több mint a fele katolikus. Erdélyben viszont a katolikusok kisebbségben vannak. Ha a magyarországi és az erdélyi adatokat összegezzük, milliós nagyságrendű közösséget alkotnak még az ortodox keresztények, valamint két protestáns felekezet: a reformátusok és az evangélikusok. Körülbelül 46 000 lelket mondhat magának a főként Erdélyben élő unitárius közösség. Több mint 250 000 főre tehető a zsidó vallásúak száma Magyarországon, ők azonban nem tartoztak az ún. bevett, azaz törvényesen elismert felekezetek közé.

A reformátusok és az unitáriusok kevés kivételtől eltekintve magyarok voltak. Az ortodoxok között viszont csak elvétve akadt néhány elmagyarosodott görög eredetű egyházközség, a hívők döntő többsége szerb és román nemzetiségű volt. A katolikusok fele magyar, fele viszont nemzetiségi: szlovák, horvát, német stb. Az evangélikusok többsége szlovák, illetve német anyanyelvű. A kép teljesebbé tételéhez szólnunk kellene még az ún. kis egyházakról (pl. nazarénusokról), valamint azokról is, akik (igaz társadalmilag elhanyagolható létszámban) ateistának vallották magukat.

A 18–19. század változásokat hozott az állam és az egyházak kapcsolatrendszerében. A felekezetek fokozatosan alárendelődtek az abszolutista államgépezetnek. II. József halálával a jozefinista egyházpolitika nem ért véget. Az uralkodók a katolikus főpapi székeket úgy töltötték be, mint bármelyik állami hivatalt. Ez nem is meglepő, hiszen a papságot a felvilágosult abszolutizmus gondolatrendszerének megfelelően államhivatalnak tekintették. Ugyanakkor a protestánsok az állami felügyelet mellett autonómiával rendelkeztek: szabadon tarthattak zsinatokat, és önállóan intézhették iskolai ügyeiket, viszont anyagilag megközelítően sem voltak olyan gazdagok, mint a katolikusok. Ezért főként a felekezetek közötti egyenlőség kimondását követelték, és azt, hogy a felekezetek anyagi szükségleteit (az oktatásiakat is) az állam fedezze.

A katolikus egyházi életben érvényesülő erős állami befolyás részben védelmet jelentett az egyházi vezetés által nemkívánatosnak tartott jelenségek, pl. a liberalizmus ellen, részben azonban negatív következményei is voltak. Így például az uralkodók érvényesítették a királyi tetsvényjogot (*placetum regium*), azaz a pápai bullákat csak uralkodói jóváhagyással lehetett kihirdetni. Néhány püspöki széket rendszeresen betöltetlenül hagytak, mivel az onnan származó jövedelmek az államkincstárt gazdagították. Akadályozták az egyháziak Rómával való szabad kapcsolattartását. Ennek ellenére a püspökök az országgyűléseken a konzervatív erők táborát erősítették.

Így volt ez az utolsó rendi országgyűlésen is, ahol az európai forradalmak hatására 1848. március közepén lázas törvénykezési munka vette kezdetét.

A katolikus püspöki kar sorai ekkorra már eléggé megritkultak. 1848-ban üres volt az esztergomi és egri érsekség, a váci, a győri, a székesfehérvári, valamint a szepesi püspökség. A felsőtábla ülésein részt vevő püspökök két legtekintélyesebb tagja Lonovics József csanádi és Scitovszky János pécsi püspök volt. A főrendi tábla mozgásterét az európai és a hazai politikai események rendkívül szűk térre korlátozták. 1848. március 18-án az országgyűlés történelmi jelentőségű döntéseket hozott a közhelyviselésről, az úrbéri viszonyok, illetve a papi tized megszüntetéséről. Ez utóbbi követelés már az 1832–1836-os országgyűlésen megfogalmazódott. Az egyházi képviselők akkor azzal érveltek, hogy a tized az egyház tulajdona, eltörlése pedig a rendi előjogok sérelme lenne. Ezek felszámolásával a tized sorsa is megpecsételődött.

Az alsótábla 1848. március 18-án délután fél ötkor kezdődő ülésén Schneé László Heves megyei követ szólalt fel először a papi tized kérdésében. Erre felállt Daróczy Zsigmond, s a pécsi káptalan részéről lemondott a tizedről. Ezt a bejelentést „az egész termet majd összeroskasztó éljen, taps és dörömbözés követte, a követek is fölállva tapsoltak és éljeneztek őt”. Hasonlóképpen nyilatkoztak az esztergomi, a váradi, a váci, a nyitrai, pozsonyi és a szepesi káptalani követek is. Szentkirályi Móric javaslatára a felajánlásból törvényjavaslat lett, amelyet még aznap átküldtek a főrendeknek. A püspökök nem ellenezték a javaslatot. A főrendiház ülésén jelen lévő három püspök, Scitovszky, Lonovics és Rudnyánszky József sorban lemondtak a maguk nevében a tizedről. Csatlakozott hozzájuk Rimely Mihály pannonthalmi főpát is. Scitovszky felvetette a plébánosok és a tizedre jogosult világiak kártalanítását (az egyháziak kártalanítása már az alsótáblán is felmerült). Perényi Zsigmond azt javasolta, hogy a kárpótlásról a kormány a következő országgyűlésen nyújtson be javaslatot. Ezt az álláspontot végül az alsótábla is magáévá tette, így megszületett az 1848:XIII. tc. a papi tized eltörléséről. A püspökök tehát nem ellenezték a dézsma eltörlését, Fogarassy Mihály skodári választott püspök szerint azért, mert felismerték, „hogy a főnnforgó súlyos körülmények között, melyeknek erkölcsi kényszerítése a klérusra volt nehezedve, magának az egyháznak érdekében állott ez áldozatot önként megtenni s általa a hazafiúság készségét a magyar klérus részéről nemcsak szóval bevallani, hanem tettel is bebizonyítani”.

Ezzel szemben az 1848:XX. tc, amely a bevett felekezetek (katolikus, evangélikus, református, unitárius, ortodox) tökéletes egyenlőségét és viszonyosságát mondta ki, kivívta a püspökök nemtetszését. Fogarassy Mihály szerint a vallási egyenlőséget a felekezetek hitelvéneink és vallási szervezetének épségben tartása mellett kellene ki-mondani. A bevett felekezetek egyházi és iskolai költségeinek állami költségvetési keretből való fedezésével kapcsolatban az egyházi javak és alapítványok állami felhasználása ellen érveltek az egyházi követek. Ocskay Antal kassai megyéspüspök óvást jelentett be, mivel így a „a kath[olikus]. egyházi alapítványok más célokra (mint amelyet a kegyes alapítók megrendeltek) fordíthatnának”. A bevett felekezetek iskoláiba járhatás költsönös engedélyezését Scitovszky kereken elutasította, Ocskay és Fogarassy a saját vallású hittanítók alkalmazását szorgalmazta. Az alsótábla azonban nem volt hajlandó engedni ebben a kérdésben. Kossuth az április 3-ai vita során a hitelvek sérthetlenségét természetesnek tartotta, viszont véleménye szerint az egyházi szerkezetbe az állam már jogosan szól bele. Kossuth az állam és az egyház szétválasztását az állam széles körű felügyeleti jogkörével együtt kívánta megvalósítani. Eszerint az állam beavatkozhat az egyházak oktatási ügyeibe, alapítványaik, vagyis felhasználásába. Az országgyűlés végül a püspökök óvása közepette fogadta el a törvényjavaslatot április 6-án.

A pozsonyi konfliktusok ellenére a katolikus egyház klerikusai a nyilvánosság előtt örömmel üdvözölték az átalakulást. Az egyházmegyei kormányok a békés átalakulás örömeire ünnepélyes istentiszteletek megtartását rendelték el. A szentbeszédekben leggyakrabban „a csend és béke fenntartására”, a kormány támogatására szólították fel a hallgatóságot. Az egység megbontóit mind Jézus országában, mind „édes hazánkban” kárhozat sújtja – figyelmeztette hallgatóit Molnár János székesfehérvár-belvárosi káplán. Makra Imre makói plébános április 30-án a király „születés-ünnepe alkalmával” tartott beszédében három pontban foglalta össze az alkotmányos polgár kötelességét. Először: féli az Istent, másodsor: szereti a hazáját, s ez a hazaszeretete tetteiben is megnyilvánul, harmadszor: tiszteli királyát.

Gyakran óvták a klerikusok híveiket „a közcsendnek felzavarására”-tól, és figyelmeztették őket az előjáróknak való engedelmességre, illetve a törvények tiszteletére. Nem hanyagolható el az a szerep, amit az egyháziak a nemzetőrség felállítására és megszervezésére terén játszottak. A váci egyházmegyéhez tartozó Dorozsmán Szabó Richárd helybeli káplán arra figyelmeztette hallgatóit, kötelességük „a haza s belbátorság védelmére késznek lenni”. Felszólította hallgatóit, ne vonakodjanak az őrseregbe belépni, amely nem katonafogdosás, hanem a „közbátorság” fenntartására szolgál.

Az 1848-as márciusi események a püspöki kart arra bírták, hogy a hívők széles rétegeit is kíséreljék meg az alapítványi javak védelmében mozgósítani. A püspöki kar a tized eltörlését követően, 1848. március 20-án feliratot intézett az uralkodóhoz, amelyben kérte főkegyúri jogainak megtartását, illetve ha ez nem lehetséges, a katolikus egyház önkormányzattal való felruházását. A főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) következtében az uralkodó az egyházi kinevezések (püspökök, apátok, kanonokok, címzetes püspökök, illetve apátok) és az egyház világi vonatkozású ügyeiben (egyházi javadalmak kezelése, katolikus alapítványok felügyelete stb.) döntő befolyással rendelkezett. A püspökök tehát szerették volna a főkegyúri jog gyakorlását a felelős kormánytól függetleníteni. Erre azonban az adott politikai helyzetben nem volt lehetőség. Az 1848:III. tc. 6. paragrafusában értelmében a főkegyúri jogból származó cselekvés joga a magyar minisztérium hatáskörébe került, a 7. § szerint pedig a főpapok kinevezéséhez is a felelős magyar miniszter ellenjegyzésére volt szükség.

Az április 6-ai pozsonyi püspökkari értekezlet egy petíció benyújtásáról döntött. Ebben egyházuk szabadságának törvényes garantálását, szabad zsinattartást (tehát a

jozefinista egyházpolitika felszámolását), iskoláik önálló igazgatását, valamint iskolai alapítványaiknak (kivéve az egyetemet, amelyről lemondtak) egy egyháziakból és világiakból álló vegyes bizottmány általi kezelését követelték. Mivel a kérvényt késve adták be, április 8-án Scitovszkynál a katolikus egyházi és világi követek tanácskozást tartottak. Itt döntöttek az autonómia eszméjének sajtóbeli népszerűsítéséről s arról, hogy az aláírási ívekkel támogatott kérésüket, miszerint alapítványukat minden befolyástól mentesen csak ők kezeljék, a következő országgyűlésnek ismét benyújtják. A kampány sikerét igyekeztek azzal is alátámasztani, hogy a világiakat is be akarták vonni az egyházi iskolák és vagyon felügyeletébe.

Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter június elején tanácskozott a püspöki kar tagjaival a teendőkről. A püspökök le akartak mondani az állami kárpótlásról, azzal a feltétellel, hogy alapítványukat maguk kezelhetik. De a miniszter figyelmeztette őket, hogy egy esetleges szekularizáció esetén rosszul járnának. A felekezeti vegyes iskolák tervét viszont a püspökök vetették el, követelve az állam felügyeleti jogának korlátozását és a megürült püspöki székek betöltését. Ez utóbbi követelésük június 25-én teljesült. Ekkor V. Ferdinánd Hám János szatmári püspököt esztergomi érsekké nevezte ki, továbbá a váci püspökség kivételével valamennyi érseki és püspöki széket betöltötte. A püspökök beiktatására azonban már nem került sor.

A katolikus egyház számára az új rendszerbe történő beilleszkedés nem ment zökkenőmentesen. A sajtószabadság következtében egyes liberális, illetve radikális sajtóorgánumok rendszeresen bírálták a klerikusok ténykedéseit, a püspököket sem kímélve. A radikális lapok megbotránkozva tapasztalták, hogy a katolikus papság egy része az első népképviseleti választások során, időnként felekezeti jelszavakat hangoztatva is, a konzervatív jelölteket támogatta. Ők igyekeztek meggátolni a katolikus aláírásgyűjtési akciót, azt állítva, hogy az aláírásgyűjtés valódi célja a tized fizetésének visszaállítására. Mikor augusztus 24-én a minisztérium rendeleti úton 10 katolikus középiskola szakrendszerű átalakítása mellett döntött, a katolikus közvélemény jelentős része tiltakozott a gyakorlatba egyébként csak részlegesen átültetett intézkedés ellen.

Konfliktus forrásául szolgált a nemzetőri szolgálat is. Az összeíró bizottságok a nemzetőrségi törvényben lévő joghézagra támaszkodva többnyire a papokat és lelkészeket is összeírták. A püspöki kar 1848. július 9-én kelt levelében jogosan mutatott rá, hogy a papság fegyveres szolgálat vállalásával szabálytalanságot (*irregularitást*) követ el, megsérti az egyházi törvényeket, illetve papi hivatását a fegyveres szolgálat következtében elhanyagolja. A tiltakozások hatására Batthyány ügyvezető miniszterelnök 1848. szeptember 14-én valamennyi felekezet lelkészeit felmentette a kötelező nemzetőri szolgálat alól. A püspöki kar törekvéseit többnyire 1848 nyarán sem koronázta siker: az alapítványokat nem tudták kézbe venni, az aláírásgyűjtési akció nem hozta meg a várt sikert, s le kellett mondani a tervezett nemzeti zsinatról is. Némi vigaszt jelenthetett, hogy az egyházi javak szekularizációját sürgető törvényjavaslat megbukott az országgyűlésen.

Jelačić támadásával, az önvédelmi háború vállalásával az egyházak megítélésének is egyik legfontosabb összetevőjévé a fegyveres harchoz való viszonyuk vált. A sajtóban számos cikk követelte a főpapság határozott állásfoglalását az önvédelmi harc mellett. Barsi József katolikus lelkész Kossuth *Hírlapja* hasábjain kárhóztatta a püspökök „mély és makacs” hallgatását, amikor a kocka „Magyarország léte vagy nem léte”. Rajačić püspököt, „a rablógyilkosok főpapját” állította eléjük (Szemere Bertalanhoz hasonlóan) példaképpül, mint akinek cselekedeteit (igaz ellentétes előjellel) követniük kellene. A püspökök többsége erre nem volt hajlandó, de nem is vonta meg támogatását az OHB-től. 1848. október 25-én kelt körlevelükben „az új törvé-

nyek lelkiismeretes megtartására a fejedelem és előljárók iránti kész engedelmességre” intették a katolikus híveket. Ez a gyakorlatban az áprilisi törvények melletti kiállást jelentette, hasonlóan ahhoz a külön imához, amelyben a magyar seregek győzelméért imádkoztak.

A püspöki kar tagjai október végén rendszeresen tanácskozásokat tartottak Fogarassy Mihály fővárosi lakosztályában. Az egyik ilyen tanácskozáson vetődött fel az a gondolat, hogy a püspökök próbáljanak meg a béke helyreállítása érdekében közvetíteni.

Ennek a kísérletnek a részeként a katolikus püspöki kar 1848. október 28-án feliratot intézett az uralkodóhoz. Eredeti szövegét Horváth Mihály fogalmazta, majd a püspökök többsége az élesebb kitételeket tompította. A felirat a király iránti lojalitás talaján állva elítélte a király nevében Magyarország ellen folytatott háborút: „Felsőged királyi nevében ágyúzzák s borítják lángba virágzó városainkat, felsőged nevében öldösik népünket, irtják a magyar és német fajt...” Határozottan kiálltak az egyházfők az áprilisi törvények mellett:

„Felsőged úr, ezen új törvények, ezen új kormányforma, a nép szabadságának új biztosítékokat adván rövid idő alatt is oly mély gyökeret vert a nép szívében, hogy főpásztori kötelességünk szerint kénytelenek vagyunk előadni, miképpen oly állapotba jutott már nemzetünk, hogy azonnal kiveszne kedélyéből minden, eddig oly hű kegyelet a királyi trón iránt, mihelyt elhihetné, hogy a felsőged királyi szavával szentesített s független kormányzat ellen felsőged megegyeztetével intéztetnek ezen csapások.”

A „jó király”-t és a véres valóságot úgy próbálták meg összeegyeztetni, hogy az uralkodó bizonyára nincs híven tájékoztatva a honi eseményekről. Ezért koronázási esküjére utalva kérték a belbéke törvény szabta útoni helyreállítását.

A petíció az adott katonai-politikai helyzetben nem válhatta be a hozzá fűzött reményeket. A bécsi felkelésen úrrá lett abszolutizmus nem tárgyalásokra, hanem a katonai leszámolásra készült. Kossuth és a kortársak egy része eleve reménytelennek tartotta a vállalkozást, de nem gördítettek akadályt a kísérlet elé. A feliratot átnyújtó Fogarassyt (egykori gyóntatóját) az uralkodó csak mint magánembert volt hajlandó Olmützben fogadni. A tárgyalások megindításához fűzött remények szertefoszlottak. A feliratnak az áprilisi törvények melletti állásfoglalás ad történelmi jelentőséget.

1848 őszén a protestáns felekezetek vezetői is egymásután bocsájtottak ki felhívásokat. Polgár Mihály református püspök felhívta a Dunamelléki Egyházkerület lelkészeit, hogy vegyenek részt a szabadságharcban. Ugyanebben az időszakban emelte fel szavát Haubner Máté győri evangélikus püspök is, aki szintén az áprilisi törvények melletti kitartásra buzdította híveit. Nemzetiségi szempontból is rendkívül lényeges volt, hogy a magyar hatóságokkal 1848 tavaszán kisebb konfliktusba keveredő aradi ortodox püspök, Geraszim Raț az aradi konzisztóriummal együtt a magyar kormánynak fogadott hűséget.

A haza megmentése érdekében kiadott felhívások a radikális lelkészeket többnyire már a csataterén találták. A muraközi falvak lakói és Perczel Mór tábornok katonái már hallhatták Gasparich Kilit ferences szerzetes buzdító szavait. Magas, vállas, előrehajló testalkatú ember volt, „melankolikus arcára beszéde kezdetén sápadtság ült ki, s amikor már szájából lávaként ömlött a gyújtogató szó, arca nekitüzesedett szinte lángolt”. Bajuszt viselt és rövid hajat, reverenda helyett térdig érő kabátot, hosszúnadrágot és pörge kalapot hordott. Beszédei szélsőséges érzelmi reakciókra ragadtatták hallgatóit: hol a hasukat fogták neveltükben, hol sírva csókolgatták egymást, de valamennyi alkalommal készek voltak azonnal a halálba rohanni. Könyves Tóth Mihály 1848. október 19-én, mikor a debreceni nemzetőrség kijelölt századai

Aradra indultak, elöl lovagolt „nemzetőri ruhában, palástosan s kardosan, papi kalapja mellett vérszín lobogóval”, a sereg zászlóját pedig Lukács Dániel református lelkész vitte. Nem maradtak munka nélkül azok a papok és lelkészek sem, akik nem siettek a csatatérre. Pénzt, ruhaneműt, könnyen pénzzé tehető tárgyakat gyűjtöttek a honvédség szükségleteinek kielégítésére. Püspökök és papjaik egyaránt jelentős anyagi áldozatot hoztak (a világiakhoz hasonlóan) a honvédelmi kiadások fedezése érdekében. Számos egyházi épületben honvédkórházakat rendeztek be.

Elégedett volt-e ezzel a szerepvállalással a magyar politikai vezetés? – ez ma már nehezen eldönthető kérdés. A radikális politikusok elégtelennek tartották ezeket az áldozatokat. Kossuth 1848. augusztus végén a románkérdés kapcsán azt fejtegette, hogy a papoknak nem az a hivatásuk, „hogy politikai kormányt képezzenek, hanem, hogy a népet erkölcsössé és míveltebbé neveljék”. 1848. december 20-án viszont a képviselőházban megrögtta a klérust, amelytől elvárta, „hogy jövődre nézve jobban teljesítse kötelességét, mely a népnek lelkesítésében áll”. Egy 1871-ben, emigrációban kelt levelében viszont úgy nyilatkozott, hogy „a magyar katolikus klérus hazafisága iránt mindig nagy elismeréssel” viseltetett. Az egyházak szerepe, ha nem is volt meghatározó, elhanyagolható sem volt a szabadságharc alatt.

A cs. kir. csapatok 1848–49 fordulóján elért sikerei a szabadságharc végkimenetelet váró főpapokat, mindenekelőtt Hám János prímást és Scitovszky János pécsi püspököt arra bírták, hogy a küzdelem közeli végét remélve megváltoztassák eddigi politikai nézeteiket.

Számíthattak a püspöki kar néhány határozottan aulikus beállítottságú tagjának a támogatására is. Ide sorolható Haulik György zágrábi érsek, Jelačić törekvéseinek határozott támogatója, valamint Zichy Domokos gróf veszprémi püspök, aki még 1848 őszén elmenekült az országból, Karner Antal győri püspök, valamint Fogarassy Mihály is. Hám érezte, hogy 1848. őszi szereplése az udvar előtt több mint kétes színben tünteti fel, ezért mindent megteett újra megerősödött lojalitásának bizonyítására.

„Nem sokkal megérkezése után a Budán és Pesten tartózkodó főpapokkal tisztelegtünk Windisch-Grätz herceg előtt – írja Hám emlékirataiban –, és kifejeztük ő felé iránt érzett hűségünket és hódolatunkat.” Windisch-Grätz külön felszólította a főpapokat, hogy körleveleikben buzdítsák a papságot és híveiket a forradalmi kormány elhagyására és az uralkodó, Ferenc József iránti hűségre. Hám már 1849. január 12-én körlevelet intézett az alesperesekhez, amelyben „törvényes urunk s Királyunk”, I. Ferenc József iránti alattvalói hűségük bevallását, illetve rendeleteinek teljesítését szorgalmazta, s felhívta őket a mellékelt császári rendeletek terjesztésére.

Hasonló szellemben fogant a Pesten, 1849. január 20-án Hám által aláírt püspök-kari körlevél is. Ez kifejtette, hogy „ő cs. kir. felségök, V. Ferdinánd és I. Ferenc József nem akarják szabadságunkat vagy nemzetiségünket elnyomni, sőt azok további fenntartását ünnepélyesen biztosítják”, ezért Windisch-Grätz „magas rendeleteit nemcsak elfogadni, hanem pontosan teljesíteni, sőt a parancsa alatt levő cs. kir. hadseregek támogatása által üdves céljainak kivitelére segédkezet nyújtani tartozunk”.

A politikai irányváltás gyors és határozott volt, sokakat váratlanul ért. Az OHB Haulik és Zichy Domokos mellett most válaszlépésként Hámot és Scitovszkyt is hazaárulónak nyilvánította, és javaikat zár alá vétette. 1848–49 telén tehát a püspöki kar egysége felbomlott. A Hám körül csoportosuló püspökök egy hódoló küldöttséget szerettek volna útnak indítani Olmützbe, de fáradozásaik nem jártak sikerrel. Mások, például Lonovics József egeri érsek és Jekelfalussy Vince szepesi püspök hátterbe húzódtak, és igyekeztek egyik irányban sem felégetni maguk mögött a hidakat. Néhányan azonban mindvégig határozottan kitartottak a szabadságharc oldalán. Horváth Mihály csanádi püspök mellett meg kell még említenünk ebben a csoportban Bémer László báró váradi, Rudnyánszky József besztecercebányai, valamint

Popovics Vazul és Erdélyi Vazul görög katolikus püspökök nevét. A teljesség kedvéért megjegyezzük még, hogy Hámék politikai pálfordulása nem volt egyedüli eset. Hasonló manővert hajtott végre Szoboszlai Pap István református püspök 1849 szeptemberében.

Mivel mind a magyar kormány, mind pedig az ország területét megszálló cs. kir. erők nyomást gyakoroltak az egyházakra azért, hogy befolyásukat a maguk javára kamatoztassák, rendeleteiket, felhívásaikat terjesszék, a lelkészek a hadihelyzet változásával könnyen nehéz helyzetbe kerülhettek. Akire az ellenséges proklamációk terjesztését rá lehetett bizonyítani, az akár a legsúlyosabb ítélettel is számolhatott. Damjanich tábornok például 1849. április 6-án, illetve 7-én máig sem kellően tisztázott körülmények között főbe lövette dr. Mericzay János szecsői, valamint dr. Hernoegger Antal kókai plébánosokat. A két kivégzés óriási felháborodást váltott ki a papság körében, Horváth Mihály is tiltakozott ellene.

1849. május 11-én Kolozsvárott a rögtönítélő bíróság ítéletének megfelelően kivégezték Stephan Ludwig Roth evangélikus lelkészt, az erdélyi szász nemzeti mozgalom kiemelkedő alakját. Roth mérsékelt liberális beállítottságú lelkipásztor, pedagógiai téren Pestalozzi tanítványa és követője volt. 1848 őszén (a szászok számára kedvezőtlennek tartva Erdély és Magyarország unióját) a császáriak mellé állt. Néhány hónapig császári biztosként tevékenykedett, majd 1849 januárjában visszavonult Muzsnára, ahol Csány László erdélyi fő kormánybiztos parancsára elfogták, és mivel nem tagadta le tevékenységét, sorsa megpecsételődött.

Az ellenforradalmi tevékenységgel vádolt lelkészek sorsa többnyire nem alakult ilyen tragikusan. A többség hosszabb-rövidebb ideig tartó fogságba került. A nyitrai egyházmegye néhány aulikus beállítottságú lelkésze emigrált. A nemzetiségi területeket leszámítva egy-két tucat lelkészt tartóztattak le vélt vagy valós okok alapján. A politikai véleménynyilvánításnak voltak árnyalt, de a kortársak számára jól érthető módjai is. Egy példa: Vitéz Vince sátoraljaújhelyi esperes nem tűzi ki a katolikus templomra a nemzeti színű lobogót. A főszolgabíró felelősségre vonja a „tettet”, aki azzal védekezik, hogy főesperesi, illetve plébániai jövedelméből nem tudott zászlót csináltatni. Hivatkozik arra is, hogy zászlók készítése és templomra való kitűzése papi állásával nem összeegyeztethető. Az esetről Luzsénszky Pál kormánybiztos is tudomást szerez. Utasítására a zempléni alispán vizsgálatot tart, majd a tényekről megbizonyosodva felfüggeszti állásából a vádlottat. Ekkor azonban a főesperes bemutat egy levelet, amelyben a minisztérium ígéretet tesz arra, hogy nem fog a katolikus egyház belügyeibe beavatkozni. Erre Luzsénszky utasítására a vádlott visszanyeri korábbi hivatalát. Mindazonáltal a magyarországi „egyházi ellenállás”, amely a magyar kormány ellen irányult, néhány nemzetiségi területet leszámítva nem vált általános jelenséggé 1848–49-ben.

1849. július 21-én Ferenc József abban a reményben nevezte ki Scitovszky János pécsi püspököt esztergomi érsekké, hogy az új hercegprímás készségesen fogja támogatni a birodalmi igények magyarországi megvalósítását. A választás indokoltnak tűnt: aktív, energikus főpap költözött a prímási palotába, akiről köztudomású volt, hogy a szabadságharc alatt üldözte egyházmegyéje területén a forradalmi érzelmű papokat, s akit a magyar kormány hazaárulónak nyilvánított. A harmonikus együttműködésre minden esély megvolt: a konzervatív katolikusok örömmel fogadták a szabadságharc leverését. A megtorlás egyháziakat sem kímélő hullámai azonban már 1849-ben kisebb feszültségeket idéztek elő az állam és az egyház viszonyában. A fokozatosan ismét kiegészülő püspöki kar tagjai lojálisok voltak ugyan, de nem felétel nélkül.

Alexander Bach birodalmi belügyminiszter már 1849. július elején felhívta Ferenc József figyelmét arra, hogy a katolikus egyház csak abban az esetben tehet ele-

get hagyományos hivatásának, ha a liberális és radikális elemeket eltávolítják a pap-ság köréből, az ingadozó főpásztorokat pedig határozott és tetterős emberekkel váltják fel. A megtorlás ugyan nem ismert felekezeti szempontokat, de különösen súlyosan érintette azt a felekezetet, amelynek az állammal hagyományosan a legszorosabb volt a kapcsolata, és amelynek az új berendezkedésben is szerepet szántak. A megtorlás másik jellemzője, hogy a felső hierarchiát sem kímélte. A püspöki kar több tagját lemondatták tisztéről. Hám Jánosnak még megengedték, hogy visszatérjen szatmári püspöki székébe (csak az esztergomi érseki székről kellett lemondania), de Rudnyánszky József besztercebányai, Bémer László váradi, Ioan Lemény fogarasi görög katolikus püspököknek és Lonovics József csanádi püspöknek minden javadalmukról le kellett mondaniuk, és végső soron internálták őket. Még 1849 nyarán visszavonták Hám mellett Lonovics, Jekelfalussy és Horváth Mihály kinevezését. A politikai nyomás következtében néhány évre Popovics Bazil is visszavonult egyházmegyéje kormányzásától.

Maga Scitovszky már 1849-ben határozottan fellépett az elítélt papok érdekében. Jelentős sikert azonban csak a püspökökkel kapcsolatban ért el. Maga mögött tudva a bécsi nuncius, Viale Prela támogatását, tiltakozott az állami szervek túlkapásai, illetve a püspökök meghurcoltatása ellen (Bémer László nagyváradi püspököt például első fokon halálra ítélték). A primás törekvését az elítéltek megmentésére valamennyi egyházi vezető osztotta. A „kompromittált” papok egy részét sikerült egyházi fenyték alá vonni, ezáltal megmentve a Haynau-féle felelősségre vonás keserveitől. Az 1850. augusztus 24. – szeptember 1. között Esztergomban üléselő püspöki értekezlet amnesztiát kért az elítélt egyházi személyek számára. Noha kérelmük ekkor még nem talált meghallgatásra, Scitovszky felhatalmazást kapott a pápától, hogy az *irregularitas* (szabálytalanság) bűnébe esett papokat feloldozhassa. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyházi fenyték alá vontak viszonylag rövid idő alatt ismét alkalmazhatóak voltak.

Miközben az abszolutizmus határozottan föllépett a forradalomban szerepet játszó egyháziak, illetve egyházi közösségek (pl. a piaristák) ellen, Ferenc József fokozatosan felszámolta a korábbi jozefinista egyházpolitikát. 1850. április 18-án kelt pápensében eltörölte a királyi tetszvényjogot, amely az uralkodó hozzájárulásához kötötte a pápai bullák kihirdetését, és szabad közlekedést biztosított a püspökök számára Róma, illetve papjaik és híveik felé, valamint eltörölte a püspöki hatalmat korlátozó egyéb rendelkezéseket is. A bécsi kormány és az Apostoli Szentsek tárgyalásai 1855. augusztus 18-án eredményesen zárultak: megkötötték a konkordátumot.

A megállapodás nemcsak a jozefinista egyházpolitika végét jelentette a birodalomban, de az oktatás területén is széles körű jogokat biztosított a katolikus egyháznak. A katolikus egyház helyzetének megszilárdulásában szerepet játszott a katolikus sajtó és könyvkiadás is. A katolikus egyház népszerűségét fokozták azok az abszolutizmussellenes gesztusok is, amelyeket az alapvetően lojális püspökök és papok még megengedtek maguknak. Danielik János, a *Religio* című katolikus lap szerkesztője két hónapi fogságot kapott, mert lapjában bírálta, hogy 1851 Úrnapiján egy pesti templomban csak németül prédikáltak. A hatás nem maradt el. 1859. december 19-én a pesti evangélikus egyházkerületi gyűlésen a jelenlevők Scitovszky primást és Bartakovics Béla egri érseket az abszolutizmus ellenfeleiként éltették. 1860. április 30-án mintegy 80 000 hívő jelenlétében Scitovszky celebrálta a gyászmisét Széchenyi István gróf emlékére. Bach koncepciója ott szenvedett hajótörést, ahol azt a legkevésbé várhatta: a konzervatívokon. Talán elkerülte a figyelmét Fogarassy Mihály még 1848-ban kiadott emlékiratának egy mondata, amely a katolicizmus és a magyarság összekapcsolódásának fontosságára utalt.

■ IRODALOM

A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Elmer István. Bp., 1999.

Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. METEM Könyvek 29. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Bp., 2001.

Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Nemzetközi történetész-konferencia előadásai, 1998. május 27–28. Szerk. Hegedűs András és Bárdos István. Esztergom, 1999.

Fiatal egyháztörténetészek írásai. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti tanszék. Miskolc, 1999.

Kossuth és az egyházak. Tanulmányok. Szerk. Kertész Botond. Bp., 2004.

Meszlényi Antal: *A magyar katolikus egyház és állam 1848/49-ben.* Bp., 1928.

Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése.* METEM Könyvek 38. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Bp., 2002.

Zakar Péter: *„Hazám sorsa az én sorsom”. Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben.* Belvedere Meridionale. Szeged, 2003.

Zakar Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkeszei 1848–49-ben.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Bp., 1999.

Zakar Péter: *„Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről.* Dél-alföldi Évszázadok 16. Szeged, 2001.

DEÁK ÁGNES

MIT MINDEN FŰSZÁL TUD?

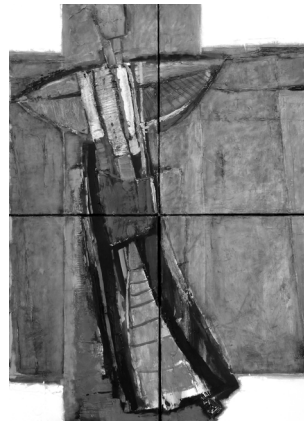
Megfigyelők és megfigyelték Erdélyben
az 1850-es évek derekán

■ 1871 tavaszán a népszerű pest-budai élclap, az *Üstökös* egyik száma címloldalán a *Bíró Mihály* című „népballedával” jelent meg, melynek első stró-fája így szólt:

*Mit a szél zúg, a levél súg,
Mit minden fűszál tud:
„Te adtad el a hőseket,
Te voltál haláluk!”¹*

A verset az a per ihlette, melyet a kiscgörgényi birtokos Bíró Mihály indított Orbán Balázs ellen, aki *Székelyföld leírása* című művében nyomtatásban is nekiszegte a vádat, melyet akkor már majd két évtizede suttoztak és kiabáltak: Bíró Mihály volt a Székelyföldön 1851–1852-ben leleplezett Habsburg-ellenes szervezkedés árulója. Bírónak az 1860. októberi diploma kiadása utáni politikai kurzusváltást követően 1861-ben már önvédelmi nyilatkozatot kellett közzétennie, de Marosszék közgyűlése erkölcsi halottnak nyilvánította, ennek ellenére 1871-ben is körömszakadtáig tagadott, és sajtóper indításával védekezett – mindhiába.² Szerepét azóta a történettudomány részleteiben is felfedte, megerősítve a kortársak ítéletét.³

Az *Üstökös* magabiztosan fogalmazott: csak azt mondja ki, „mit minden fűszál tud”. De vajon kijelenthető-e, hogy a társadalom általában véve ilyen pontosan azonosította az 1848–1849-es szabadságharc katonai leverése után a hatalom birtokosainak információkat szolgáltató titkolt informátorokat? Igen ellentmondásosan nyilatkoztak maguk e kor szemtanúi: egyszerre tetten érhető náluk a frusztráció, a kiszolgáltatottság érzése,

Tudni akarta, beosztott rendőr hivatalnokai kiktől, milyen feltételek mellett, milyen információkat kapnak. Igényt tartott arra, hogy ismerje bármiféle pénzbeli honorálásban részesülő konfidenceiket, ő adhasson engedélyt alkalmazásukra.

ahogy hangsúlyozzák a fenyegető figyelő tekintetek állandó jelenlétét a mindennapokban; másrészt utóbb úgy nyilatkoznak, nem volt nehéz azonosítani és kijátítani a hatalom háttérbe húzódó együttműködőit. S a történésznek sincs könnyű dolga, hiszen az informátorok kilétének felfedése az egykor oly szigorúan őrzött rendőrségi iratok áttanulmányozása után is csak részeredményekkel kecsegtető feladat. Egyszerre tudhatunk többet és kevesebbet, mint a kortársak. Többet, hiszen a fennmaradt rendőrségi akták, ha nem is mindent, de sokat feltárhatnak legalább egy-egy időszakból, leginkább a valamely rendőri szervvel többé-kevésbé rendszeresített kapcsolatban álló személyekről; másrészt viszont kevesebbet, hiszen ezek a feljegyzések csak elvétve fedik fel azon bizalmasokat, akik hébe-hóba, állampolgári elhivatottságból, egy-egy hivatalnok iránti személyes „előzékenységből”, avagy hivatali előléptetés vagy más előnyszerzés céljából ezt-azt súgtak a rendőri vagy közigazgatási vezetők fülébe, vagy csak hangulatjelentéseket írtak az állampolgárokat foglalkoztató kérdésekről. Tudnunk kell tehát, hogy amit a történész feltár, egy szelete csupán az állampolgárokat megfigyelés alatt tartani kívánó államrendőrség információs csatornáinak.

A történész szerencséje az, hogy az 1852 áprilisában életre hívott Legfelső Rendőrhatalóság vezetőjének, Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagynak jó katonaként a civil igazgatásban is a legszigorúbb centralizáció volt az eszményképe. Az államrendőrségi tevékenység teljes centralizálását tűzte ki célként. Tudni akarta, beosztott rendőr hivatalnokai kiktől, milyen feltételek mellett, milyen információkat kapnak. Igényt tartott arra, hogy ismerje bármiféle pénzbeli honorálásban részesülő konfidenseiket, ő adhasson engedélyt alkalmazásukra. Így azután elrendelte először 1852-ben, majd egy évvel később is, hogy a rendőrigazgatóságok, illetve a tartományi kormányzóságok/helytartóságok közöljék konfidenseik adatait: név, felekezet, életkor, családi állapot, előélet, tulajdonságok és képességek rövid jellemzése, az alkalmazás módja, annak feltételei, alkalmazása időhöz kötött vagy állandó, a honorálás módzata, az ügynök fedőneve vagy kódja szerepelt a beküldendő adatok listáján. 1853 után teljes összeírásra már nem került sor, csak az időközben lezajlott változásokat jelentették Kempen számára.

A rendőrigazgatók, kormányzók/helytartók, illetve az általuk megbízott beosztott hivatalnokok Kempen jóváhagyási joga mellett lényegében önállóan döntöttek az ügynökök felvételéről, illetve elbocsátásáról, s ők határozhatták meg az ellenszolgáltatás mibenlétét és mértékét is. A rendelkezésre álló információk arra vallanak, hogy jórészt önként ajánlkozókból választottak, de erre vonatkozóan megbízható adatok – Erdély vonatkozásában különösen – nem állnak rendelkezésre.

A Kempenhez beküldött jelentések alapján azonban azt feltérképezhetjük, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemség élén álló Karl zu Schwarzenberg herceg vezette katonai és polgári kormányzóság, valamint a helyi rendőrigazgatóságok kiket foglalkoztattak valamilyen ellenszolgáltatás fejében 1852–1854 között. 1854 utáni információ viszont ebből az évtizedből egyetlen erdélyi közigazgatási/rendőri/katonai hatóság konfidenseiről sem áll rendelkezésünkre (ahogy a következőből is csak elvétve).

Az erdélyi katonai és polgári kormányzóság informátorai

■ 1852 nyarán Schwarzenberg kormányzó azt az információt továbbította Bécsbe, hogy állandó konfidense nincs, alkalmanként azonban négy fő szolgálatait veszi igénybe: a kiscsörgényi földbirtokos székely nemes Bíró Mihályét, az egykori császári tiszti főhadnagy, majd honvéd főhadnagy mérnök Deésy Ernőét (aki még törökországi emigrációja idején állt az osztrák rendőrség szolgálatába¹⁾), a síkszeredai Boross Ignác egykori császári századosét, akit honvéd múltja miatt megfosztottak

rendfokozatától, és a Háromszékben lakó, szintén egykori császári katona Beretzkyét (keresztnevét nem ismerjük).⁵

Az 1853 tavaszán Bécsbe küldött kormányzósági konfidenslistán ezzel szemben már 13 fő szerepel, sőt jelzik, hogy ezenkívül még vannak, akik hébe-hóba szállítanak információkat, s azért kapnak némi ellenszolgáltatást (de mivel folyamatos kapcsolatban nem állnak a kormányzósággal, a listára nem vették fel őket). Az egy évvel korábban jelentettek közül csak Bíró és Boross nevével találkozunk újra, mindkettőjükéről nagyon elismerően szólnak, információikat megbízhatónak és értékesnek minősítik. A bizalmiak zömét azonban új személyek alkották. Meglepő első látásra a nagyon tudatos építkezésre utaló földrajzi tagoltság. A következő helységekből jelentenek ugyanis ügynököket: Kolozsvárról (Karl Justi, a 2. román határőrezred volt tisztje, magánzó, aki állítólag már 1848–1849-ben is teljesített bizalmi feladatokat a császári hatóságoknak), Fogarasról (Friedrich Nagler, szász postai alkalmazott), Nagyszebenből (Anton Rudolf Kastner, tiroli születésű színész), Szilágyolompértről (Makrai Sámuel, uradalmi alkalmazott, volt honvéd), Bánffyhunyadról (Deák Miklós szabó, magánzó), Sárvásárról (az 1849 óta falusi jegyző Mócsi István), Oláhmonostorról (!) (Peter Lapustyn, román analfabéta paraszt!), Szentgericéről (Simon József nemesi földbirtokos, 1848–1849-ben a forradalom lelkes támogatója), Csíkszentmártonból (Todor Ilyes román „papírgyár bérlő”), Marosvásárhelyről (Bélteki Károly, székely nemes, 1853-ban egy ólombánya-társaság tagja – állítólag már 1848 előtt is, majd 1848-ban Puchner Antal báró altábornagy, erdélyi főhadparancsnok számára teljesített bizalmi szolgálatokat; Orłowska Orszi, szül. Boér, a galíciai hivatalnok férjtől külön élő feleség, aki azért lehetett keresett ügynök, mivel testvére, Boér Nina elítéltként szerepelt az 1851–1852-ben felgöngyölített erdélyi forradalmi szervezkedésben).⁶ Lapustyn példája azonban jelzi, hogy ebbe a névsorba a kormányzóság felvette a katonai kerületi parancsnokságok bizalmasait is, hiszen az analfabéta falusi román paraszt aligha tarthatta a kapcsolatot közvetlenül a Nagyszebenben működő kormányzósággal. A földrajzi sokszínűség tehát ebből is adódhatott, de az is elképzelhető, hogy Schwarzenberg kormányzó tudatosan törekedett a tartomány területének „lefedésére”, s nem korlátozta az ügynökszerzést a tartományi központra.

A felekezeti összetétel is igen diverzifikált: a 12 fő között (Orłowska felekezeti hovatartozását nem közölték) 5 katolikus, 4 református, 2 ortodox és 1 evangélikus szerepelt.

A felekezeti megoszlás már jelzi a nemzetiségi összetételt is: két román, egy szász, két valószínűleg tartományon kívüli származású személy mellett a többiek mind magyarok. Ez nyilvánvalóan elsősorban a célcsoporttal állt összefüggésben, hiszen egyértelmű, hogy elsősorban a magyar lakosságot kívánták megfigyelés alatt tartani. Figyelemre méltó továbbá Schwarzenberg kormányzó azon még 1852. nyári megjegyzése, mely szerint a több nemzetiség által lakott területen a nemzeti csoportok közötti ellenséges légkör elősegítette, hogy a riválisnak tekintett nemzetiségi csoport tagjairól titkolt információkat szolgáltatassanak egyes lakosok, s ez némileg enyhítette a használható s megbízható „hivatásos” ügynökök szerzésében tapasztalt nehézségeket.⁷

Érdekes különbség az, hogy míg a magyarok mind anyagi szolgáltatás ellenében működtek, egy román (Ilyes) és a szász (Nagler) esetében jelezték, hogy patrióta elhivatottságból (szükség esetén legfeljebb költségtérítés ellenében) jelentenek.

A 30–40 év közöttiek voltak közöttük túlnyomó többségben. Egy főről tudjuk biztosan, hogy tartományon kívüli születésű volt, 7 személynél a születési helyet sajnos nem tüntették fel, a többiek mind Erdélyben születtek – azaz feltehetőleg a tartományon belül születtek voltak többségben.

Egy évvel később, 1854-ben kilépett a szolgálatból Kastner, s az év közepére Makrairól, Deákról, Mócsiról s Lapustynról is ugyanezt jelentik. Bár Kempen megkövetelte, a rendőrigazgatók és a kormányzóság is meglehetősen elhanyagolta az egyes konfidensek kilépésének, illetve elbocsátásának azonnali jelentési kötelezettségét, ezért aztán nem tudjuk, a nevezettek esetében mi volt az oka az alkalmazás megszakadásának. Az utóbbi hármat azonban valójában átvette a kolozsvári rendőri hatóság, így rendőrségi alkalmazásuk ténylegesen nem szűnt meg. Új ügynökökből sem volt azonban hiány, belépett az év folyamán 7 fő: Anton Theil (elbocsátott katona, földmérési munkálatoknál alkalmazott szamosújvári lakos, honorárium nélkül), Georg Hagyi-Gidro (csíkszeredai ortodox románként jellemzik, járási hivatalnok, az udvarhelyi katonai parancsnokság alkalmazta)⁸, majd Sláby József (a kolozsvári piarista gimnázium zalaegerszegi születésű igazgatója, honorárium nélkül), Anton Pfenningdsdorf (kolozsvári születésű, honorárium nélkül), Karl Oppaun (bukovinai születésű kolozsvári városi seb orvos, alkalmankénti fizetéssel és költségtérítéssel), Josef Sandini (Marosvásárhelyen született görög katolikus sebész, kolozsvári lakos, alkalmankénti fizetéssel), Georg Bacher (1849 előtt hosszú ideig a nagyszebeni rendőri ügyek vezetője). Sláby, Pfenningdsdorf és Sandini azonban – ahogy látni fogjuk – szerepelt a kolozsvári rendőrigazgató listáján is, ez ismét csak arra utalhat, hogy a kormányzósági listába felvettek olyanokat is, akik közvetlenül nem a kormányzóságnak jelentettek.⁹

Összesen két személy található a kimutatásokban, akik rendszeres honoráriumban részesültek, egyikük Georg Bacher, a volt nagyszebeni városkapitány, aki feltehetőleg idős korára való tekintettel (1854-ben hatvannyolc éves) részesült abban; a másik a korábban alkalmazott színész Kastner, az ő esetében még találgatni sem tudjuk az okot.

De természetesen nem csupán a kormányzóság, hanem az államrendőrségi adatgyűjtéssel elsősorban megbízott helyi rendőrigazgatóságok is kialakították a maguk informátori hálózatát, ha átfedés, amint látni fogjuk, kimutatható is a kormányzóság informátorai és a rendőri szervek bizalmasai között.

A rendőrigazgatók ügynökei

■ Amikor az erdélyi kormányzóság beszámolót készített az 1850. évi tevékenységről, a városparancsnokságok (a későbbi rendőrigazgatóságok) működésében az útlevelügy és az idegenrendészet mellett a „rendőrségi megfigyelő tevékenységet” jelölték meg mint olyan területet, amely még kívánnivalókat hagy maga után. Ezt jórészt annak tulajdonították, hogy az állomány nagyrészt erdélyiekkel tölthetett be, akik számára ismeretlen volt az ilyen típusú tevékenység.¹⁰ A következő hónapok, évek során azonban kialakultak a rendőrigazgatóságok helyi információs csatornáit is, mutatják ezt a Kempenhez befutott jelentések.

A nagyszebeni rendőrigazgató 1852-ben összesen egy fő, Wargha János (csendőrségi szállásmester, alkalmi fizetéssel, személyi adatokat nem közöltek róla) alkalmazását jelentette. 1853-ban állandó fizetett ügynököt nem tartott, mivel nem talált arra alkalmas, teljesen megbízható egyént. Esetenkénti díjazással viszont 7 főt jelentett (sajnos az adatlapot mindegyik esetben nagyon hiányosan töltötte ki): Joseph Casper (nagyszebeni városi hivatalnok, korábban katona, alkalmankénti honoráriummal), Gottlieb Leutschafft (viasztekercseresztő, 1848–1849-ben városi gárdistaként harcolt a magyar felkelők ellen, kitüntetés is kapott, alkalmankénti fizetéssel), Aloys Römer (lóspekuláns, alkalmankénti honoráriummal), Joseph Krauß (morvaországi születésű főpincér, alkalmankénti fizetéssel), Johann Kalubner (alsó-ausztriai születésű nagyszebeni főpincér, alkalmankénti fizetéssel), Anna Günzburg (helyi

születésű szolgáló, alkalmankénti fizetéssel), Regine Wachsmann (egy helybeli polgár árvája, kosztosiskola vezetője, alkalmankénti díjazással). Ezenkívül számon tartottak díjazás nélkül 6 főt: Franz Höbner (a Bécs városához címzett szálloda tulajdonosa, városi polgár, a külső tanács tagja), Karl Pfaffenhuber (levelező, szászvárosi hivatalnok), Carl Alesius (földmérőhivatali írnok), Karl Hartmann (a kormányzóság írnoka, 1848–1849-ben Puchner számára már teljesített bizalmi feladatokat), Michael Theil (nagyszebeni tanácsnok, adóhivatali hivatalnok), Johann Möffert (levelező, a besztercei kerületi hatóság írnoka).¹¹ Az adatlapok hiányos kitöltése miatt csak a születési adatok állnak rendelkezésre (azok sem teljes egészében), eszerint tízen erdélyi születésűek, s ezen belül hatan nagyszebeniek. Mint láttuk, két levelező is rendelkezésre állt Besztercéről, illetve Szászvárosból. 1854-ben a díjazást nem kapó személyek közül két fővel (Hoessler, Hartmann), a díjazottak közül pedig öt fővel (Kasper, Leutschaft, Römer, Krauß, Kalubner) szakította meg az összeköttetést a rendőrigazgató „nem megfelelő használhatóság” miatt. Új ügynököt pedig nem alkalmazott.¹²

A kolozsvári rendőrigazgató 1852-ben két „szeplőtlen hírű” magyar alkalmazását jelentette megnevezésük nélkül, mivel a titokban tartást megígérte nekik, s ezt Schwarzenberg kormányzó is respektálhatónak minősítette. Sajnos ennek köszönhetően mi sem tudjuk kilétüket felfedni. 1853-ban mindenesetre a rendőrigazgató hat főt foglalt bele jelentésébe: Karl Hegele (kiszolgált altiszt, lovászmester, a költségeit fedező alkalmi honoráriummal), Bogátsi József (a székely huszárezredben szolgált, majd 1851-ig az erdélyi kormányzóság rendfenntartó alakulatához tartozott, ekkor elbocsátották, utána gazdálkodó, alkalmankénti honorálással), Alexander Castiglioni (erdélyi születésű börtönőr, katona, alkalmi fizetéssel), Bánó István (a kolozsvári jogakadémia tanára, bölcselet- és jogtudor, a rendőrigazgatóhoz fűződő baráti viszonyra alapozva, honorárium nélkül), a már említett szülész Anton Pfenningendorf, valamint Karl Popovits (szabómester, alkalmi honoráriummal).¹³ A kolozsvári rendőrigazgató posztján 1854 tavaszára változás történt, s az új igazgató szerint a régi semmiféle kimutatást nem hagyott hátra ügynökeiről, ezért róluk semmiféle információja nem volt, magának kellett újra kialakítania az ügynöki kart. (Nem volt ez egyedi eset, a rendőrigazgatók máshol is mintegy saját bizalmasaiknak tekintették ügynökeiket, másfelől az ügynökök sem feltétlenül vélték úgy, hogy automatikusan folytathatják és akarják folytatni ügynöki tevékenységüket egy új rendőrigazgató színre lépése után.) Így az új vezető csak három főt tudott ügynökként megnevezni, Anton Pfenningendorft – aki nyilván maga jelentkezett buzgón az új főnöknél – s két új személyt: Sláby Józsefet és Josef Sandinit – róluk a kormányzóság ügynökei között már szót ejtettünk.¹⁴ Ha a jelentésekben előforduló nyolc ügynök adatait összesítjük, köztük túlnyomó többségben voltak az Erdélyben született katolikusok (kivévelt egyetlen görög katolikus jelentett, máskülönben pedig két magyarországi születésű magyar), egyetlen kivétellel mind házások, életkoruk 37–63 év között mozgott, de egy kivétellel mind 40 éven felüliek voltak.

A brassói rendőrigazgató 1852-ben két informátort alkalmazott, mindkettőt fizetés nélkül: L. von Langendorft (helyi születésű szász ház- és zálogház-tulajdonos, honorárium nélkül) és Dillmont adófelügyelőt (keresztnev megjelölése nélkül, szintén honorárium nélkül). Egy évvel később négy fő szerepel az általa beküldött listán, köztük fizetés nélkül az újságíró George Bariț, a román nemzeti mozgalom ismert vezetője. Dillmont eltűnt a listáról, felbukkant viszont további két új személy: Franz Brodmann (galíciai születésű fodrász, aki már tizenegy éve a városban élt, alkalmankénti honorálással) és Molnár József (szabómester, havi 15 forintnyi honoráriummal).¹⁵ Láthatóan tehát egy román, egy szász, egy magyar alkalmazásával a nemzeti-ségi csoportokat kívánta lefedni Dits rendőrigazgató, a fodrászmesterség pedig alkalmat nyújtott a városban megforduló idegenekről, pletykákról, a közhangulatról stb.

alaposabb tájékozódásra. 1854-ben azután változatlan ügynöklistát terjesztett elő, csak Molnárt sorolta át az állandó fizetésű kategóriából az alkalmanként honoráltak közé.¹⁶

A három rendőrigazgató mellett még az udvarhelyi katonai kerületi parancsnokság ügynökeiről állnak rendelkezésre 1852-ből információk a kormányzósági jelentés jóvoltából. Eszerint a parancsnokság mint „az ország politikailag legfontosabb pontja” szintén foglalkoztatott alkalmanként ügynököket alkalmi díjazás fejében: a már említett Bíró Mihályt, Hegedűs Jánost (marosvásárhelyi bírósági alkalmazott), Botos Albertet (andrásfalvai földbirtokos). Emellett Raimond tiszteletest Udvarhelyről és Benkő földbecső inspektort (szintén Marosvásárhelyről) díjazás nélkül.¹⁷

A rendőrinformátorok kiléte – statisztikai látószögből

■ Bármennyire is tudatában vagyunk a fennmaradt nyilvántartások hiányainak, két általános megállapítást tehetünk. Egyrészt meglepő az ügynökállomány nagymérvű változékonysága, hiszen néhány személytől eltekintve meglepően rövid ideig tartottak az ügynöki alkalmazások. Dits brassói rendőrigazgató 1854-es jelentése az egyetlen példa a Kempenhez beküldött ügynöklisták között, mely nem számolt be változásról a megelőző évhez képest!

Másrészt a hivatalos kimutatásokban szereplő ügynökök számát tekintve világos – még akkor is, ha tudjuk, hogy a pénzbeli ellenszolgáltatást nem élvező bizalmi levelezők és személyes bizalmiak jórészt nem szerepelnek azokban –, hogy a kortárs becslések és a tényleges adatok távol álltak egymástól. De természetesen a „rendszeresített” informátorok mellett szép számmal akadhattak olyanok, akik önként – nevük megjelölésével vagy anélkül – feljelentéseket tettek, s így a rendőrséggel „hivatalos” kapcsolatban nem álltak, ahogy azoké is, akik csak esetenként s nem „foglalkozásszerűen” denunciáltak.

Az általános gyakorlat Erdélyben az volt, hogy római számmal vagy nagy-, illetve kisbetűvel jelölték a konfidenseket. Az ismert személyek esetében összesen kilenc fedőnév fordul elő (Belgrad, Buda, Castelnuovo, Hartzfeld, Moldauer, Paris, Piski, Stolzenburger, Willibald).

Milyen statisztikai jellegű megállapításokat tehetünk az összesen megjelölt 51 fő személyi adatai alapján?

Egyértelműen a férfiak játszották a vezető szerepet, hiszen összesen három nő nevével találkoztunk. A konfidensek életkorát illetően talán meglepetés lehet, hogy többségük (26 fő) a harminc év feletti, idősebb generációból került ki, tízen ötven évnél is idősebbek voltak (bár óvatosan lehet csak következtetéseket levonni, hiszen 22 fő esetében ismeretlen az életkor), ezzel is összefüggésben a nagyobb részük feltehetőleg házas. (E tekintetben is erősen hiányosak az adatok.)

Az ügynökök túlnyomó többsége erdélyi születésű volt, az ismert 33 születési hely tanúbizonysága szerint összesen öten születtek biztosan a birodalom valamely nem a magyar korona országaihoz tartozó tartományában (Alsó-Ausztria, Tirol, Morvaország, Bukovina, Galícia), ketten pedig Magyarországon.

A felekezeti megoszlás szerint 16 fő katolikus, 1 fő görög katolikus, 3 fő evangélikus, 4 fő református, 4 fő pedig görögkeleti vallású volt – a többiek felekezeti hovatartozásáról nem áll rendelkezésre információ

A foglalkozásszerkezetet illetően az 1857-es népszámlálás megfelelő kategorizálásából indultunk ki,¹⁸ de a „hivatalnok” kategóriából kimetszettük a „tanító, tanár” kategóriát, valamint a „földbirtokos” kategóriából a „bérlő, uradalmi alkalmazott” kategóriát a gazdaszisztek, lovászmesterek stb. számára. Azaz az eredeti 18 kategória helyett 20 kategóriába soroltuk be az ügynököket a „jelenlegi foglalkozásukként” meg-

adott adatok alapján. Így a városi, községi és állami hivatalnokok ugyanazon kategóriába kerültek, s ide sorolták a napidíjas kisegítőket is. Az „egészségügyi személyzethez” tartoztak az orvosok, sebészek, szülészek, bábák, fogorvosok. A „földbirtokos” kategória egyaránt magában foglalta a volt nemesi földbirtokost és a paraszti birtokost is. Nagyon vegyes kategória a „ház- és járadéktulajdonos”, hiszen ide kellett besorolni „járadéktulajdonosként” a nyugdíjat vagy kegydíjat élvezőket, valamikori foglalkozásuktól függetlenül. Igyekeztünk a nőket ismert foglalkozásuk alapján besorolni a táblázatba, csak akkor kerültek a „nők” kategóriába, ha erre nem volt lehetőség. Eszerint 13 fő került a hivatalnok kategóriába (annak ellenére, hogy Kempen tiltotta hivatalban lévő hivatalnokok efféle feladatokra való felhasználását), 2 fő volt lelkész, 1 fő volt tanító vagy tanár, 1 fő katona, 2 fő író, művész, 3 fő egészségügyi dolgozó, 5 fő földbirtokos, 2 fő bérlő vagy uradalmi alkalmazott, 7 fő ház- és járadéktulajdonos, 6 fő gyáros vagy iparos, 1 fő kereskedő, 2 fő kereskedelmi segédmunkás, 2 fő került a „nők” kategóriába, 4 fő esetén pedig ismeretlen a foglalkozás. Ha ezeket az adatokat összevetjük a Magyarországról körülbelül ugyanezen évekből ismert 104 konfidens adataival, mutatkoznak némi különbségek: Magyarországon sokkal kisebb a földbirtokosok aránya (1 fő), viszont többen vannak a gyáros-iparosok s főként a kereskedők. A hivatalnokok viszonylag magas száma azonban ott is jellemző.

A megbízók láthatólag igyekeztek olyan bizalmasokat alkalmazni, akik a társadalom lehető legszélesebb szegmensére rálátást biztosíthattak, akár saját társadalmi státusuk (magyar nemesi földbirtokosok), akár foglalkozásuk folytán (pincérek, iparosok), mivel a városi lakosság különböző rétegei vették igénybe szolgáltatásaikat.

Két főről nem tudjuk, hogy kapott-e, s ha igen, milyen ellenszolgáltatást informátori működéséért, a konfidensek több mint fele, 29 fő teljesítménye után részesült honorálásban, összesen 3-an kaptak rendszeres honoráriumot, 17-en pedig pénzbeli ellentételezés nélkül végezték tevékenységüket. Az ő esetükben különösen sötétben tapogatózunk lehetséges motivációjukról szólva. A rendőrségi akták erről nem nyújtanak információkat, abban maguk az informátorok nem szólnak meg. Pusztá feltételezésekre pedig nem szeretnénk bocsátkozni.

Központi levelezők és ügynökök

■ A tartományi vezető szerv, illetve a rendőri hatóságok informátorai mellett azonban a bécsi központi rendőri vezetés is igyekezett közvetlen információs hálózatot kialakítani a birodalom minden pontján. Ennek két formája volt. Központi ügynököket általában egy-egy feladatra, korlátozott – bár az esetek többségében, úgy tűnik, nem előre meghatározott – időre küldtek ki a célterületre. A bizalmi levelezők feladata ezzel szemben inkább az általános közhangulat jellemzése, háttérinformációk szolgáltatása volt. Az ő alkalmazásuk folyamatos lehetett, havi állandó honorárium vagy esetenkénti díjazás ellenében. Ez a feladat önállóságot feltételezett, a levelezők általában a társadalmi hierarchia magasabb rétegeiből származtak, s időről időre tájékoztatást küldtek, általában egy bécsi post restante cím közbeiktatásával, a lakosságot leginkább foglalkoztató témákról, de természetesen alkalmanként konkrét megbízásokat is kaphattak, leginkább újságszerkesztőségtől jövő tudósításra való felkérés formájába bújtatva. 1856 nyarán Kempen egyik hivatalában alkalmazott bizalmasa úgy nyilatkozott, hogy a levelezői hálózat a birodalom többi részén még nem olyan jól szervezett, mint Erdélyben, ahonnan pontos és helytálló információkat kapnak a közállapotokról, visszaélésekről, a lakosság kívánságairól is.¹⁹ Tudjuk, hogy Kempen milyenfajta információkat várt a bizalmi levelezőktől, erről 1858-ban a következőképp nyilatkozott: „...az itteni célok szempontjából adminisztratív jellegű események vagy viszonyok csekély érdeklődést keltenek, főképp ha azok a település

határain túl egyáltalán nem vagy csak csekély jelentőséggel bírnak. Ellenben olyan ügyek, melyek a közvéleményre és a nép hangulatára hatást gyakorolnak, érintsék azok elsősorban a külföldet vagy a belföldet, mindig tudni érdemesnek tűnnek, és itt az érdeklődést nagymértékben felkeltik. Az effajta történésekre, körülményekre és eseményekre való figyelemfelhívást ajánljuk Önnek.²⁰ Sajnos a levelezők számáról, struktúrájáról semmiféle információ nem áll rendelkezésre az 1850-es évekre vonatkozóan, így tehát nem tudjuk felvázolni, kik vállalkoztak efféle bizalmi feladatra Erdélyben ezekben az években.

A központi ügynökökről is csak elszórt információk maradtak ránk, legtöbbször akkor, ha valami nehézség merült fel a kiküldött személlyel kapcsolatban. 1854 nyarán például Ráskay Lajos érkezett Erdélybe (a katonai határőrvidékről származott, katonatiszt volt korábban, de egy általunk nem ismert köztörvényes bűntett következtében négy évnyi várfogságot szenvedett), a közhangulat megfigyelésére, forradalmi emisszáriusok felkutatására, esetleges szervezkedések felderítésére küldték oda Bécsből. Nem tudjuk, Ráskay korábban milyen szolgálatokat tett Kempennek, de az utóbbi úgy nyilatkozott, már tanújelét adta a rendőrségi ügyeket illető tehetségének. Erdélyi kalandja meglehetősen egyedi, de azon keresztül megvilágíthatjuk a kiküldött központi ügynökök működésének alapmechanizmusait.

Ráskay az illetékes 8. csendőrezred parancsnokával tarthatta a kapcsolatot, ő folyósította számára a Kempen által meghatározott, legfeljebb havi 80 forintos honoráriumot. A parancsnok, ha szükségesnek látta, megbízhatta más konkrét feladattal is, de azt jelentenie kellett Kempennek. Az első hónap elteltével jelentést kellett küldenie Ráskay teljesítményéről, eredeti jelentések csatolásával. Kempen Ráskayt keresztül az erdélyi rendőri hatóságok működéséről is információkhoz kívánt jutni. A bizalmi instruálása szigorúan csak a csendőrpapancsnokra tartozhatott, amikor az Nagyszebenből való távolléte idejére ezt a feladatot helyettesére átruházta, Kempen megrótta ezért. Az ügynökök szigorúan tilos volt felfedni ügynök voltát a helyi közigazgatási vagy akár rendőri hivatalnokok előtt. Ráskay a csatolt elszámolás szerint a nyár folyamán Nagyszeben mellett felkereste Brassót, Előpatakot, Sepsiszentgyörgyöt, Tamásfalut, s november elején készített egy összefoglalót a tartomány viszonyairól, az egyes rétegekben uralkodó hangulatról, de szervezkedések nyomait nem találta. Nem csoda, hogy e jelentés után Kempen nélkülözhetőnek tartotta szolgálatait, s erről november 20-án a csendőrpapancsnok értesítette őt. Az erdélyi kormányzó azonban decemberben arról jelentett, hogy Ráskay Marosvásárhely környékén pénzeket próbált titkosrendőri megbízására hivatkozva kizsarolni, s a járási elöljárótól is előleget kért. Ezután a kormányzó úgy látta, nyilvánvalóan „csaló szédelgessel” van dolguk, s Ráskay letartóztatását rendelték el. A marosvásárhelyi csendőrpapancsnokság igyekezett menteni a menthetőt, s Ráskaynak mint „politikai kompromittáltnak” a kiadására szólította fel a kerületi közigazgatási hatóságot, hogy őt az illetékességi helyére szállítsák. (Mindez Kempen utasítására történt – ez számunkra az aktából kiderül, de ezt a kormányzó természetesen nem tudhatta, a kerületi közigazgatási hivatalnokok még kevésbé.) Amint arra a csendőri vizsgálat fény derített, különböző rendőri, csendőri és közigazgatási vezetőktől összesen 223 forintnyi „előleget” vett fel Ráskay (az iratból nem derül ki, hogy erre elbocsátása után vagy részben már azt megelőzően került-e sor). Ezután Ráskayt korábbi lakóhelyére, Fiuméba toloncolták. Amikor 1856 késő tavaszán újra felbukkant Bécsben, Kempen azonnal kitoloncoltatta.²¹

Biztosak lehetünk azonban, hogy a központi ügynökök jó része észrevétlen maradt a helyi közigazgatási hatóságok s a lakosság számára is; ha nem történt botrány körülöttük, jó eséllyel nem maradt nyoma működésüknek – s az utókor előtt is rejtve marad szerepük.

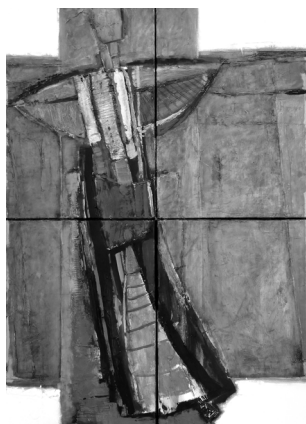
Láthattuk, a rendelkezésre álló források csak azon titkolt kollaboránsok működéséről lebbenthetik fel a fátylat, akiket egyfajta alkalmazottnak tekintettek közvetlen megbízóik, eszközeink a személyes bizalmasként kilétének feltárására nem alkalmasak. Ezzel együtt is teljesebb lehet az ezekről az évekről alkotott történeti képünk, ha áttekintjük, kik is voltak azok, akik segédkeztek 1849 történelmi traumája után a kormányzati hatalom ágenseiként, ha nagyon sokféle lehetséges motivációnak köszönhetően is, az erdélyi lakosság politikai szemmel tartásában.

■ JEGYZETEK

1. *Bíró Mihály*. Népballada. *Üstökös* 23. köt. 10. sz. 1871. márc. 4.
2. Vö. Orbán Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. IV. Ráth Mór, Pest, 1870. 23. fejezet 15–162; Illéssy Györgyné: *Bíró Mihály sajtópöre báró Orbán Balázs mint a „Székelyföld leírása” szerzője ellen*. Noséda Gyula, Pest, 1871; Hentaller Lajos: *A balavásári szüret. Történeti rajz a költérből*. Magyar Nyomda, Bp., 1894. 150–151; *Székely vértanúk 1854*. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Károlyi Dénes. Kritérium, Buk., 1975. 224–225; Bözödi György: *Székely századok*. Történelmi tanulmányok. Egybegyűjtötte és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 263–301.
3. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I. Franklin Társulat, Bp., 1922. 295; Jánossy Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. I. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 466. 751–802; Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Művelt Nép, Bp., 1955. 72–74.
4. Deésy Ernő Theodor Teja Radosavljević alezredes belgrádi osztrák főkonzul ajánlásával tért haza 1851 nyarán, mint akit odahaza is valószínűleg sikerrel lehetne alkalmazni. Ez azután Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnökön, majd Alexander Bach belügyminiszteren keresztül jutott el Schwarzenberg kormányzóhoz. Radosavljević jelentése Schwarzenberg miniszterelnökhöz, Belgrád, 1851. jún. 23. és Bach levélfogalmazványa Schwarzenberg kormányzóhoz, Bécs, 1851. júl. 4. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) Ministerium des Äußern, Informationsbüro A Akten Nr. 8224. Deésyről lásd Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–III. Heraldika Kiadó, Bp., 1998–1999. I. 300.
5. Schwarzenberg jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM Akten 21/1852. A német nyelvű forrásokban előforduló személyneveket, amennyiben a név hangalakja egyértelműen magyar nemzeti-szerű személyre vall, illetve más források erre engednek következtetni, a név magyaros alakjában közlöm. Amennyiben ismert személyről van szó, nevének ma általánosan elfogadott írásmódját alkalmazom. Minden más esetben azonban megtartom a forrásban előforduló névalakot.
6. Schwarzenberg kormányzó levele Kempenhez, Nagyszeben, 1853. júl. 31. HHStA IB BM 436/1853.
7. Schwarzenberg kormányzó jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM 21/1852.
8. Feltehetőleg inkább a székely Hagyi Gidró György volt hídvégi dullóról lehet szó. Vö. Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849*. „Jázdó” Társaság, Sepsiszentgyörgy, 1999. 139.
9. Bordolo altábornagy jelentése Schwarzenberg kormányzó nevében Kempenhez, Nagyszeben, 1854. febr. 26. HHStA IB BM 120/1854.
10. Joseph Kallian de Kallian báró jelentése Bachnak, Nagyszeben, 1851. máj. 10. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präs., 3. Kt. 67. 2784/1851.
11. Schwarzenberg kormányzó jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM 21/1852; Schelker nagyszebeni rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1853. jún. 8. Uo. 436/1853.
12. Schelker rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1854. jan. 20. HHStA IB BM 120/1854.
13. Schwarzenberg jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM 21/1852.; Kamiembrodzki kolozsvári rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Kolozsvár, 1853. máj. 13. Uo. 436/1853.
14. Leiser kolozsvári rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Kolozsvár, 1854. márc. 3. HHStA IB BM 120/1854.
15. Schwarzenberg kormányzó jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM 21/1852; Dits brassói rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Brassó, 1853. jún. 1. Uo. 436/1853.
16. Dits brassói rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Brassó, 1854. jan. 23. HHStA IB BM 120/1854.
17. Schwarzenberg kormányzó jelentése Kempenhez, Nagyszeben, 1852. júl. 15. HHStA IB BM 21/1852.
18. Vö. Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1993. 54.
19. Leopold Edler von Schmidt alezredes jelentése Kempenhez, Bécs, 1856. aug. 9. AVA, OPB Präs. I. 3778/1856.
20. Kempen levélfogalmazványa Mangesius nyugalmazott őrnagyhoz, Bécs, 1858. jan. 9. HHStA, IB BM 2529/1858. A német nyelvű szöveget saját fordításomban közlöm.
21. Kempen levélfogalmazványai Karl Riebel von Festerren ezredeshez, Bécs, 1854. jún. 4. júl. 14. aug. 8. „Haupt-Relation über das Kronland Siebenbürgen” címmel Ráskay feljegyzése, Marosvásárhely, 1854. nov. 2. Schwarzenberg kormányzó levele Kempenhez, Nagyszeben, 1854. dec. 20. Riebel ezredes jelentése Kempennek, Nagyszeben, 1854. dec. 18. HHStA, IB BM 6967/1854; az ügy további fejleményeiről lásd uo. 260/1855, 1323/1856; vö. Sebess Dénes: *Két Magyarország. Az elmúlt század politikai eszményei*. Könyvbarátok Szövetsége, Bp., é.n. 131. Ráskay Kempen leváltása után, 1860 tavaszán újra próbálkozik: Bukarestben él ekkor nyelvtanárként, s ügynöki alkalmazást kér. Ráskay beadványa Thierry báró rendőrminiszterhez, Bukarest, 1860. ápr. 8. Uo. 28/1860. Nincs nyoma, hogy alkalmazták volna.

PAP JÓZSEF

A PASSZÍV ELLENÁLLÁS OLVASATAI A 19. SZÁZADI SZÖVEGEKBEN

„Van nekünk Ausztria
ellenében egy, bár
lassan munkáló,
de biztos hatású
fegyverünk; nem ujat
mondok, mert sokszor
mondva volt: a passiv
ellentállás.”

■ „Két út volt nyitva e részben, ti. vagy a néma ellenállás sulyával az erőszaknak ellenszegülni és így azt idővel annyira megszibbasztani, hogy az kénytelen legyen utoljára engedni, – vagy pedig az erőt erővel megtörni és felhasználván az első kedvező alkalmat, síkra lépni elszántan és mindent mindenért kockáztatni.”¹ Ezekkel a szavakkal Éber Nándor Deák-párti képviselőjelölt fordult 1869. március 6-án a széki kerület választóihoz. A jelentős figyelmet kiváltó beszédet a *Vasárnapi Újság* a következőképpen jellemezte: Éber egy „kitűnő program-beszéddel [lépett fel – P. J.], melyben a közjogi alap mellett határozottan nyilatkozik s követendő politikánkat és a reformokat hangsúlyozza”.² Jelenleg azonban nem a közjogi tartalom miatt szeretnénk az olvasó figyelmét az emigrációból 1867-ben hazatérő és diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező Éberre és szavaira irányítani, hanem a közelmúltat, az 1850-es éveket és a kiegyezés előzményeit értelmező részeket szándékozzuk kiemelni. Éber ugyanis olyan problémát közelített meg kortesnyilatkozatában, mely jelen írásnak is központi elemét képezi, ez pedig a passzív ellenállás kortársi értelmezése és értékelése.

Mielőtt részletesebben foglalkoznánk Éber beszédével és a kortársi megnyilatkozások egy részével, néhány szóban értelmeznünk kell magát a passzivitás politikáját. Korábbi írásainkban részletesen foglalkoztunk a passzív ellenálláshoz kapcsolódó mítoszokkal, azok formálódási folyamataival, most azonban nem szeretnénk megismételni a korábban megfogalmazott gondolatokat, hanem elsősorban a korban megjelenő értelmezési lehető-

ségeket fogjuk áttekinteni. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy amikor a passzív ellenállás mítoszáról írunk, akkor nem arra akarunk utalni, hogy a magyar társadalom elfogadta volna az osztrák hatalom lojalitását, azonosult volna azzal. A fennmaradt forrásokból, a korszak elejéről származó titkosszolgálati jelentésekből ismert a kialakuló elnyomó rendszerrel kapcsolatos általános ellenszenv. A politikai elit azonban saját magatartásának magyarázására és legalizálására a mítoszteremtés eszközeit alkalmazta. A visszaemlékezések, az önéletrészek az 1848–49-es szerepre koncentráltak, és elfeledkeztek arról, ami azután következett.

A passzív ellenállás mint egy elnyomó hatalommal való speciális konfrontációt leíró fogalom, ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk, az 1860-as évek politikai köznyelvében is létezett. A „nem cselekvésben” megnyilatkozó társadalmi ellenállást jelölték vele, mellyel az egyén – hangsúlyozottan – a maga módján, a lehetőségeihez mérten járult hozzá a hatalom működésének akadályozásához, és így ezzel a – gyakran titkos – konfrontálódással segítette elő annak bukását. Az egyéni magatartásformáknak voltak, lehetnek a kortársak (és nem csak kortársak) számára végletes, így egyértelmű megítélés alá eső esetei, hiszen természetesen a hatalommal való egyértelmű konfrontációnak számított az emigráció vagy a magyarországi titkos mozgalmakban való részvétel. A kollaboráns magatartás azonban már korántsem ilyen egyértelmű kategória, ennek megítélése már nézőpont kérdése lehetett. Kollaborációnak számíthatott akár maga a nem cselekvés, a hatalommal szembeni néma magatartás, legalábbis az ellenállást nyíltan felvállalók, személyes egzisztenciájukat veszélyeztetők szemében. Ezzel ellentétben akár a hatalmi struktúrában szerepet vállalók is ellenállókká válhattak a maguk módján, hiszen titokban akadályozhatták a hivatal működését. A politikus kezében, a politikai szövegekben ennek a problémának a kezelését szolgálhatta a passzív ellenállásra való hivatkozás, ami a nem cselekvést és bizonyos esetekben a hatalommal való kooperációt emelte az ellenállás körébe.

A kollaboráció különböző olvasatai

■ Elsőként a hatalommal együttműködő emberek tevékenységének értékelési lehetőségeit tekintjük át két egymástól igen eltérő példa – a felmentés és az elhallgatás – segítségével.

A felmentett: Kecskeméthy Aurél, a magyar érzelmű cenzor

■ A hivatalával a közt segítő, így politikailag helyesen cselekvő személyre jól ismert példát szolgáltat Kecskeméthy Aurél. Az önkényuralom alatt cenzori állást vállaló, hányattatott sorsú Kecskeméthy elméletileg a kollaboráns tipikus példáját jelenthette kortársak, így az újságíró Falk Miksa számára is, hiszen a cenzort tekinthetjük a szabadelvű újságíró legfontosabb ellenfelének. De valami egészen más kép bontakozik ki róla a Falk Miksa által írt, közismertnek tekinthető, a *Kor- és jellemrajzok* című munkában napvilágot látott jellemzésből.³ Falk egy 1890-ben írt cikkében a következő szavakkal szövegezte a *Magyar Sajtó* című lapban szerepet kapó, ott tárcacikkeket író Kecskeméthyről: „Aurél barátunknak, mondom, furcsa helyzete volt; ő ugyanis, mint rendőrségi biztos a rendőrség sajtóhivatalához volt beosztva és ott cenzori munkát végzett, különösen pedig a magyar irodalmi termékek ellenőrzésével volt megbízva. A bécsi hatóság, mikor megtudta, hogy Kecskeméthy az új magyar lap munkatársai közé tartozik, teljesen meg volt nyugtatva, de teljesen meg voltunk nyugtatva mi is, mert tudtuk, hogy Kecskeméthy, hivatalos állásának dacára is, magyar érzelmű ember, a ki soha sem fog bennünket elárulni.”⁴

Az 1850-es években újságíróként dolgozó Falk Miksa tehát 1890-ben határozotlan felmentette a cenzor Kecskeméthyt. Kecskeméthy – Falk olvasatában – Johann von Kempen rendőrminiszter embereként, a lap pedig a rendőrminiszter és Alexander Bach belügyminiszter „aknaharcz”-ának egyik fontos terepeként jelenhetett meg. A *Magyar Sajtó*, Kempen védőszárnyai alatt, magyar érzelmű irányvonalat tudott képviselni, mely felett a mindenható belügyminiszternek nem volt hatalma – legalábbis így nyilatkozott Falk 1890-ben.⁵

Kecskeméthy azonban a naplójában többször őszintén vallott identitásáról, Falkhoz fűződő kapcsolatáról. Ezekben a sorokban azonban kissé más képben jelenik meg előttünk az ún. nemzeti cenzor. 1856. június 22-én például a következőképpen fogalmazott Kecskeméthy: „A nemzetiségi s állampolgári érzületem közt létez meg hasonlóság, melyet kiegyenlíteni csak nehezen megszerezhető elfogulatlanság képes, az óhajtott kiegyenlítéshez jóval közelebb hozott; e nemzet nem egyedül száma miatt van másodrend szerepre rendeltetve; ne tagadjuk meg azért; inkább vagyok magyar, mint cseh vagy német; de mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára vagyok, s csak mint ilyen vagyok magyar. Ez oly egyszerű, de mi kevésnek fér ez fejébe azok közül, kik publicistáknak, közszerepre hivatottnak hiszik magukat. Magyar politika nincs, mert nem volt soha; csak ausztriai politika létezhetik; a közbirodalom solidáris jóléte; ha van és lehet harc, ezért kell lenni; a separatismusnak nincs józan alapja, csak zavaros érzelmek.”⁶

Az 1856-ban még Falkról meleg szívvel író ausztriai polgár 1860-ban – a konzervatívok hívévé válva – már egészen másként írt identitásáról: „Falk Miksával véleménykülönbségek. Ő a henye tudósok szenvedőleges, én az aristokraták tevételes politikájához szítok. Egyébiránt Falknak könnyű metier a politika: neki nincs magyar szive. Mint mondám is neki cosmopolitika forradalmi dogmáira: köztünk az a különbség, hogy én magyar vagyok, te nem.”⁷

Kecskeméthy naplója tehát egészen más képet közöl a cenzorról, mint ahogyan azt a visszaemlékező Falk láttatta. A naplóból inkább egy komoly anyagi gondokkal és állásokért kilincselő, azért akár még a (re)katolizálást vállaló, küzdő ember képe bontakozik ki előttünk. Egy olyan emberé, akinek tevékenységére a megélhetés kényszere jobban rányomta a bélyegét, mint az elvhűség. A Bachkal közeli kapcsolatban lévő zurnalizista a rendszer delén saját szavai alapján azonosult az önkényuralom világával. A napló által közvetített magatartás és identitás nehezen illeszthető azonban a passzív ellenállás mítoszrendszerébe, a szereplő azonban mégis a felmentett kollaboránsok közé került.

Az elhallgatott múltú Bach-huszár, Hőke Lajos

■ A passzív ellenállás elméletének és gyakorlatának legteljesebb leírása Hőke Lajos *Magyarország újabb kori története* című munkájának II. kötetében jelent meg az 1890-es évek elején. Nem szándékunk ennek a munkának részletes bemutatása, hiszen azt már többször megtettük, jelenleg mint karaktertípus foglakoztat minket Hőke alakja. Az említett szövegről már korábban bizonyítottuk, hogy nem Hőke tollából származik, azóta Hermann Róbert meggyőzően érvelt Jakab Elek szerzősége mellett, amit egyértelműen el is fogadhatunk.

Jelen esetben azonban a problémát más oldalról közelítjük meg. Ugyanis az foglakoztat most minket, hogy a Hőke-szövegeket közlő, azokat egységes munkaként megjelenítő és – mint Hermann-nál olvashatjuk –, Jakab Elek írásaival kiegészítő Szabó Ferenc eleméri plébános miért tartotta fontosnak elhallgatni Hőke múltját, nevezetesen a Bach-korszakban való hivatalvállalását. A felmentés itt talán másként érkezett meg, hiszen csak a nagyon figyelmes olvasó választja ketté a szöveg különböző

ző rétegeit, és ekkor derülhet ki csupán, hogy a passzivitás leírója nem lehet Hőke. Magunk a mítoszteremtés vagy legalábbis a mítosznak való megfelelés igényét tartjuk a szerkesztő-szövegközlő magatartása okának.

Hőke ugyanis vállalta tevékenységét, sőt írt is arról, azonban a nem sokat idézett sorai egyáltalán nem illeszkedtek a passzív ellenállás világról kialakított képbe. A szolnoki visszaemlékezései 1890-ben, egy évvel a halála előtt jelentek meg a *Jász-Nagy-Kun-Szolnok* című lapban.⁸ A március 16-ai cikkében például az abszolutizmus 11 évét Szolnok első aranykorának minősítette, hiszen megyei tisztviselők töltötték meg a kisvárost, és ez valódi fejlődést eredményezett a település életében. A passzív ellenállás szempontjából azonban a sorozat április 13-ai cikke jelenti a legérdekesebb darabot. Ebben Hőke, egyéb társadalmi és egyházpolitikai események mellett, beszámolt egy szolnoki bálról, amit a megyei törvényszék hivatalnokai szerveztek 1853 elején a lakosság számára. „A főrendezők amennyi nemzeti háromszínű szökkélő szövet volt a szolnoki boltokban, összevették s a terem falait, plafondját mind telefigurázták vele.” Hőke is a szervezők között volt, ő fogadta a vendégeket. „A táncvigalom csárdással kezdődött, azután keringővel folytatják.” A passzív ellenállás éveinek mintha inverze, szarkasztikus paródiája jelenne meg e sorokban: a Bach-huszárok feldíszített termekben csárdást táncolnak a magyar leányokkal. A cikk zárósorai pedig a rendszer bukását és annak következményeit mutatják be: „Akik tíz év alatt bármi okból hivatalhoz nem juthattak, most éppen az érdemöknél fogva jutalmat, hivatalt követeltek maguknak. Az egeri megyei gyűlésen felolvasták az 1848-iki bizottsági tagok neveit. Aki ezóta bármi kis hivatalt viselt; rákiáltották: meghalt! holott volt köztük sok honvéd, ki a hazáért vérzett. Ilyen volt a szolnoki tisztviselők közül is vagy husz... Ámbár az akkori közvélemény szerint én is meghaltam, most harminc év múlva is élek, és a szolnoki élményeimből egynémit, bár az írás a 77 éves beteges, de ép kedélyű embernek már nehezen megy, íme közölni is bírtam” – szöveget keserű iróniával a szerző.

Deák Ferenc három levele

■ A két kevésbé ismert szereplő után röviden szólni kell Deák Ferenc szerepéről, annak értelmezési lehetőségeiről. Hiszen a passzív ellenállás magatartásformáját szinte egyöntetűen hozzá kapcsolja az elmúlt 150 év (szak)irodalma.

Deák a példamutató politikus

■ Közismert tény, hogy Deák az 1850. április 25-én Kehidán írt levélben az „imént elmúlt idők szomorú eseményei”-re és a fennálló viszonyokra hivatkozva visszautasította Anton Schmerling birodalmi igazságügy-miniszter felkérését, melyben „a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt” rendezett tárgyalásra hívta fel őt.⁹ A levéllel kapcsolatos ismereteket már korábban pontosítottuk, ekkor szoltunk arról, hogy a levelet nem az általánosan idézett megjelenési helyén, az *Ost-Deutsche Post* hasábjain kell keresnünk, hanem a *Wanderer* július 10-ei számában. Annál a lapnál, ahol ebben az időben épp a fentebb említett, a *Pesti Napló*val is kapcsolatban álló Falk Miksa írta a magyarországi vonatkozású cikkeket.

Hermann Róbert kutatásai alapján tudjuk, hogy a levélről 1862-ben történt először említés, a teljes szöveget pedig első alkalommal – a téves megjelenési hely említésével – Kónyi Manó közölte 1882-ben. A fentiekben említett Jakab Elek-féle szövegben kapott különös jelentőséget Deák levele, hiszen azt olvasva és lemásolva döntöttek a nagyszabeni börtön rabjai a passzív ellenállás mellett. Így válhatott Deák a mozgalommá szélesedő magatartás vezérévé. A szerzőt azonosító Hermann

azonban nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a különböző átvételekben hogyan emelkedett a kezdeti néhány tucat másolat több ezer példánnyá, hanem arra is, hogy Jakab Elek 1850. április 26-áig raboskodott a nagyszabedi börtönben, tehát ott biztosan nem olvashatta Deák előző nap kelt írását. Az tény, hogy a Kónyi-féle szövegközlés után 10 évvel megjelenő „Hőke”-munka szintén az *Ost-Deutsche Postra* hivatkozik. Azt azonban már nem tudjuk eldönteni, hogy Jakab hol találkozott először a levéllel egy korabeli közlésben, és csak a megjelenési helyet és pontos tartalmat vette át Kónyitól, vagy esetleg minden tekintetben Kónyi volt a fő forrása.

A levélhez kapcsolódva tehetők fel talán a legfontosabb kérdések: pontosan mit nem vállalt el Deák Ferenc, és mi lehetett magatartásának az oka? Ki kell emelni, hogy a haza bölcse nem egy állást utasított el, sőt azt is kijelenthetjük, hogy klasszikus értelemben vett fizetések állást még az alkotmányos periódusokban sem töltött be. Így tehát magatartása kevésbé jelenthetett olyan példát, melynek alapján a hivatalnokok, vármegyei tisztségviselők az állások visszautasítására szánhatták volna el magukat. Deákot egy bizottsági munkára kérték fel, ahol azonban talán nem is elsősorban a szakértelmére volt szükség, hanem a személyében rejlő legitimációs lehetőségre. Ha ugyanis a Batthyány-kormány volt minisztere tárgyalni kezd a szabadságharcot leverő, az országot törvénytelen módon a Birodalomba integráló hatalommal, elismeri annak tárgyalási pozícióját, tehát legitimálja a rezsimet. Schmerlingnek éppen erre lett volna leginkább szüksége, hiszen bizonyára akadt más személy is, aki kiválóan értett a magyar jogrendszerhez, de ő nem volt korábban minisztere az országnak. Deák hasonlóan ahhoz, ahogy majd 1860 decemberében nem lesz hajlandó részt vállalni a hercegprímási értekezlet választási rendszert meghatározó ülésén – hiszen ezzel még akkor is elismerte volna azt a Ferenc József által hirdetett alapelvet, hogy az áprilisi törvények jogérvényüket veszítették, ha ott az V. törvénycikk mellett érvel –, 1850-ben is egyértelműen érzékelte helyzetét, mint az első felelős magyar kabinet liberális minisztere utasította vissza a törvénytelen joggal élő liberális miniszter felkérését. Magatartása tehát a politikai passzivitásra, a tárgyalások elutasítására jelenthetett példát, de – mint látjuk – más esetében ez sem volt ennyire egyértelmű.

A hatalommal való együttműködésre biztató Deák Ferenc

■ Deák 1850-es évekbeli tevékenységének fontos eleme a Szőgyény-Marich Lászlóval való kapcsolatának alakulása. Az időszakból származó szerény deáki hagyaték különösen fontos, de az előbbinél sokkal ritkábban idézett darabjai, a két politikus közötti levélváltás dokumentumai. Pedig Szőgyény azon kevés ember közé tartozik, akiről biztosan tudjuk, hogy útmutatást kért Deák Ferenc-től arra vonatkozóan, hogy a számára felkínált hivatalt, a birodalmi tanácsi tagságot elvállalja-e.

Szőgyény, az 1851-re vonatkozó emlékirata szerint, sokáig habozott a birodalmi tanácsi tagsággal kapcsolatos döntés ügyében, mivel „a kormány elveivel miben sem értettem egyet és irányának megváltoztatásához mi reményem sem volt” – írta. Mivel azonban nem akarta megsérteni a császárt, és úgy vélte, talán ezen az úton lehetőséget kaphat a birodalmi politika befolyásolására, habozott a felkérést visszautasítani. Ezért miután „Bécsből és Pestről barátaim és elvrokonaim számos levélben biztattak az állás elfogadására, sőt Deák Ferenc is, kivel levelezésben nem álltam, de kinek ez alkalomból tanácsát kikértem, igen szívélyesen és méltányosan nyugtatta meg scrupulusaimat: elhatároztam magamat ez állás elfogadására” – folytatta a visszaemlékezését.¹⁰

Deák idézett válaszában a legfontosabb részletét talán a következő sorok tartalmazták: „Engedje meg Nagyméltóságod ismételnem, a mit föntebb mondtam: hogy

azon férfiak iránt, a kiket tiszta jellemük és jobb, nemesebb egyéniségük miatt a szónak legszebb, legvalódibb értelmében tisztetek, erős és ingatlan az én bizalmam. Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem fognám, ha valamely lépését nem értem.”¹¹ A visszautasításra való felszólítás helyett tehát a biztatást és a töretlen bizalmat jutatták kifejezésre Deák szavai. Deák Szőgyénynek szóló levele nem maradt titokban a jól értesült kortársak előtt. Antunovics József 1850. július 15-én írt levelet Kecskeméthy Aurélnak, melyben kifejtette, hogy nem látja célszerűnek az adott körülmények között a konzervatívok politikáját támadni, hiszen abban az időpontban ők voltak azok, akik valóban tehetek valamit az ország érdekében. „Deák is, mint hallom, éppen emiatt nem tesz semmi akadályt a konzervatív urak céljainak” – utalt Deák Szőgyényhez írt levelére.¹²

Deák még 1854 decemberében is a további hivatalviselést javasolta az újra hozzáfutató Szőgyénynek. „...ha azon becsülés és tiszta, ingatatlan tisztelet, melylyel irántad vagyok, növekedhetnék, bizonyosan növelné az, hogy áldozatul hozod idődet, örömeidet, nyugalmadat helyzetednek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető csak igen csekély...”¹³ – nyilatkozott levelében Deák, mely sokkal többet jelenthetett Szőgyény számára egyszzerű biztatásnál.

Deák és a birodalmi tanácsos kapcsolatát tovább árnyalja, hogy a volt igazságügy-miniszter a személyes jó viszony ellenére sem volt hajlandó hivatalosan tanácskozni az osztrák államhatalomban részt vevő Szőgyény-Marich Lászlóval. Deák számára mást jelentett Szőgyény állásvállalásának magánemberként való támogatása, és mást a birodalmi tanácsossal, tehát az általa törvénytelennek és ideiglenesnek tekintett államhatalom képviselőjével való hivatalos tanácskozás. A személyesen vállalt politikai passzivitás ugyanis inkább ezt takarta. Szőgyény visszaemlékezése szerint Deák 1859-ben úgy vélte, hogy „az 1848–diki törvények alapján egybehivandó magyar országgyűlés által véli egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, a mely úton azután a Magyarország és a birodalom közti viszonyok a változott körülményekhez képest rendezendők lennének.”¹⁴

De a deáki állásponttal és az erre vonatkozó forrásainkkal kapcsolatos kérdéseket csak bonyolítja, hogy a fenti szöveget közlő Kónyi Manó „megfeledkezett” Szőgyény visszaemlékezésének az ezt követő sorairól – ugyanis eddig szó szerint vette át Szőgyény szövegét –, és nem tett említést arról, hogy a szöveg ezen a helyen még nem ponttal zárult. Szőgyénynél itt csak pontosvessző következik, majd pedig a következő olvasható: „opportunitás szempontjából azonban megengedte, hogy talán az 1848 előtti törvények alapján is lehetne a rendezést eszközölni, mire azután Széchenyi azt monda: »Deák Ferencz még a zalaegerszegi megyeház ablakából nézi a világot«.”¹⁵ Arra nem tudunk választ adni, hogy Deáktól származónak tekinthetők-e a visszaemlékezésben szereplő, az 48-as alap alternatívájaként megjelenő, 1848 előtti alapon való megegyezés lehetőségét nyitva hagyó gondolatok, vagy az októberi diploma utólagos igazolását kell bennük látnunk. (Véleményünk szerint inkább az utóbbi olvasatnak van nagyobb valószínűsége.) Az azonban jól érzékelhető, hogy a deáki politikai felfogásról kialakított képhez nem illeszkedő szöveg – valószínűleg nem véletlenül – kimaradt a Kónyi Manó által szerkesztett munkából

Az ellenálló elit, a passzív ellenállás az országgyűlési vitákban

■ Az ismert szereplők és az utólagos értelmezési lehetőségek után nézzük meg, miként használta a fogalmat a kor politikai elitje, milyen kontextusban jelent meg az az 1861-es országgyűlési vitáiban. Annyit előzetesen szükségesnek látunk leszögezni, hogy a passzív ellenállást az „elmúlt 12 évvel” kapcsolatos megszólalásokban szinte

evidenciaként emlegették, a szókapcsolatot használták és ismerték, azonban több értelmezési lehetőség jelent meg ebben az esetben is.

Egy Bach–huszár a parlamentben

■ A passzívan ellenálló ellentéte tehát a kollaboráns, a Bach-huszár, akinek politikai aktivitását hevesen utasították el az alkotmányos időszakban. 1861-ben azonban bekövetkezett a skandalum: egy önkényuralmi hivatalnokot, aki egyben muszkavezető is volt, országgyűlési képviselővé választották. Ő a ruszin nemzetiségű Dobránszky Adolf, akinek igazolási ügyében világossá vált, hogy a még oly egyértelműnek tűnő kérdések is komoly problémákat vethetnek fel.

Dobránszky 1849-ben jelentős szerepet vállalt az orosz intervenció seregei mellett, amiért cári kitüntetésben is részesült. Ennek ellenére 1861-ben a Sáros vármegyei zborói kerületben képviselővé választották. Az országgyűlés azonban nem igazolta a mandátumát, és több képviselő is heves beszédben ítélte el az esetet. A szintén sárosi politikus, a héthársi Bánó József azonban mégis a mandátum igazolására tett javaslatot. A megdöbbenést kiváltó Bánó – úgymond – megnyugodva nyugtázta, hogy nem a választás tisztasága, nem a képviselő nemzetisége és személyisége miatt került vizsgálat alá az eset, hanem eljárási szabálytalanságok okán. „De ha volt némi ellenszenv az ő neve ellen, akkor azt mondom, hogy az a Bach-rendszernek következetes és 12 év óta mindig hű bajnoka ellen volt, és hogy ezen rendszer ellen minden magyar ember minden időben is ki fogja roszallását mutatni; az, azt tartom, minden kétségen felül áll” – fogalmazott. Ezt azonban még nem tartotta elegendőnek a mandátumtól való megfosztáshoz.¹⁶ A vitához ezt követően hozzászólók általában elválasztották Dobránszky személyét és a választási eljárási hibákat. Az előbbivel kapcsolatban kifejtették ugyan ellenszenvüket, de szóltak arról is, hogy a választóknak joga van bárkit, aki a törvény feltételeinek megfelel, megválasztani, és az igazolás megtagadását az eljárási rend megszegésére alapozták. Igen érdekes beszédet mondott azonban Tisza Kálmán, aki nem minősítette Dobránszkyt, sőt visszautasította, hogy a képviselőház újságcikkek alapján hozzon döntéseket. Arról beszélt, hogy azon az alapon, melyet a zborói választás ellen felhoztak, több mandátum igazolását meg kellett volna tagadni. Mivel ez nem történt meg, az igazolást nem látta megakadályozhatónak.

Az igazolással kapcsolatos polémiaiban tehát igen jelentős, de nem ügödöntő szerepet kapott Dobránszky múltja. Ez annak a következménye is lehetett, hogy a képviselőknek veszélytelenebb volt a törvényszegésre hivatkozni, mint az akár precedens értékűvé tehető, később ellenük is fegyverként használható politikai érvekre. Tisza Kálmán visszafogott nyilatkozata mögött is ez a momentum sejthető, hiszen az igen erőteljesen feltételezhető, hogy Tisza nem rokonszenvezett a hajdani muszkavezetővel és császári hivatalnokkal, vagy legalábbis szerepvállalását bizonyára elítélte. A politikai alapú vád, amit az újságok közvetítettek, azonban nem csorbíthatta a parlament és a képviselők szuverenitását. Politikai célok miatt a nyilvánvaló kollaboráns is amnesztiában részesülhetett, vagy legalábbis más – kevésbé veszélyes – ürügyet kellett keresni a közéletből való kiszorításához.

„....megállottunk, mennyire erőnk engedé...”

■ Az 1861-es képviselőházi vitákban, a felirat május végi tárgyalása kapcsán jelent meg erőteljesen a passzív ellenállás fogalma. Podmaninczky Frigyes május 24-én határozati oldalról szólott hozzá a felirati vitához. Podmaninczky az 1848-as eseményekre való utalás után tért rá Magyarország akkori helyzetére és a társadalom magatar-

tására, melyet a következő szavakkal jellemezett: „Nem engedünk tehát kiállott szenvedéseink daczára semmi csábnak, hanem megállottunk, mennyire erőnk engedé, a passiv ellenállás és a törvényesség terén, s a tőlünk oly sokszor elragadott haladás zászlóját újból kitűztük.”¹⁷ Tisza László másnap szintén a határozat mellett érvelt, az ő értelmezésében a passzív ellenállás mint egyedüli fegyver jelent meg arra az esetre, ha megszakadnának a tárgyalások. „Anyagi hatalommal a ház nem rendelkezhetik, megvan azonban akarata, meg tiszta öntudata arra, hogy azonnal a passiv, de hajthatlan ellenállási politikát léptesse életbe, mihelyt – Isten mentsen tőle – civilisatoraink új kísérletet akarnának tenni velünk, akár az alkotmányosság álmezében, mely ignotos fallit, notis est derisui, akár az önuralom undorító teljes meztelenségében.”¹⁸ Május 29-én Latinovics Vince szövelt hozzá szintén a határozatiak oldaláról a felirati vitához. Latinovics két történelmi eseményt, a francia állam 1789-es és az osztrák abszolutizmus 1859–60-as összeomlását hasonlította össze. Meglátása szerint az események – a forradalom és a békés összeomlás – alapvetően a korban élt emberek műveltsége miatt különböztek egymástól. Hiszen „még a múlt században az erőltetett, önkényes uralkodási törekvések a kiművelődésben igen hátul állott népet szenvedélye elragadtatásában misem fékezhetette és fájdalma enyhítését csak az Európát megrázkódtató forradalom és a koronás fő porba hullásában kereste: addig a 19. század műveltsége magasb fokára hágott nép önkebelében meggyőződve levén az állapot tarthatatlanságán, passiv ellenállással siettette azon birodalomnak vagy szerkezetének menthetlenül összeomlását, melynek fejedelme hatalma tetőpontján egy édes álmában a Caesarok koronáját tartá kezében.”¹⁹ Tehát a forradalom elmaradása a kulturális fejlettség következménye, a passzív ellenállás – a műveltek fegyvere – pedig már rendszerbuktató szerepben jelenik meg az értékelésében. A felirati vita végéhez közeledve Buday Lőrinc beregi képviselő állította szembe a passzivitást a deáki politikával. A tárgyalások megszakadásának esetére a következőt vizionálta: „Van nekünk Ausztria ellenében egy, bár lassan munkál, de biztos hatású fegyverünk; nem ujat mondok, mert sokszor mondvá volt: a passiv ellentállás. Visszatérünk mi ha kell, nem csöndes hajlékainkba, melyet e pillanatban is dúlnak az executorok, hanem visszatérünk a vulkán gyomrába, hogy associaljuk magunkat ama destructiv elemekhez, melyek visszatarthatlanul működnek a tarthatlannak bizonyult kormányrendszer szétrobbantásán. (Zaj.) E passiv ellentállási védmtívek közé való visszavonulás tehát szerintem a situationak megfelelő helyes politika: e politikának kifolyása a határozati fogalmazvány.” A passzivitás ellentéte, az aktív politika pedig a felirat támogatása lett volna értelmezése szerint. „De tisztelt képviselők; ajánlhatik nekünk az activ fellépésnek egy neme: Fölrás által járulni a tényleges hatalomhoz; ezt czélszerűnek nem tartom, mert hiányzik a törvényes alap; további activ föllépésért felelősséget csak akkor vállalnék, ha arra a törvényben támpontot találnék: ez nézetem szerint hiányzik.”²⁰

A fent idézett négy beszéd tehát tényként kezelte a passzív ellenállást, annak akár rendszert buktató szerepet is tulajdonított. A határozatiak úgy látták, hogy erre alapozták korábbi politikájukat, és a jövőben is alkalmazható fegyvert jelentett számukra. De hogy pontosan mit is takart ez a magatartás, arról annyit tudhatunk meg, hogy mindenki a maga módján akadályozta a rendszert. Különösen érdekes azonban az, hogy Deák és pártja nem használta a fogalmat, csupán a határozatiak érvrendszerében szerepelt. Amit tehát az utókor deáki magatartásmintaként jelenített meg, az az 1861-es viták során épp az ellenfelek érvrendszerében kapott szerepet.

Maradva még az 1861-es országgyűlésnél és a felirati vitánál, még egy beszédet látnunk szükségesnek felidézni. Báró Wenckheim László június 19-én ugyanis a felirati javaslat támogatása kapcsán szólt a passzív ellenállásról. Wenckheim szavaiból a passzivitás Deák-párti olvasata ismerhető meg. A szónok nem tagadta ugyan, hogy „a

passiv ellentállásban roppant morális erő rejlik”, de kétségbe vonta, hogy csupán ez lett volna, ami „megmentette a hazát”. A passzivitás mellett az aktivitás fontosságát hangsúlyozta. A kérdést olyan fontosnak tartotta, hogy pontokba foglalta mondanivalóját. Az aktív tevékenység körébe elsőként a családi körben ápolt hazafiságot sorolta, amit az utókorban majd általában a passzív ellenálláshoz tartozóként fognak említeni. Érdekesebb volt az a megfogalmazás, mely szerint a hazafiság fontos bizonyítéka volt az is, ami a haza „jelesbjei szívében soha el nem aludott, soha el nem csüggedt, a midőn bármily rés, bármily alkalom mutatkozott, hazai szentügyünk előmozdítására, kiállva azon térre, melyre lehetett, küzdött elleneinkkel a hazáért”. Ezen hazafiak lehettek a hivatalvállalók, elsősorban talán a konzervatív politikusok, akik ahol lehetett, és amennyire lehetett, kiálltak bizonyos politikai elvekért. Wenckheim fogalomhasználatában tehát ez a csoport, melyet talán leginkább deáki instrukciókkal rendelkező Szőgyény-Marich László reprezentált, szintén nem tartozott a passzív ellenállók közé. Külön szólt az újságírókról és a „gazdaság, az ipar, a kereskedés és tudományok terén tevékenykedőkről”. Az „aktív hazafiság” körébe sorolta a társadalmi egyesületekben kifejtett tevékenységet, az önművelést és a tanulást is, mely lehetővé teszi, hogy a fiatalok a későbbiekben hasznos tagjai legyenek a társadalomnak.²¹ Wenckheim Deák-párti beszéde tehát ugyan nem vonta kétségbe a passzivitás tényét, de azt minden aktív elemétől megfosztotta, és az aktivitást ajánlotta követendő példaként a főrendeknek, melynek alapján a felirat elfogadására biztatta őket.

A passzivitás és aktivitás tehát részét képezte a kor politikai közbeszédének, csak éppen nem ott és nem úgy bukkan föl, mint ahogy és ahol arra számíthatunk. Nem a deáki politika érvrendszerét erősíti, hanem éppen az ellenfelek eszköztárában kapott kiemelt szerepet. Az 1861 utáni időszak vitáiban újra és újra visszatér, aminek kifejtése azonban már túlfeszítené jelen írás terjedelmi korlátait, ezért térjünk vissza a cikk elején említett Éber Nándorhoz és beszédéhez. Hiszen annak segítségével megismerhetjük egy fontos emigráns személyiségnek a passzív ellenállással kapcsolatos nézeteit, valamint meghatározhatjuk a kiegyezés és a passzivitás viszonyrendszerének egy újabb értelmezési lehetőségét.

A passzív ellenállás egy emigráns szemszögéből

■ Éber leírása szerint az 1849 utáni időszakban a legkétségbeejtőbb tapasztalat az volt, hogy „népek nagy tömege” az új világon nem szörnyedt el, hanem „majdnem megnyugodott benne. Részint kimerülve az eredménytelen küzdelem által, részint megijedve a túlzásoktól, [...] olyannyira, hogy a szabadságnak még a nevétől is borzadtak. Túrték inkább, vagy még támogatták is a felülről jövő önkényuralmat”, mintsem hogy magukat veszélynek kitégyék. Éber ezen szavaiban az ötvenes évek elejének tapasztalata köszönhet vissza számunkra, amikor az emigráció Kossuth által vezetett ága az aktív ellenállással, a titkos ellenállási mozgalmak szervezésével próbálkozott. A többség némaságával szinte kollaborált, félt, visszahúzódott.

Majd hirtelen ez a megfélemlített tömeg más megközelítésben jelenik meg a beszédében: a „nemzet tetszhalott volt, csak hallgatag szilárd magatartása által tehetett óvást”. Ezt követően tért rá a szerző arra, hogy milyen nehéz volt ebben a helyzetben az emigrációnak az ország jogaiért kiállni és Európát járó zarándokként azt bizonygatni, hogy a nemzet csak „szinleg holt”, benne a szabadság vágya ég. Ebben a szituációban már két szerep létezett; az egyik a hazai kitartás, a passzív ellenállás volt, a másik pedig az emigrációs politika, mely a forradalom kirobbantásához szükséges kedvező diplomáciai helyzetet kereste. Jól érzékelhető, hogy a megváltozó emigrációs elképzelések lenyomata jelenik meg a sorokban. A titkos ellenállás, a hazai forradalom újbóli kirobbantási kísérleteinek kudarcai után Kossuth is a diplomá-

cia felé fordult. Egy ilyen politika csupán a passzívan ellenálló néma ország víziójára alapozhatta tevékenységét, egy olyan állapotra, melyben a nemzet csak a kedvező lehetőséget várja, hogy a szabadságküzdelmét kirobbantsa.

Ez azonban csak illúzió volt, és nem valóság, hiszen a nemzetnek kedvező lehetőség esetén fel kellett volna ébrednie tetszhalott állapotából, de nem tette. „Két ilyen alkalom mutatkozott” – szölte a beszéd, 1859 és 1866. „Mind a kettő oly alkalom volt, mely még legvérmesebb álmainkat is felülmúlta. A nemzet néma maradt és mozduatlan. [...] Tovább is ily reménységgel kecsegtetni magunkat csak önámítás lett volna.” És ezzel meg is szűnik a passzivitással kapcsolatos minden illúzió, hiszen már az életrealitás ellentétéként jelenítette meg Éber. A képviselőjelölt szerint a kiegyezés alternatívája ekkor már nem volt más, mint a „passiv ellenállásba visszasüllyedni és indiai fakir gyanánt összefont karral várni, hogy majd valaki valahonnan leszáll és a nemzetet minden tulajdon fáradozása nélkül megmentendi, vagy pedig [...] kiegyezkedni. A nemzet nagy többsége ez utóbbit választotta, és ezáltal életrealitását kimutatta; mert ismervén saját erejét, a körülményekkel számot vetett.”²²

A Deák-párti Ébernél a múltat értelmező sorai nagyban rokoníthatók az 1861-es felirati vitában elhangzottakkal. Azt is lehet mondani, hogy Éber már ekkor leszámolt a passzivitás mítoszával, hiszen a hatalmas diplomáciai tapasztalattal rendelkező, Garibaldi mellett a fegyveres küzdelmet is vállaló politikus pontosan fel tudta mérni annak értékét. Azonban a kiegyezés kritikusaiknak, így Kossuthnak sem volt, nem maradt más politikai eszköze, mint a „mozgalom” erejének hangsúlyozása. A kor embere számára pedig megfelelő beszédmód volt arra, hogy az abszolutizmus alatt történeteket a jelen igényei szerint értelmezze, értékelje. Mint ahogy azt Cieger András megfogalmazta: a társadalmi akarat hiányában a múlttal való szembenézés elmaradt, a társadalom szereplői, az elit tabuk ledöntése helyett mítoszokat gyártott az ellenállásról, életrajzokat kozmetikázott, lejárató céllal ügynöklisztákat szerkesztett, valamint igekezelt felmenteni uralkodóját az elnyomás bűnei alól. Az akkori rendszerváltás éveiben azonban mindez vállalhatóan tűnt a békés átmenet kézzelfogható előnyeiért.

■ JEGYZETEK

1. Budapesti Közlöny 1869. március 16. 759.
2. Vasárnapi Újság 16. évf. 26. sz. 1869. július 27. 350.
3. Falk Miksa: *Két fejedésbe ment újságról*. In: *Úó: Kor- és jellemrajzok*. S. a. r. Falk E. Révai Testvérek, Bp., 1903. 24–36.
4. Falk: i. m. 30.
5. Falk: i. m. 32–33.
6. *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1879*. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 82–83.
7. *Kecskeméthy*: i. m. 104.
8. Hóke Lajos: *Szolnoki emlékeim 1854–1860*. Jász-Nagy-Kun-Szolnok 1890. március 16, április 13, IV 20. Jász-Nagy-Kun-Szolnok Megyei Levéltár mikrofilmállománya.
9. Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei 1848–1861*. Bp., 1886. (a továbbiakban: Kónyi II 178.
10. *Idősb Szőgyény–Marich László országbíró emlékiratai. 1849–1859*. II Bp., 1917. (a továbbiakban: Szőgyény) 30–31; Kónyi II. 179–178.
11. Kónyi II. 180.
12. *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Angyal Dávid. Bp., 1926. 515.
13. Szőgyény 70; Kónyi. II 181.
14. Kónyi II. 193.
15. Szőgyény 141.
16. *Bánó József beszéde Dobránszky Adolf igazolása kapcsán*. 1861. április 30. XIV. ülése. Az 1861-ik év april 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója. I. Pest, 1861. 71.
17. *Podmaninczky Frigyes beszéde*. Képviselőházi Napló. 1861. XXVIII. ülés. 1861. május 24. 249.
18. *Tisza László beszéde*. Képviselőházi Napló. 1861. XXIX. ülés. 1861. május 25. 272.
19. *Latinovics Vince beszéde*. Képviselőházi Napló. 1861. XXXII. ülés. 1861. május 29. 334.
20. *Buday Lőrinc beszéde*. Képviselőházi Napló. 1861. június 3. XXXV. ülés 34.
21. *Wenckheim László beszéde*. Főrendiház Naplója VII. ülés 1861. június 19. 103–104.
22. Éber: i. m. 759.

■ IRODALOM

- Benedek Gábor: *Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban*. Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. Rendi társadalom – Polgári társadalom 12. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. 394–413.
- Cieger András: *Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége*. Identitásaink és (el)hallgatásaink. XXI. Század Intézet évkönyve. Szerk. Fricz Tamás – Láncki András. Bp., 2011. 27–42.
- Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. AETAS 1995. 4. sz. 27–59.
- Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. Bp., 1926.
- Hermann Róbert: *A Bach-huszár és a huszárcapitány. Jakab Elek ismeretlen (fél)munkája*. Korunk 2011. 5. sz. 49–59.
- Hóke Lajos: *Magyarország ujabbkori történelme 1815-től 1892-ig*. Átdolgozva és a provisorium és Erdély történetével bővítve kiadta Szabó Ferencz. Nagy-Becskerek, 1893. II.
- Hóke Lajos: *Szolnoki emlékeim 1854–1860*. Jász-Nagy-Kun-Szolnok 1890. március 16, április 13, április 20. *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1879*. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909.
- Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei 1848–1861*. Bp., 1886.
- Mayer Mária: *A ruszinok és az 1865. évi képviselőválasztás*. Századok 1974. 5–6. sz. 1146–1149.
- Pap József: *A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?* AETAS 2003. 4. sz. 159–176.
- Pap József: *Deák Ferenc az 1850-es években*. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. A 2003. november 4–5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai. Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. 165–174.
- Pap József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, 2003.
- Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai. 1849–1859*. II. Bp., 1917.

ZELEI MIKLÓS

Tanksimogató

■ Csak hogy megidézzük a kort, és kevés szóval minél többet mondjunk róla el, szóljon meg a nyolcvanas évek közepéről a kiskunsági tanyás gazda, akit – sok társához hasonlóan – évtizedek alatt sem sikerült téeszbe tömöríteni: „Nincs is nálunk kommunista párttag egy se! Kivéve Schneider bácsit, de neki muszáj, mert SS-katona volt.”

Ebben az időben, amikor Gábor gazda két frappáns mondatban összefoglalta Schneider bácsi életét – *valójában* fogalmunk sincs arról, hogy mi történt: *semmit nem tudunk* –, már vagy harminc éve szovjet egységek állomásoztak a futóhomokon. Az akácos – hungarikum! – út végében, Gábor gazda tanyaudvarán vasbakra állítva szovjet katonai benzintartály figyelt az árnyasból a dűlőútra, jön-e már a szovjet tartálykocsi az új feltöltéssel. Gyárilag zöld volt a bakra emelt ciszterna, Gábor gazda míniummal rozsdaszínre festette, de azért átütött az új festésen az eredeti fekete felirat: *огнеопасно* (tűzveszélyes).

Bort, pálinkát, szalonnát, kolbászt kaptak az oroszok a tartályért, a benzinekért, a legjobb minőségű brikettért... Fegyvert is lehetett cserélni-vásárolni.

A megszállási turizmus korszakában Gábor gazda az egyik legjövedelmezőbb üzletágra lelt rá: saját termését helyben exportálva devizáért megvásárolható árucikket szerzett be külföldiektől. A piaci árnál sokkal olcsóbban. Mondjuk, rá is volt szorítva a leleményre, mert mint egyéni gazdálkodót nyomták adóval rendszeren. Amit tőle beszédtek, azt neki is valahogy be kellett szednie.

Megélt, taníttatta a fiait, adományozott a templomnak.

El is mehetett volna. És akkor nem kellett volna csereberélnie a megszállókkal. Meg, persze, megtehetette volna azt is, hogy itthon is marad, meg nem is csereberél. Akkor betörnek a tanyájába, a pincéjébe, és úgy viszik el a tulajdonát, hogy semmit nem adnak érte.

Az otthonosságról beszélek. Az otthon, az otthonosság megteremtésének és fenntartásának vágyáról egy olyan világban, amelyben közellátás veszélyeztetése miatt bármelyik percben elvihették a gazdát, el is vitték, bilincsbe verve, amelyben folyamatosan padláslesöpörők rohamozták meg és rabolták ki az otthont, majd téesz-agitátorok dúlták föl a kamrát, a górért meg a tisztaszobát – az én házam, az én váram –, azután pedig a szovjet Déli Hadseregcsoport páncélos hadosztálya vert tanyát évtizedekre a tanya mellett. Az én házam se az én váram?

Otthon is idegenben? Amikor – és akinek! – ez olyan mértéket öltött már, hogy az idegenség is több otthonosságot ígért, következett a lépés: elmenni. Disszidálásnak hívtuk. Az otthon utáni vágy *leküzdhetetlen* megnyilvánulása. Fontos volt hát a *leküzdés*.

Mindez a diskurzus állandó tárgya volt egy időben, mostanában már kevesebbet beszélünk róla. És hogy Erdélyben mit gondolnak minderről? Azt nem tudom, noha megpróbáltam megtudni. Megkérdeztem egyszer egy erdélyi barátomat: ha ő belépett a Román Kommunista Pártba – a hazáért harcolt. Az erdélyi magyarok szabadságáért: minden egyes tagbélyeg újabb tövis volt a koszorún (a babérlevelek között). Ha én beléptem a Magyar Szocialista Munkáspártba, az hazaárulás volt, a magyar-

ság bilincseihez kovácsoltam újabb láncszemet (homlokomról magam téptem le a babért). Hogy van ez? Azt válaszolta: így.

Aztán fölöttem még egy kérdést: mit mondana egy 1920. június 5-ei kolozsvári magyar egy 2014-es kolozsvári magyarról? Ha egyáltalán lehet ezt „modellezni”. De még a modellezés dolgában sem jutottunk tovább...

Azt hittem, megúszom ezt a kisdolgozatot anélkül, hogy leírjam: kollaboráció.

De már látom, nem sikerül. Nagyon szeretném ugyanis, ha elolvasnák e néhány alanti mondatot, eddig azonban sehová nem tudtam beilleszteni őket. Idehivatkozom hát a végére. Tárgyuk a kollaboráció.*

* „...pour ne pas châtier les coupables, on maltraitait des filles. On allait même jusqu'à les tondre.» (Hogy ne kelljen megbüntetni a vétkeket, nőket hurcoltak meg. Képesek voltak arra vetemedni, hogy kopaszra nyírják őket.)

Ez a mottó szerepel Paul Éluard *Comprenne qui voudra* című verse fölött. Egyike ez azon kevés kortárs dokumentumnak (1944. december 2-án jelent meg a *Les Lettres françaises*-ben), mely részvétet tanúsít a meghurcolt nők iránt, és viszolyog a fülig érő mosolyú, kidüllesztett mellű megtorlóktól. (Akik – no persze, a németek eltakarodása után – géppisztolyt akasztottak nyakukba, kézigránátokat az övükbe, úgy vonultak védtelen nők ellen.)

[...]

Meglehetősen azonos módon zajlanak ezek a népitételek. A »bűnös« felelősségre vonása hangsúlyozottan nyilvános aktus. A megszegyentítés a település valamely kiemelt fontosságú pontján (polgármesteri hivatal előtt, a templomtérén, hamarjában összetakolt pódiumon, egy háznak a térre néző erkélyén stb.) történik. A vétkest kopaszra nyírják, többnyire félmztelenre vagy meztelenre vetkőztetik, arcára, testére, festékekkel vagy kátránnyal horogkeresztet mázolnak, nyakába táblát akasztanak, amely egyértelműen minősít: »följelentő«, »kollaboráns«, »németek szajhája«. Igen gyakori, hogy a tömeg, valósággal körmenetet tartva, a település valamennyi főbb útvonatát végigjárhatja a »bűnösselel.« Léderer Pál: ...jöttök, s kivonszolták az utcára, hogy kopaszra nyírják... 2000 2010. 7–8. sz. 55–76.

BARNÁBAN, EZÜSTBEN A VILÁG: VILÁGUNK

■ Lehet-e a világ, világunk változását egy festészeti kiállítás anyagán, a kiállított képeken lemérni? A válaszadásban bizonyára segít, ha az ember magát a kiállító művészt több évtizede ismeri, netán régebbi tárlatait is megnyitotta, írásban is próbálta megközelíteni, értelmezni alkotásait. Kádár Tibor itt és most, a Bánffy-palotában látható munkáit mégis csak ebben az egyszeri, jelenkori összefüggésben szeretném a magam számára megfejteni, persze abban a reményben, hogy ezekkel a szavakkal, gondolatokkal mások érdeklődését is fölkeltem – nem utolsósorban azokét, akik a színes-pompás Kalotaszeget megörökítő képeit kedvelték vagy éppen vásárolták meg, korábbi kolozsvári éveiben és azóta, amikor veszprémi műhelyéből (vagy a zsoboki táborból) érkezik haza.

Természetesen változik, túl gyorsan is változik a világ körülöttünk. De benünk is? Változik természetesen a technika, az anyag feldolgozása, a kézzel fogható matéria és a virtualitás viszonya, ennek folytán pedig az alkotás, az alkotói munka értelmezése. A nagy kérdés viszont: a technikával együtt vajon változik a lélek? Változik a tájhoz, a szülőföldhöz, az emberekhez való viszony? Vagy csupán azok változnak, úgymond lélekben, akiknek fontosabb az éppen aktuális divathoz igazodni, mintsem az örökül kapott, letagadhatatlan értékekhez?

Nem öncélúan filozofálgatok, hanem Kádár Tibor kis- és nagyméretű festményeit, új grafikáit igyekszem elhelyezni tudatunkban. A figurativitás hagyományait folytató, azokat megújítani akaró munkáit és a tőlük „elrugaszkodó” kompozíciókat, konstruktív képeket, fény- és színjátékokat. Azon töprengök, hogy az itt is jelen lévő, szigorú tekintetű, a „bolondozást” sosem tűrő Kós Károly mit szólna ahhoz, ami az ő kitűnő portréjától jobbra és balra meg szemben sorakozik a múzeum falain. Ebbe a játékba nyilván ne menjünk bele; azt viszont megkockáztatom kijelenteni, hogy Károly bácsinak nem volna oka szemöldöke összevonására.

Kádár Tibor ugyanis lélekben nem változott, csak – és ez a „csak” szerintem a legtöbbet jelenti – *erősödött*. Festőnk (grafikusunk) ha száz kilométerekben számolva távolabb él is ma, nem távolodott el a szülőföldtől; elmondhatjuk, egyre többet érez meg, egyre többet fog fel a lényegből, tér és idő összefüggéséből. Tárgulnak a körök. És ezt a gazdagodást sokféle eszközzel valósítja meg. A kiállítást uraló hatalmas táblaképén – ha nem volna önellentmondás, inkább freskónak mondanám – a legendák, a mítoszok világába visz vissza, színes fantáziával, figurákat és nonfigurativitást keverve, pirosaktól az aranyig elmerészkedve, ám az apró, kékes-fehéres tollú madár hangsúlyosan figyelmeztet az arányokra. Miniatur kalotaszegi szárnyas oltára, a *Pogány oltár* nevezhető a másik végetnek, pedig tulajdonképpen ugyanabba a – bár közelebbi – népi-történelmi hangulatba kalauzol. Mégis mekkora a távolság (a falakon mérve ez néhány tíz centi) a gyimesi csángó tájat vigyázó kosig és a fahídon gondolkodó számarig?...

E motívumok, eszközök mellett a másik, nem kevésbé hiteles ihletforrása Kádár Tibornak az úgymond magaskultúra, a minőségi (itt: a magyar) irodalom. Most éppen a Szindbád-téma foglalkoztatja. Van, ahol Krúdy halhatatlan hőseit a színészkirály Latinovits Zoltánban látatja, és van olyan izgalmas kompozíciója, amelyen több vágató ló, maga a vágatás jeleníti az időt. És egy másik, szintén még

alakulóban lévő sorozat: a Dsida Jenő költői életművére alapozó, ugyancsak lírai grafikai lapok – a néhol ezüsttel, néhol barnával kiegészülő finom rajzok.

A barna és az ezüst – a fontos szürkék, kékek és zöldek, az egymásba átjátszók mellett: valójában erről kellene szólnom, ha tanulmányt írnék, ha lehetségesnek tartanám a színeket szavakká formálni. (Ez Dsidának sikerült.) Azt gondolom, itt teljeseedik ki Kádár Tibor művészete. A biológusnak tanult költő, Géczi János emelte ki egyik méltatásában Kádár újabb piktúrájának e két meghatározó színét. Az ezüst természetesen a nemességet (nem a született rangot, hanem a lelki-szellemi emelkedettséget, akár a táj fennkölségét, monumentalitását) hangsúlyozza. A barna – Géczi „parasztbarnát” mond – a valóság súlyát érzékelteti. Vagy éppen a tragikumot. Ha lehetne, ha szabadna egy ilyen rangos, minőségileg kiegyensúlyozott kiállítás képei közt sorrendet felállítani – nyilván csak szubjektív alapon tehető ez –, én a *Föld-oltár* sorozat merész, tájat-anyagot-embert összeötöző, Vukovár legújabb kori emlékétől sem idegen erdélyi struktúrájára, kiemelten pedig a *Föld-oltár 2.* barnáira szavaznék. Meggyőződésem, hogy ez a munka, ez az alkotás a világ bármelyik jobb képtárában megállná a helyét. Annyira tömör és egyszeri (sőt mondanám: egyszerű), hogy nem mernék vállalkozni az elemzésére.

De azt látom, hogy Kós Károly tekintete mindegyre erre a képre tér vissza.

Tegyük ezt Önök is!

Kántor Lajos

MAGYARICS TAMÁS

AZ AMERIKAI „NAGY STRATÉGIÁK” ÉS DOKTRÍNÁK A HIDEGHÁBORÚ UTÁN

■ A geopolitikai/realista iskola amerikai hívei 1989 előtt is alárendelték a közép-európai kapcsolatokat a Moszkvával fennálló viszonyoknak. Az ő szemléletükben a globális, „nagypolitika” színpadán a Szovjetunió főszereplő volt, míg a közép- és kelet-európai kommunista csatlós államok mindössze epizodisták. Ráadásul 1985 után jelentős fordulat történt a szovjet bel- és külpolitikában. Mihail Gorbacsov, tévesen, azt hitte, hogy a kommunista rendszer megreformálható; a bevezetett reformintézkedések azonban (köztük a sokat emlegetett és sokszor félreértelmezett *glasznoszty*, *peresztrojka* és *uszokorenijje*) nem hozták meg a kívánt eredményt, sőt az ortodox kommunista erők 1991 augusztusában még nyílt politikai (és részben katonai) puccsot is megkíséreltek a szovjet elnök ellen. Mindezek ellenére számos amerikai politikus és biztonságpolitikus Washington számára a legkedvezőbb helyzetnek azt tartotta, hogy Mihail Gorbacsov maradjon egy meggyengült és ennek következtében rugalmasabb partnereként működő egységes Szovjetunió élén. Ebből kiindulva csak mérsékelt lelkesedéssel üdvözölték a szabadságot és függetlenséget túlságosan „radikálisan” követelő ellenzéki mozgalmakat a szovjet érdekszférán belül, és ismételten figyelmeztették őket a „fontolva haladás” erényeire – erre a legemlékezetesebb példát George H. W. Bush híressé vált, 1991. augusztus 1-jén elmondott „kijevi csirke” beszéde szolgáltatja, amelyik egyik olvasatában óvott attól, hogy az ukránok összekeverjék a „szabadságot” és a „függetlenséget”.¹ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a reálpolitikai isko-

la egy másik ágához tartozók, így többek közt Zbigniew Brzezinski, Ukrainát a geopolitikai „játszmában” az egyik kulcsfontosságú állammak tekintik; értelmezésükben – leegyszerűsítve – Oroszország Ukrainával együtt birodalom, nélküle pedig mindössze regionális hatalom.

Az európai szovjet gyarmatbirodalom szétesése, majd magának a Szovjetunióknak a végzetes meggyengülése és végül széthullása az Egyesült Államok számára természetesen óriási sikert jelentett; Francis Fukuyama 1989 nyarán sietett is kijelenteni, hogy a parlamenti demokráciák és a piacgazdaságok végső győzelmet arattak. (Ezt az elhamarkodott megállapítást a szerző azóta visszavonta.²) A triumfálást egyébként George H. W. Bush elnök politikailag és a mentalitásából adódóan sem tartotta helyénvalónak. Célja az volt, hogy a szovjetek ne megaláztatásnak éljék meg a birodalmuk bukását, és egyezzenek bele az Egyesült Államok számára az egész európai átrendeződés legfontosabb aspektusába, ti. abba, hogy az egyesített Németország a nyugati integrációs szervezetek, mindenekelőtt a NATO tagja maradjon. Az elnök és tanácsadói helyesen mérték fel, hogy a „német kérdés” nem csupán a 20., hanem a 21. század egyik kulcskérdése is lesz mindenekelőtt az atlanti közösségen belül, de tágabb összefüggésben a világpolitikában is. A Szovjetunió összeomlása ugyanakkor már középtávon is bizonyos geopolitikai gondokat okozott az Egyesült Államoknak. Moszkva egészen az 1980-as évek végéig úgymond bizonyos „rendet tartott” az érdekszférájába tagolt országokban.

A szovjet csendőrszerep megszűnésével gyakorlatilag egyetlen „csendőr” vagy stílszerűen „sheriff” maradt a porondon. Függetlenül a politikai beállítottságtól, az európaiaktól kezdve az arabokig és az afrikaiakig gyakorlatilag mindenki az Egyesült Államoktól várta a konfliktusok megoldását.

Az Egyesült Államokon belül elvi vitákat váltott ki a követendő kül- és biztonságpolitikai irányvonal. Az „internacionalista” realisták a szelektív érdekvégyesítést követelték, a „konzervatív” realisták egy visszahúzó és a belpolitikai kérdések megoldására koncentrálnak politikát szorgalmaztak, a neokonzervatívok és a liberális „internacionalisták” proaktív politika mellett törekedtek a lándzsát, amelynek során Washington a kedvező nemzetközi helyzetet kihasználva akár erőszakkal is (neokonzervatívok) vagy inkább csak „puha” eszközökkel terjeszti a liberális demokráciát és a piacgazdaságot szerte a világon. (Időnként „aktív” és „passzív” liberalizmusról is beszélnek az utóbbi két csoporttal kapcsolatban.) Röviden: az amerikai kül- és biztonságpolitikai gondolkodásban eltűnt a hidegháború alatti alapvető konszenzus, amikor a stratégiai célok adottak voltak, s a vita jobbára csak a taktikáról folyt.

A hidegháborút követő évek paradoxonja abban rejlett az Egyesült Államok számára, hogy földrajzilag jelentős mértékben kitért a tér az amerikaiak előtt a világ különböző pontjain keletkező hatalmi vákuumok révén. Washington úgy döntött, hogy a számára geopolitikailag előnyös helyzetet a lehető legnagyobb mértékben kihasználja, és megpróbálja betölteni ezeket az űröket. Az amerikai befolyás globalizálására irányuló törekvések ellentmondásosak abban az értelemben is, hogy az „amerikanizáció” magában rejtheti a *Pax Americana* bukásának csíráit. Így azzal járhat együtt, hogy a „rég” hegemón szférájában fekvő államoknak – vagy más szóval szövetségeseinek – már nem tud annyi előnyt nyújtani, mint korábban, mert az erőforrásait sokkal nagyobb körben kell megosztania,

s noha nem beszélhetünk egyszerű „nulla összegű játékról” ebben az összefüggésben, az mindenképpen igaz, hogy az amerikaiak rendelkezésére álló erőforrások és az új kötelezettségek nem álltak egyenes arányban egymással, és sok esetben át kellett csoportosítani őket.

Egy másik potenciális veszélyt jelentett a közös világkép kontúrjainak elmosódása az Egyesült Államok és a legszorosabb szövetségesei közötti. A (feltételezett vagy valós) külső egzisztenciális fenyegetés megszűnésével több kulcsfontosságú állam vezetőinek a szemében leértékelődött az amerikai sokoldalú biztonsági védőháló szerepe. Továbbá az európai szövetségek önállósodó külpolitikai elképzelései és katonai képességeik hiánya miatt egyes amerikai vezetők megkérdőjelezték a NATO kohéziós alapját jelentő elveket, és arról kezdtek el beszélni, hogy a „misszió határozza meg a koalíciót” (Donald Rumsfeld).³ Politikai síkon Richard Perle vagy John Bolton hasonló nézeteket fejtett ki az ENSZ-szel kapcsolatban, amit egyfajta „demokráciák koalíciójával” kívántak felváltani. Amerikai szempontból nézve ez az atlanti szövetség ún. minimalista felfogását jelenti, még általánosabban, a nemzetközi kapcsolatokat tekintve elmozdulás lehet a „vesztfáliai”, „önsegélyező” biztonságpolitika felé. Egyben az Egyesült Államokról a hidegháborúban kialakult „imázs” vagy percepció is változott. A hegemonia fenntartásához, többek közt, szükséges a szövetségesek („alávetettek”) egyetértő támogatása, és az, hogy a hegemon hatalom a saját maga alkotta rendszer szabályaival összhangban cselekedjen, kerülve az unilateralista megoldásokat. Az amerikai adminisztrációk azonban, amikor az érdekük úgy kívánta, megszegték ezeket az íratlan szabályokat, akár a Milosevics-rezsim elleni, ENSZ-felhatalmazás nélküli fegyveres fellépésnél, akár pedig az Irak elleni háborúnál 2003-ban. Összefoglalva: az amerikai hegemonia földrajzi kiterjesztése együtt járt a hegemonia „felvizeződésével”, s

kérdéses, hogy ez a mennyiségi növekedés miatti minőségi romlás hosszabb távon nem lesz-e hátrányos az Egyesült Államok számára.

A hidegháború végével elsősorban a külső biztonságpolitikai környezet változott meg az Egyesült Államok számára. Az 1990-es évek elejétől a korábbiakhoz képest még fokozottabb mértékben aszimmetrikus poszthidegháborús veszélyforrások az Egyesült Államok autoritása alatt nem lévő területeken jelentkeztek. Ezek kezelésében egy ún. konceptuális szakadék keletkezett az amerikaiak és több NATO-beli szövetségeseik között; az utóbbiak egyre kisebb jelentőséget tulajdonítottak a katonai eszközöknek (sok esetben szükségből), és úgy vélték, hogy a poszthidegháborús nemzetközi környezetben jelentkező kihívásokat nem lehet hagyományos biztonságpolitikai eszközökkel kezelni. A probléma elsősorban a nemzetközi terrorizmust és a tömegpusztító fegyverek elterjedésének megakadályozását érinti – a négyévenként kiadott amerikai nemzetbiztonsági stratégiák következetesen ezeket, illetve a szinergiájukat azonosítják a legveszélyesebb veszélyforrásként.

Az ebben a kérdésben Washingtonnal egyet nem értő szövetségesek álláspontja szerint az amerikaiak túlságosan statikusan („hidegháborús mentalitással”) gondolkodnak, amikor előtérbe helyezik a katonai válaszadást, vagy legalábbis nem zárják ki azt. Szerintük ugyanis ezek a kérdések gazdasági, társadalmi, sőt vallási és kulturális gyökerekre vezethetők vissza, s azokat katonailag lehetetlen kezelni. A Clinton-adminisztráció kezdetben hajlott is arra, hogy a geopolitikát geoökonómiával váltsa fel. Ám végső soron a hegemonia ún. stratégiai hármasságát (triádját) próbálták minél teljesebben megvalósítani. A „lebeszélés” (*dissuasion*) lényegében az elretentés politikailag korrektebb elnevezése volt: az Egyesült Államok a világ katonai hatalmának minél nagyobb részét monopolizálja. Ez a törekvés már önmagában unilateralista volt, illetve kettős mércét állított, ameny-

nyiben másokat fegyverzetcsökkentésre próbált rávenni a washingtoni vezetés. A „biztosítás” (*reassurance*) azt az ígéretet hordozta, hogy ha nem próbálják az Egyesült Államok globális hegemóniáját veszélyeztetni, akkor Amerika cserébe garantálja a biztonságot. Végül a *tömegpusztító fegyverek elterjedésének megakadályozása (non-proliferation)* magába foglalta a fenti két elem lényegét: egyoldalú katonai előny az Egyesült Államoknak és biztonsági garanciák azoknak, akik ezt a helyzetet elfogadják. Ez a stratégiai triád végső soron egy paradigmaváltás lehetőségét is magában hordozta: a hidegháborús ún. koalíciós hegemoniától az olyan egyéni (*singular*) hegemonia felé, ami a Brit Birodalmat jellemezte a 19. század nagy részében.

A stratégia meghatározását megnehezítette a hatalom fragmentációja is a világban. A hatalom szóródását globális szinten azonban nem csupán az új államalakulatok létrejöttét követő gyakori zűrzavar idézte elő, hanem a globalizációnak nevezett jelenség is.

A „nagy stratégia” („*grand strategy*”), amely egyik meghatározása szerint alapvetően egy ország összes erőforrásainak mozgósítása az adott állam biztonságának garantálására, egyes elemei hagyományosnak tekinthetők: ezek közé tartozik egy liberális világrend kialakítása demokratikus intézményekkel és piaccgazdasággal, az ország területének és lakosságának védelme, valamint az Egyesült Államokra veszélyes nagyhatalmak ellensúlyozása. A hidegháború utáni időszakban ez a „nagy stratégia” kiegészült, illetve némileg módosult. Kiegészült abban az értelemben, hogy a „haramia/kudarcot valló/kudarcot vallott államok” ellen a fenyegetések és kihívások egy részének megelőzése céljából fel kellett lépniük az egymást váltó adminisztrációknak, függetlenül ideológiai indíttatásuktól, s módosult abban az értelemben, hogy az ország védelme a korábbiaknál is nagyobb figyelmet kapott 2011. szeptember 11-e után a potenciális fenyegetések mennyiségi és minőségi növekedése miatt.

George H. W. Bush amerikai elnök pragmatikusan közelítette meg a hidegháború utáni „új világrend” kérdését. Ki nem mondott „víziójában” a világban az erőszakot a törvény uralmának kell felváltania a nemzetközi kapcsolatokban, az amerikai–szovjet kapcsolatokat az együttműködésnek kell dominálnia, a Szovjetuniót integrálni kell a nemzetközi közösségbe, és a nemzetközi kapcsolatokról számítani kell az ideológiát. A bushi világképben jól felismerhetők egyrészt a wilsoni elképzelések, másrészt a roosevelti „pragmatikus vagy realista idealizmus”, ilyenformán újabb kísérletet jelentett az amerikai külpolitikai hagyományok idealista és realista vonulatának összeegyeztetésére. A wilsoni elképzelést a hatalmi politika torpedózta meg; a roosevelti világkép kudarcát a nemzetközi kapcsolatok részben még mindig erőpolitikai, részben ideológiai felfogása idézte elő. George H. W. Bush erősen hajlott a realista/pragmatikus megközelítés felé; ahogy a Brent Scowcrofttal együtt írt emlékirataiban (*A World Transformed*) megemlíti: mindig megpróbálta gondosan elkerülni a külföldi vezetőkkel való érintkezése során az illető ország belpolitikai viszonyainak taglalását és az amerikai „értékek” univerzális érvényességét.⁴

Utódja, Bill Clinton korai külpolitikai stratégiai elképzeléseit egy tisztán wilsoniánus elv, a „demokrácia elterjesztése” köré építette. Ez, többek közt, a bushi pragmatizmus feladását is jelentette, és konzervatív realista kritikussai ismétlődően a szemére vetették hivatali idejének első négy évében, hogy doktriner módon alkalmazza a demokráciaterjesztést, és olyan helyeken avatkozik be akár fegyveresen is, ahol az Egyesült Államoknak semmilyen érdeke sincs – például Haitin és Szomáliában. Ezek a kritikusok egy *hegemonikus* és nem egy „új” világrendben gondolkodtak. A „hegemonisták” eredete 1950-ig követhető vissza, amikor létrejött a *Committee on Present Danger (CPD)* nevű laza együttműködési szervezet az amerikai nemzetbiztonsági közösség „hétéjének” részvételével. A CPD

következetesen követelte a védelmi kiadások növelését, a fegyveres erők modernizálását, és élesen támadta a *détente*-ot, mivel az, tagjai véleménye szerint, a Szovjetunió birodalmi igényeit ismeri el, és így Moszkvának kedvez. George H. W. Bush óvatos pragmatizmusát egyrészt ideológiai alapon bírálták: túlságosan realistának tartották, aki nem képviseli kellő eréllyel az amerikai értékek világméretű elterjesztésének a küldetését, másrészt realista alapon úgy vélték, hogy az elnök nem használja ki a kínálkozó nagyszerű alkalmat, az „egypólusú pillanatot” (Charles Krauthammer) arra, hogy végképp az Egyesült Államok képére formálja a világot. (Erősen kérdéses, hogy egy ilyen „egypólusú világ” egyáltalán létezett-e, azaz az Egyesült Államok volt-e valaha abban a katonai, politikai, gazdasági és kulturális helyzetben, hogy az egész világ „Amerika” legyen.)

Bill Clinton a belpolitikát állította az elnökválasztás fókuszába. Ebben egyrészt segítségére volt a külpolitikai kérdések szabályszerűnek mondható másodlagos szerepe az elnökválasztásoknál, másrészt a fukuyamai „történelem vége” hangulat az amerikai választók külpolitika iránt érdeklődő, amúgy sem népes táborának egyik felénél. A Clinton-adminisztráció az „*It's the economy, stupid*” szlogent kezdetben megkísérelte a külkapcsolatokra is vonatkoztatni: a geopolitikát *geoökonómiával* próbálta felváltani. Az adminisztráció élesebb nyelvű bírálói pedig a Clinton–Gore-páros „globális blabláját” („*globaloney*”) emlegették mint a geostratégia pótlékát a korabeli Washingtonban. Az elnök és alelnöke valóban globális vízióval rendelkezett, amennyiben egy egész világot átfogó liberális gazdasági rendszert igyekeztek kiépíteni. Abból indultak ki, hogy a globalizációval az Egyesült Államokat a világ minden részén történtek valamilyen módon érintik, így jobb olyan struktúrákat kiépíteni, amelyeken keresztül Washington bizonyos mértékű befolyást és ellenőrzést gyakorolhat ezekre a folyamatokra. Az adminisztrá-

ció külpolitikai hitvallását a legátfogóbb módon Anthony Lake nemzetbiztonsági tanácsadó vázolta fel a Johns Hopkins Egyetemen 1993. szeptember 21-én elmondott beszédében. Lake a (demokrácia) „kiterjesztésének” a stratégiáját az alábbiak szerint képzelte el: 1) a jelentősebb piacgazdaságra alapuló demokráciák erősítése (beleértve az Egyesült Államokat is); 2) új demokráciák és piacgazdaságok létrehozásának és megerősítésének segítése; 3) a demokráciákkal és piacokkal ellenséges államok agressziójának megfékezése; és 4) egy humanitárius „napirend” követése, többek közt úgy, hogy ahol humanitárius válság van, ott demokráciával és piacgazdasággal lehet a helyzetet javítani. A gazdasági globalizmus primátusát politikai síkon egyfajta neowilsoniánus elv egészítette ki. A Clinton-adminisztráció 1995 februárjában közzétett – és az Anthony Lake említett beszédében szereplő elvekre építő – nemzetbiztonsági stratégiájának (*National Security Strategy of Engagement and Enlargement*) egyik legfontosabb eleme a demokrácia terjesztése volt amerikai vezetéssel. Ez az időnként kritikai felhanggal emlegetett ún. nemzetépítés a Clinton-adminisztráció kül- és biztonságpolitikájának egyik legvitatottabb aspektusává vált. Az egyik vizsgálat az volt, hogy a demokrata kormányzat nem „súlyozott” az amerikai érdekek között: a globalista szemléletbe belefeledkezve nem tett különbséget a humanitárius beavatkozás és a nemzetbiztonsági érdekek között.

Bill Clinton második adminisztrációja alatt a kül- és biztonságpolitikai fókusz szűkült bizonyos mértékben, noha a realisták és neokonzervatívok számára nem eléggé. Az előbbieket véleménye szerint a demokrata adminisztráció még mindig „túlvállalta” magát, és elkövette azt a realisták szemében alapvető hibát, hogy az Egyesült Államok céljait és lehetőségeit nem hozta megfelelő mértékben összhangba. A realisták (és neorealisták) többek között élesen bírálták a NATO bővítésének politikáját, részben azért, mert felfogá-

suk szerint a Clinton-adminisztráció a demokráciaterjesztés stratégiájának részeként kezelte az alapjában véve katonai szövetség bővítését. Ugyanakkor az új európai tagok felvétele a „biztonság zónájának” kiterjesztését is jelentette, s mint ilyen klasszikus reálpolitikai lépés volt. A realisták azonban szóvá tették, hogy ez a bővítés katonailag és politikailag nem sokat jelent az Egyesült Államoknak, miközben szükségtelenül antagonizálja az oroszokat. A neokonzervatívok a realistákkal szemben éppen a Clinton-adminisztráció „viszszafogottságát” bírálták: úgy vélték, hogy Washingtonnak ki kellene használnia a számára páratlanul kedvező nemzetközi helyzetet, és erőforrásai mozgósításával a saját képére kellene formálnia a világot, ahelyett hogy elsősorban csak reagál a nemzetközi életben történt eseményekre. Ahogy azonban arról már korábban szó volt, bármilyen bámulatra méltóan nagyok voltak az amerikai erőforrások, és bármilyen óriási előnnyel rendelkezett is az Egyesült Államok katonai téren a többiekkel szemben, a 2000-es évek elején kiderült, hogy még Afganisztán és/vagy Irak amerikai értékek szerinti átalakítása is meghaladja a „hiperhatalom” vagy „globális hegemon” lehetőségeit, képességeit és akaraterejét.

Irakkal kapcsolatban már az 1991-es Öböl-háború idején is felmerült, hogy az Egyesült Államoknak (vagy finomabban fogalmazva a „koalíciós erőknél”) nem kellene megállnia az iraki–kuvaiti határon, hanem a lendületet kihasználva egészen Bagdadig kellene előretörniük a csapatoknak, és meg kellene buktatniuk Szaddám Huszein diktatúráját. George H. W. Bush és realista szemléletű kül- és biztonságpolitikai tanácsadói azonban nem kívántak (liberális) nemzetépítési kalandokba bocsátkozni, ezért egyrészt erőegyensúlyi megfontolásból a „kettős feltartóztatás” mellett döntöttek (Irak és Irán egymást egyensúlyozta), másrészt az „új világrend” hangsúlyt helyezett a multilateralizmusra és a legitimitásra is, márpedig a megfelelő ENSZ BT-határo-

zat arra jogosította fel a nemzetközi erőket, hogy állítsák helyre az 1990. augusztus elseje előtti *status quó*t. Az 1990-es években Washington azután szankciókkal, repülési zónák kijelölésével és azok akár erőszakkal történő tiszteletben tartásával igyekezett „kordában” tartani a középhatalmi álmokat dédelgető Szaddám Huszeint, aki számos tekintetben elvesztette a kapcsolatot a valósággal, és egyre inkább az amerikai „héják” kezére játszott. Így először is lebecsülte a Kuvait elleni akciója által kiváltott reakciókat a nemzetközi közösségben. Másrészt elkezdte ugyan a valóságban megsemmisíteni a tömegpusztító fegyvereit, de a külvilágot mindvégig bizonytalanságban tartotta a tömegpusztító fegyvereket illetően, hiszen közel-keleti ambícióit részben azok létezése miatt ítélték plauzibilisnak a térségben és azon túl is.

A 2001. január 20-án hivatalba lépő George W. Bush-adminisztráció az elnökválasztási kampány során még visszafogottságot hirdetett. Az elnökjelölt egyik legbizalmasabb külpolitikai tanácsadója és későbbi nemzetbiztonsági tanácsadója, illetve külügyminisztere, Condoleezza Rice 2000 tavaszán a *Foreign Affairs* hasábjain bírálta a Clinton-kormányzat demokráciaterjesztési és nemzetépítési politikáját,⁵ elsősorban azt, hogy mindezt sokszor a fegyveres erővel próbálja megvalósítani, míg Richard Haass, a Bush-adminisztráció egyik szóvivője „à la carte multilateralizmusként” jellemezte az előző kormányzat külpolitikáját. A Bush-adminisztráció kezdetben valóban nagy körültekintéssel mozgott a nemzetközi porondon. A 2001. szeptember 11-én a New York-i Világkereskedelmi Központ, valamint a Pentagon ellen elkövetett támadások nyomán száznolcvan fokos fordulat állt be a Bush-adminisztráció kül- és biztonságpolitikájában, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy stratégiai szinten a „9/11” nem volt választóvonal. A drámai változáshoz mindenképpen meg kell értenünk az amerikai kormányzatot és közvéleményt ért óriási sokkot is: az Egyesült

Államok kontinentális területét 1814 óta először most érte támadás, méghozzá az amerikai gazdasági élet egyik legismertebb jelképének számító Világkereskedelmi Központ ikertoronyházát, valamint az amerikai katonai hatalom szimbólumát, a Védelmi Minisztériumot. A szeptember 11-i támadások után a Kongresszus a felfokozott közhangulatban a testület történetében szinte példátlan gyorsasággal már október 26-án elfogadta az USA PATRIOT törvényt (*Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act*), amely – többek között – a korábbinál sokkal könnyebbé tette a szövetségi hatóságoknak az állampolgárok megfigyelését. Benjamin Franklin bő kétszáz évvel korábban még azt mondta, hogy ha választania kellene a szabadság és a biztonság között, az előbbi választaná; 2011-ben a közvélemény döntő többségének a helyeslésével találkozott az USA PATRIOT Act. A következő egymásfél évben aztán megfogalmazódott és a gyakorlatban is megvalósult a Bush-doktrínának elnevezett kül- és biztonságpolitika, noha az adminisztráció csak a legritkább esetekben használta ezt a kifejezést. Az egyes elemeit vagy a doktrínának tulajdonított egyes elemeket maga az elnök különböző időben és helyeken elmondott beszédeiben fejtette ki: így az Unió helyzetéről (*State of the Union*) mondott 2002-es és 2003-as értékelésében, valamint a 2002. június 1-jén az Egyesült Államok katonai akadémiáján, a West Pointban elmondott beszédeiben.

Az elnök fundamentalista keresztény elveiből, valamint a világ ügyeiben szerzett (vagy inkább nem szerzett) „jártasságából” következően először „keresztes hadjáratot” hirdetett a támadásokat elkövető szélsőséges iszlamisták ellen, amivel a kívánt nemzetközi összefogást részben aláasta. A kereszties hadjárat emlegetése rossz emlékeket ébresztett a muszlimok körében, függetlenül attól, hogy támogatták vagy (a többségük) elítélték-e a terrorista támadásokat, valamint – általában – a ter-

rorizmust mint „a politika folytatását más eszközökkel”. Az amerikai elnök gyorsan korrigált, de a hiba megtörtént. Ezt követően a globális háború a terrorizmus ellen (*Global War on Terror*, *GWOT*) kifejezés nyert polgárjogot a Fehér Házban, amely csak árnyalatokkal volt szerencsésebb a keresztes hadjáratnál. A George Bush első *State of the Union* beszédében emlegetett „Gonosz tengelye” pedig az amerikai közgondolkodásban kezdettől fogva változó erővel jelen lévő manicheus világszemléletet és retorikát idézte az emberek tudatába, ismételten hangsúlyozva az Egyesült Államok „egyediségét” és azt a „jogát”, hogy szabadon megítéljen másokat. Igaz, a megnevezett államok – Irán, Irak és Észak-Korea – sok szempontból rászolgáltak a bírálatra, de a kritika fundamentalista vallási köntösbe öltöztetése sok helyütt visszatetszést váltott ki.

A Bush-doktrínának nevezett kül- és biztonságpolitika főbb elemeit az alábbiakban lehet összefoglalni. Unilateralizmus, azaz a nemzetközi közösségtől és akár a nemzetközi jogtól független cselekvés a szigorúan amerikai vélt vagy valós érdekek védelmében. A Bush-adminisztráció kül- és biztonságpolitikáját egyre erősebben uraló neokonzervatívok már régóta bizalmatlanok voltak a nemzetközi szervezetekkel, különösen az ENSZ-szel szemben. Ennek a bizalmatlanságnak egyik oka ideológiai jellegű volt: a szervezetben nemcsak demokráciák képviseltették magukat, hanem tekintélyuralmi rendszerek és diktatúrák is. A neokonzervatívok felfogása szerint felelősségteljes és legitim döntéseket kizárólag legitim alapokon álló kormányzatok hozhatnak, legitimitást pedig kizárólag demokratikus úton, a néptől lehet nyerni. Ahol az uralkodó hatalom nem ilyen módon gyakorolja a hatalmát, a döntései nem tekinthetők legitimnek a nemzetközi életben sem. (Ez a felfogás közel állt a neorealiták és a liberálisok világnézetéhez: az előbbieket már a belpolitikai tényezőket is figyelembe vették, szemben a realisták „biliárdelméletével”, amely viszont nem.) Másfelől

az unilateralizmusnak gyakorlati háttere is volt: a neokonzervatívok szerint a megváltozott nemzetközi biztonsági környezetben a régi, ún. vesztfáliai rendre épített nemzetközi szervezetek nem tudnak mindig adekvát módon reagálni. Ezért az Egyesült Államoknak adott esetben egyedül kell a saját biztonságáról gondoskodnia. Végül az unilateralizmusnak az Egyesült Államok szövetséges rendszereire korrozív hatása volt. A neokonzervatívok a NATO égisze alatt zajló koszovói hadműveletekből egyebek között azt a következtetést vonták le, hogy nem lehet „biztonságokkal” hadműveleteket folytatni. A demokrata adminisztrációkban közszolgálati szerepet vállaló Richard Holbrooke úgy jellemezte az ifjabb Bush adminisztrációjának külpolitikáját, hogy „unilateralista, amikor tud, multilateralista, amikor nem”. Az amerikai unilateralizmusnak haditechnikai és kiképzési téren részben megvolt a jogosultsága: a védelmi kiadások terén meglévő évtizedes európai lemaradás még markánsabbá vált a hidegháború után, így megfelelő partnerek hiányában az unilateralizmus részben kényszerű választás volt. A technológiai „szakadékhoz” járult még a szemléletbeli „szakadék” is: az európaiak veszélypercepciója és stratégiai prioritásai egyre gyakrabban nem estek egybe az amerikaiakéival, és a stratégiai különbségek mellett a taktikák megítélésében is ellentétek léptek fel.

A fenti gondolatmenetet kiegészíti a megelőző háború vagy akció elve. A Bush-adminisztráció szerint egy tömegpusztító fegyverrel végrehajtott támadás esetén a potenciális veszteség már elfogadhatatlan lenne; más szavakkal egy „Maginot-vonal”-mentalitás a 21. század elején még inkább időszerűtlen és hasznavehetetlen, mint amilyen a második világháború előtti Franciaországban volt. Ugyancsak időszerűtlennek ítélték meg a Bush-adminisztráció hangadó stratégiái a hidegháborúban végső soron sikeresen alkalmazott „feltartóztatási” politikát, amely egy állam vagy tömb ellen működhetett, de a jobbara nem állami szereplőkből álló mo-

derm ellenséggel szemben nem. Igaz, a terrorizmust elsősorban nem katonai kihívásnak tekintők véleménye szerint a jelenség politikai, társadalmi és gazdasági okait kellene orvosolni; egyébként George F. Kennan eredeti „feltartóztatási” politikája sem a katonai eszközökre fektette a súlyt. A megelőző csapás viszont természetesen azt is jelenti, hogy az Egyesült Államoknak a világ bármely pontján készen kell állnia, hogy fegyveres ereje akcióba lendüljön; a háborút „az ellenséghez kell vinni”. Ez viszont az államok szuverenitásán alapuló „vesztfáliai rendet” kérdőjelezte meg. A terroristák többsége azonban olyan államokból szervezett akciókat, ahol a központi hatalom gyengesége miatt élhettek, vagy azért, mert az adott ország vezetése nyíltan vagy titokban támogatta őket. Az előbbi esetben az ún. kudarcot vallott vagy valló államokról, míg az utóbbiak esetében „haramia államokról” volt szó (a kifejezés még a Clinton-adminisztráció idején született). A Bush-adminisztráció mindkét esetben jogot formált arra, hogy az adott állam szuverenitásának figyelmen kívül hagyásával fellépjen a terroristák ellen. A fenti két elvet szervesen egészíti ki a harmadik: a katonai erő használata nem mint végső lehetőség, hanem mint az egyik első szóba jöhető megoldás. Az Egyesült Államok a hatalom egyes elemeinek (gazdasági, politikai, kulturális) szóródása miatt relatíve veszített a pozícióiból, bár még mindig a világ vitán felül első számú hatalma volt, ha a „hiperhatalom” kifejezés némileg túlzott is. Katonai téren azonban az Egyesült Államok valódi „hiperhatalom” volt, egyedülálló a kategóriájában: sem technológiailag, sem erőbevetési és fenntartási képességben egyetlen más állam sem férközhetett a közelébe. 2006-ban például az Egyesült Államok védelmi kiadásai 528 milliárd dollárt tettek ki, ami a világ összes országa által ilyen célra fordított összeg 46 százaléka, miközben az utána következő két nagyhatalom 49,5, illetve 34,7 milliárd dollárt költött védelmi célokra. Igaz, a létszámot

tekintve az amerikai fegyveres erők is kisebbek lettek, mint a hidegháborúban voltak, de a létszámcsökkenést Washington a technológiai forradalommal (*Revolution in Military Affairs, RMA*) kompenzálta, amely biztosította Amerika számára a dominanciát a katonai erő minden kategóriájában („*full spectrum dominance*”). Ebből következően egyre inkább előtérbe került az egyes problémák erővel történő megoldása: ahogy Madeleine K. Albright fogalmazott a koszovói válság kapcsán: „Miert van ilyen nagyszerű hadseregünk, Colin [Powell], ha nem használhatjuk?”⁶ Az amerikai haderő a modern háborúkat könnyedén nyerte: a tálibok és Szaddám Huszein rendszere hetek alatt összeomlott az amerikai *high-tech* hadviselés nyomán. A világ legerősebb hadserege azonban már jelentős anyagi és emberveszteségeket volt kénytelen elkönyvelni akkor, amikor az ellenség Afganisztánban és Irakban megpróbálta – meglehetősen sikerrel – a lehető legalacsonyabbra levinni az összecsapások technológiai szintjét, ahol a hagyományos hadviselésben meglevő amerikai hadi fölény már nem – vagy legalábbis nem olyan mértékben – érvényesült. (Ennek az aszimmetrikus hadviselésnek a leglátványosabb sikere maga a 2001. szeptember 11-én végrehajtott támadássorozat volt.) Az amerikai harcoló fegyveres erők megjelenése a tágabb Közel-Keleten egyben szakítást jelentett azzal az évtizedes gyakorlattal, hogy az Egyesült Államok megpróbálja „kívülről” egyensúlyozni a regionális erőket („*offshore balancing*”). A korábbi amerikai katonai kontingensek békefenntartó missziókat láttak el a térségben, mint például Libanonban az 1950-es évek végén és az 1980-as évek elején, de nem vettek részt harci feladatokban. Az Öböl-háború 1991-ben átmeneti szakítást jelentett ezzel a stratégiával, de a szárazföldi csapatok gyors kivonása helyreállította az addig folytatott amerikai biztonságpolitikát a régióban.

A negyedik elem – a Bush-adminisztráció Bill Clinton külpolitikáját illető korai bírálatának fényében meg-

lepő módon – a nemzetépítés volt. Az Afganisztán és az Irak elleni háborúk stratégiai jellegét részben az az elképzelés szolgáltatta, hogy a tágabb Közel-Keleten egyfajta dominóeffektust kell sínre tennie az amerikai adminisztrációnak. Az elgondolás szerint a két meghódított államban demokratikus átalakítást hajt végre Washington, és a példájukat követi majd a térség többi állama is, Libanon, Egyiptom és így tovább. A biztatónak indult „szabadság agenda” Afganisztánban azonban hamar megfeneklett; noha 2004-ben az afgánok először vettek részt „demokratikus” választásokon, 2006-ra már kezdtek szét-eszni a „szövetségesek” által alkotott keretek, és az utána következő években a nemzetépítés projektje gyakorlatilag kudarcha fulladt. A Bush-adminisztráció Közel-Kelettel kapcsolatos politikáját az ismert stratégiai materiális okok mellett (olaj, stratégiai fontosságú vízi utak stb.) az ideológiai-vallási megfontolások is rendkívüli mértékben befolyásolták, s azt lehet mondani, hogy időnként az érdekeket háttérbe szorították (és szorítják) az értékek, jóllehet az amerikai kül- és biztonságpolitikában az esetek döntő többségében ennek

a fordítottja jellemző. Bizonyos szempontból hasonló folyamatot figyelhetünk meg Bill Clinton és George W. Bush kül- és belpolitikai pályaképében: a demokrata elnök markánsan liberális programmal érkezett a Fehér Házba, és „középutas” politikusként távozott onnan; a republikánus elnök pedig markánsan konzervatív programmal kezdte el elnöki tevékenységét, de elnökségének második ciklusában ő is „középre húzódott”; külpolitikailag ez mindkettőjük esetében egy pragmatikus, realizmushoz közelítő irányzatot jelentett. Mindez annak hallgatóságos beismerése volt, hogy az Egyesült Államok nem képes világméretben elfogadtatni a saját értékrendszerét, hiszen a Clinton- és a Bush-adminisztrációk ugyanerre a célra törekedtek, ha más eszközökkel is. Az Obama-adminisztráció pedig már a kezdetektől fogva szkeptikusan viszonyult az Egyesült Államok „küldetéses” fogantatású külpolitikájához, és tartózkodott a messianisztikus célok kitűzésétől. Mindez akár egy paradigmaváltás előjele is lehet az amerikai kül- és biztonságpolitikában: elmozdulás az önértékelésben a „kivételességtől” a „normalitás” felé.

■ JEGYZETEK

1. A beszéd inkriminált része így hangzott: „...a szabadság azonban nem azonos a függetlenséggel. Az amerikaiak nem fogják azokat támogatni, akik azért akarnak függetlenséget, hogy egy távoli zsarnokságot felcseréljenek helyi despotizmusra.” A beszédet, az idézet részlet miatt, Willam Safire, a *New York Times* konzervatív újságírója nevezte el „kijevi csirke”-beszédnek. George Bush – Brent Scowcroft: *A World Transformed*. Alfred A. Knopf, New York, 1998. 515.
2. *The Future of History. Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class*. <http://foreignaffairs.com/articles/136782/francis-fukuyama/the-future-of-history>
3. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/specials/attacked/transcript/rumsfeld>
4. Bush–Scowcroft: i. m. 60–61.
5. *Campaign 2000: Promoting the National Interest*. <http://www.foreignaffairs.com/articles/55630/condoleezza-rice/campaign-2000-promoting-the-national-interest>
6. Madeleine Albright: *Madam Secretary*. A Memoir. Macmillan, Basingstoke & Oxford, 2003. 182.

HORVÁTH HENRIETTA

A PREREFLEKTÍV ÉSZLELÉS MEGNYILVÁNULÁSAI A FESTŐI ALKOTÓFOLYAMATBAN

■ A tudattalannak a modern festői alkotófolyamatban játszott szerepe ismerős és érdekes kérdés, a tudattalan hatás módjának felvázolása pedig még annál is izgalmasabb kérdéseket vet fel. Az alábbiakban a szürrealizmus kapcsán különösen Paul Klee művészetére, műveire és gondolataira hivatkozva próbálom e folyamatot bemutatni, főként a pszichoanalízis és a fenomenológia felől közelítve hozzá. Az alkotófolyamat művészi és tudatos szakaszát külön vizsgálom ugyan, azonban ezek egymásra épülve, összefonódva működnek. Az alkotófolyamat kettőssége egyben a műalkotás kettősségének lehetőségét is felveti, tehát véleményem szerint a tudattalan rész alkotásaként előállhat egy pre- vagy előzetes mű, amelyre alkotója reflektál. Majd a tudatos szakasz e reflexiós tevékenysége során felbukkanó affektusok olyan tudattalan tartalmakat és küszöb alatti észleleteket idézhetnek meg, amelyek változtatásra készítetik a művészt egészen a végleges mű megalkotásáig.

A művészi szakasz sajátosságának tekinthetjük az intuitív reflexiót, a tudattalan, tudatelőttes és tudatos határ fellazulását, az elsődleges szimbólumok és folyamatok szabad folyamát, míg a tudatos szakaszban, amely végső soron inkább egy egyeztető fázisnak tekinthető, már inkább a fenomenológiai tudattalan és a fantázia játszik főszerepet. A tudattalan tehát – kiváltképp a szürrealisták esetében – eltérő intenzitással ugyan, de az alkotófolyamat egészében éreztetheti hatását, amelynek egyik oka az alkotóművész

különleges észlelésében keresendő. Úgy vélem, a személyes és a kollektív tudattalan tartalmak felbukkanásának és a küszöb alatti észlelés tudatba törésének lehetősége, illetve alkotófolyamatban betöltött szerepe az ihletett és a tudatos szférában változó lehet. Azonban mindkét szakaszra érvényesnek tűnik, hogy mind az alkotóművész tudata, mind a művészi valóság olyan tartalmakkal bővül,¹ amelyek az előző pillanatban még nem voltak észrevehetőek.

A festészet vonatkozásában e tudattalan tartalmak, észleletek kifejezésének szándéka a szürrealisták felé irányította a pszichoanalitikus érdeklődést, ahogyan a szürrealisták figyelmét is felkeltették a pszichoanalízis tudattalant felszabadító módszerei, ami nem meglepő, hiszen művészetünkben a tudattalan tartalmak, illetve ezek megjelenési szinterei – a művészi látomás, álom, fantázia – és a mindennapi valóság együtt képezik a művészi valóság alapját. „A szürrealistának nem az a célja, hogy a való világ ellenpárjaként képzeletbeli világot teremtsen, hanem [...] hogy az ember számára elérhető tapasztalati világot – az álom, a szabad asszociáció, a tárgy-kiválasztás és az automatizmus megismerési forrásaira támaszkodva – minden lehetséges kiterjedésében birtokába vegye.”²

Jung szerint a tudattalan manifesztációi mind az álomban, mind a művészetben meg tudnak jelenni. Freuddal ellentétben amellet érvel, hogy a személyes tudattalan tartalmak művészi kifejezései, amelyek már „megmunkált költői képek”, kevésbé alkalmasak arra,

hogy a művészet számára forrásként szolgáljanak. „A látomásos élmény visszavezetése egy személyes tapasztalatra annak eredetiségét vonja kétségbe, pusztá »pótlékká« változtatja. A látomás tartalma így elveszti »őslátomás jellegét«, egyszerűen *tüntetetté* válik, a káosz lelki zavarrá fajul.”³ Jung tehát a személyes tudattalan tartalmakat vesélyesebb, labilisabb kiindulópontnak tartotta, ennek ellenére nem zárta ki az alkotóművészek lehetséges forrásainak köréből.⁴ Mint írja, a művészen a művészet szétárad, megragadja őt, és esz-közzé teszi, ami miatt „tele van konfliktusokkal, hiszen két hatalom harcol benne: egyfelől a mindennapi ember [...], másfelől pedig a kíméletlen alkotó szenvedély, mely olykor a személyes vágyakat is a sárba tiporja.”⁵ Látomásos alkotó, aki „nem nélkülözheti a zabolátlan és ellentmondásos kifejezőeszközöket sem, ha meg akarja jeleníteni látomásának különös paradoxonját.”⁶ A kollektív tudattalan, vagyis „az elképzelések veleszületett lehetősége” az, amely korlátot szab a legmerészebb fantáziának is.⁷

Úgy tűnik, az ideák⁸ már nem a költők egyedüli kiváltsága, az ihletett, itt szürrealista művészek az ideák demiurgoszaiként, most a művészi valóságban hozzák létre azok új formáit, hiszen „a szürrealista műnek heterogén mozzanatokat kell összehoznia [...], hogy az egész valamiképpen lángra lobbanjon”.⁹ S miként lobbanhat láng-ra? Klee szerint például a természet egy lehetséges változatának megalkotásával és kifejezésével: „a művész gyakran a természeti megjelenési formák látszólag önkényes »deformációjához« jut el. Őt ugyanis inkább a formáló erők foglalkoztatják, mint a megformált végeredmény. [...] egy potenciális természet képét nyújtják tehát.”¹⁰

A fenti sorokból már adódik a szürrealista művészek alkotófolyamatának vizsgálata. A szürrealizmus mellett azonban meg kell említeni a kubistáknak a „valódi lényeg” megmutatására irányuló törekvését is, ami szintén nem áll messze a jungi gondolatoktól.¹¹ E két,

egymástól csupán látszólag oly különböző stílus képviselői között Paul Klee munkái érintkezési pontként állhatnak előttünk. Kleenél a tudattalan megnyilvánulása inkább a fenomenológiához fűződő asszociációkhoz és affektusokhoz kötődik. A pszichológia oldaláról az elsődleges és másodlagos tartalmak és szimbolizáció felől lehetne megközelíteni Klee módszerét, aki csodálattal és vágyakozva nézett kislánya „szüretlen” képeire is, ami talán a kollektív tudattalan elérésének szándékára is utalhat. Azonban ő maga képtelen volt kikapcsolni értelme ellenőrzését, az ősképek szférája elérhetetlennek bizonyult számára: „Klee arra a kísérletre vállalkozik, hogy *bejárja* forma- és tárgyi tartalmait. [...] sem a formatartalmakat a tárgyiaknak, sem ez utóbbiakat az előbbieknél feláldozni nem akarja”¹² – s ennek megvannak az megkerülhetetlen korlátai. Klee ilyen irányú művészi szándéka teszi lehetővé, hogy a tudattalan kifejezéséhez ragaszkodó szürrealizmus és a saját hitvallása szerint „új realitást”, a „valódi” észlelt világot megteremtő és ábrázoló kubizmus fölött ívelő hídként tekintsek alkotásaira. Példaként hozható fel szürrealisztikus munkái közül az *Egy híres rabló feje* (1921) című portréja vagy *A hó előtt* (1929) című alkotása, a kubizmus felől pedig az *Álomváros* (1921) és a *Telihold* (1919) címet viselő festményei.

Annál is inkább tűnik szerencsés választásnak Klee, mivel ő maga is ír az alkotófolyamat nem tudatos és tudatos szakaszának bizonyos szinten megfelelő alkotói tevékenységről, amelynek együttes eredménye a kész műalkotás. Számára a nem tudatos rész – azaz az észlelés legaprólékosabb kihasználása – maga a káoszból kiinduló alkotófolyamat, a tudatos pedig a formatartalmak teljes palettájának felfedezését követő, illetve abból kiinduló tartalmi asszociációk. E két szakaszból áll elő a művészi valóság, Klee életvilága, amelyben „megkísérli az »ugrást« a káoszból a rendbe, anélkül azonban, hogy a káoszt feladni vagy a rendet teljességgel racionalizálni kívánna”.¹³ S hogy felvil-

lantsam Klee fenomenológiához közelítő alkotói módszerét, idézzük fel Merleau-Ponty sorait: „Az észlelésben a dolgok folytonos kialakulásban és felbomlásban ide-oda csúszkálnak, innen az igenen és a nemen.”¹⁴

Az alkotófolyamatot elindító mozzanat¹⁵ hatására a festőművész előtt megjelenhet egyfajta belső kép, eredeti látomás, amely mintául szolgál számára, de nem reprodukciójára vár. Mivel ez egy a kész művet megelőző kifejeződés – gondoljunk Dalíra, aki álmából felriadva azonnal ecset után nyúlt, nehogy elveszítse álomképeit –, nevezhetjük pre- vagy előzetes műnek, amely természetesen szerint az ihletet kiváltó, akár tudattalan észlelés esszenciájának is tekinthető, azonban nem jelent prekonceptiót a művész számára: „Az embernek eleinte mindig szüksége van valamire. Azután már el lehet távolítani a valóság maradványait. [...] akárhogy legyen is: a tárgy ideájának nyoma eltörülhetetlenül megmarad. Innen indul el munkájában a művész; ideáitól izgattottan és érzelmeitől felzaklatva.”¹⁶

A művészi és az alkotói szakasz egymást kiegészítő működéséből adódóan a művészi és az alkotói tudatrész valósága az alkotófolyamaton belül az egyesítő, a két szakaszt egymásba fonó részeiben kerülhet összehangolásra, ahol az alkotói én – mint első számú befogadó – fantáziája kíséri el az előzetes művet a kész műig. Tehát a művészi én médiumként jelenhet meg a kollektív vagy személyes tudattalan és a tudat között, amely számára az alkotófolyamat ihletett szakasza nyújthat megfelelő teret. Az alkotói vagy egyesítő szakaszban – ahol a nem tudatos művészi tudatrész (én) és a tudatos alkotói tudatrész összhangba kerül – a tudatelőttésbe került emlékek egy affektus miatt a tudatküszöböt elérő passzív asszociációkként jelenhetnek meg, vagy retroaktív ébresztést válthatnak ki. „A retroaktivitás olyan visszafelé irányuló mozgás, amely a múltba visszanyúlva kelt életre már lecsengett és észre nem vett érzéki tartalmakat vagy fogalmi összefüggéseket. [...] a

múltat a jelenben képezi, miközben mégis elmúltként fogja fel [...] oly módon, [...] hogy ez a most képződő múlt maga is hat az őt létrehozó jelenre.”¹⁷ Hasonló gondolatot vetett papírra Vigotszkij: „a műalkotás a tudatos affektusokkal együtt tudattalanokat is kivált, amelyek sokkal intenzívebbek, és [...] gyakran ellentétes előjelűek.”¹⁸

A tudattalan megjelenésének kétféle módjáról kell tehát beszélnünk, ha az alkotófolyamat egészére koncentrálnunk; egyfelől a pszichológiai, másfelől a fenomenológiai oldalt szükséges vizsgálni. Klee művészetében az utóbbi, míg a „tipikus” szürrealistáknál az előbbi tudattalan befolyás lehet hangsúlyosabban jelen, ami nem jelenti a másik hiányát, hiszen: „Az alkotófolyamatban valamiféle *felé* irányuló áramlás támad a szellem ismeretlen és termékeny mélyrétegeiből, a begyakorlott tevékenységek irányítása pedig *lefelé* szivárog.”¹⁹ Arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy az alkotótevékenység egyik sajátossága az addig láthatatlan, perifériára szorult, új horizontot igénylő, illetve tudattalan tartalmak felbukkanása, előtűnése. E tartalmak eléréséhez a fantázia mellett a pszichológia és a fenomenológia közös fogalma, a küszöb alatti észlelés lehet a kulcs, amely az észlelés mélyebb szintjén működő „tudattalan vizuális észlelés, mely nem hagyja észrevétlen az elhittnek hitt képet”. Ez a művészek tudattalan ráérzése, ahol „differenciálatlanságánál fogva az alacsony szintre lesüllyedő látás szélesebb mozgástérrel rendelkezik”,²⁰ melynek következtében – Konrad Fiedler szavaival – „meghatározatlan körvonalakban képződmények válnak el egymástól, hogy majd a következő pillanatban visszabukjanak a sötétségbe”.²¹

Más szóval tudattalan tartalmak bukkanhatnak elő, a passzívan észlelt részlet új értelmet adhat az addigiaknak. A művész kiváltsága, hogy képes megmutatni, látható élménnyé tenni a láthatatlant a „küszöb alatti”²² vagy prereflektív észlelés segítségével, amely egybecseng Klee sokat idézett mondatával: „A művészet nem a láthatót adja

viszsa, hanem láthatóvá tesz.”²³ A szürrealisták természetesen osztották a láthatatlan kifejezésének gondolatát, még a szürrealista kemény mag módszereitől elhatárolódó René Magritte is: „Minden egyes dolog, amit látunk, valami mást rejtget; és nagyon szeretnénk látni, mit rejtett el a látható előlünk...”²⁴ A fenomenológia oldaláról ismét Merleau-Pontyra hivatkozom, aki szintén a dolgok között, mögött megbúvó, láthatóvá válásra váró értelmet feltételezett. A művész e láthatatlan tartalom kifejezésére törekszik; a kész mű „valójában a kifejezésre tett erőfeszítések sorozatának leülepedett eredménye”.²⁵ Avagy – husserli terminussal – a transzcendentális redukció és reflexió eredményeként előálló műalkotás. Az alkotófolyamat során feltűnő noémák asszociatívan kapcsolódhatnak össze az alkotóművész világában, amely elemeket elsőként a művészi én intuíciója fűz egybe az előzetes mű számára, majd az alkotói én már a reflexió során az affektusok által a tudatba törő tudattalan emlékként észleli őket. A művészi és az alkotói én között tehát állandó kapcsolat áll fenn. Az alkotófolyamat két szakaszát egyesítő részénél az alkotói én és a művészi én helyzete és szerepe hangsúlyaiban megváltozik, de a művészi én vagy tudatrész továbbra is hatással van az alkotófolyamatra. Tulajdonképpen az egyesítő szakasz az alkotófolyamat egésze alatt játszódtó tudattalan-tudatelőttés-tudat közötti oda-vissza mozgás lecsapódása, amelyben a kész mű kikristályosodik. A folyamatban mindenekelőtt a művészi én alkotása, az előzetes mű jelenti a legnagyobb segítséget az alkotó én számára, amely most már műként áll előtte mint az ihletett művészi alkotótevékenység szimbóluma, ami kifejtésre vár.

Az alkotófolyamat egésze tehát nem csupán az ösztön által vezetett tudattalan folyamat. Igaz, Jung szerint az „előbb teljesen tudattalanul fejlődik”,²⁶ így tulajdonképpen az én határainak feloldódásáról beszélhetünk,²⁷ amelyet Ernst Kris az alkotóművészeknek tulajdonított kontrollált regressziójával, va-

lamint ezt az elméletet továbbgördítő Arnold Ehrenzweig gondolatával követhetünk nyomon. Kris megfogalmazása szerint az alkotófolyamat során az „én szolgálatában álló regresszió”²⁸ által az elsődleges folyamatok átmeneileg felülkerekednek, vagyis Kris olyan képességgel ruházta fel az alkotóművészt, amely lehetővé teszi számára az anyagi világ és az ösztönvilág (tudattalan) tartalmai közötti szabályozott átjárást. Ehrenzweig az elsődleges folyamatokat a művészi alkotótevékenység eszközeinek tekinti, amely a művész irányításával újszerű formákat hozhat létre, azaz jelentések és asszociációk szabad áramlását teszi lehetővé. „A műalkotás struktúrájában minden jel szerint olyan bonyolult kapcsolatok vannak, amelyeket nem lehet felfogni a köznapi józan ész szabályai szerint alkotott szilárd és takaros képek sorával. Egymással összeegyeztethetetlen körvonalak és felszíni jelenségek keresztül-kasul átjárják egymást, miközben ugyanazon időben és ugyanazon helyen próbálnak összetalálkozni. [...] a belső tér és a külső tér valami olyan sajátos egésszé olvad össze, ami egyszerre belső is meg külső is.”²⁹

Ezen a ponton meg kell említenem az előzetes mű egy újabb értelmezését, ami épp ebből a folytonos kapcsolatból következik. Nevezetesen hogy az előzetes mű nem kizárólag az eredeti benyomás legközvetlenebb képi kifejezésévé értendő, hanem a műalkotásnak az alkotófolyamat bizonyos pontján előálló állapotát is jelölheti, amely kapcsolódási pontként szolgálhat a pszichológiai tudattalan és a tudatos között. Véleményem szerint a szürrealistákra a két értelmezés kettőssége lehet érvényes, habár esetükben még nehezebb feladat különválasztani az alkotófolyamat két szakaszát, mégis úgy gondolom, hogy a szürrealisták sem mentesülnek a reflexió és a formaadás tudatosságától, ahogy ezt Klee is leírta. Művészi módszere, a forma és tartalom állandó mozgásban tartása támasztja alá a tudattalan és a tudatos alkotási folyamat kettős működését. „A legfel-

sőbb körben a sokértelműség mögött egy végső titok rejlik, és az intellektus nyomorúságosan kilobban. Lehet ugyan értelemmel szólni arról a hatásról és üdvről, amit ez kivált, még hozzá úgy, hogy a képzelet ösztön rejtette vonzerőtől szárnyra kapva oly állapotokkal kecsegtet, amelyek valahogy bátorítóbbak és serkentőbbek, mint a jól ismert földiek vagy tudottan túlvilágiak. [...] A művészet *öntudatlan* játékot űz a végső dolgokkal, és mégis eléri őket!”³⁰ A szimbólumok számos Klee-festmény szereplői, de véleményem szerint a legszembetűnőbbben az angyal és a hal ábrázolásának, kifejezésének szimbolikus jelentésében nyilvánulnak meg. Ezekben a képekben a tartalmi asszociációkat szemléltető formai asszociációk egyszerűen tükrözik azt a feltevésemet, miszerint Klee sajátos stílusötvetének köszönhetően művei lehetőséget adnak a tudattalan tartalmak alkotófolyamatban játszott szerepének vizsgálatához. „A dolgok kitágult és megsokszorozódott értelemben mutatkoznak, látszólag ellentmondva a tegnapi racionális tapasztalatnak” – írja Klee ugyanott.

Amint láttuk, a tudattalan tartalmak művészi megjelenítésében az álom és a fantázia játssza a főszerepet. A fantázia fogalma vezethet át minket az alkotófolyamat fenomenológiai felvázolásához, amelyhez Edmund Husserl és Eugen Fink gondolatait idézem fel. A fantázia vagy éber álom állapotában alkotó művész – Husserl fogalmát használva – semleges állapotban van. A fantáziálás során „azt találok magam előtt, és azt írom le, amivel ekkor »rendelkezem«, a fantáziatörténeteket, amelyek egyáltalán semlegesek, és pedig mindent a mintha módusában”³¹ – írja Husserl. Azonban az eddigi gondolatmenetből következik, hogy az alkotófolyamat kettős természete az alkotómunka egyik alapját jelentő fantáziát is érinti. Egyfelől a művészi én szabadságát és csapongó fantáziáját (elsődleges folyamatok), másfelől a tudatos, konvencionális észlelést is szem előtt tartó éber álmat feltételezhetjük.

Finknél találhatjuk meg a művészi szakaszra jellemző fantáziaműködés leírását, amelyben az úgynevezett „tisztá fantáziák [...] a lehetőségek nyílt játékterében szabadon csaponganak. Ezeket nem kötik meghatározott motivációik [...], hanem csupán az általában vett szemléletiség a priori törvényei kötik őket. [...] jellemző sajátja egyfajta múlt- és jövőhorizonttalitás, amelyek azonban mindig teljesen meghatározhatatlanok.”³² A pszichológia felől nézve a tisztá fantázia a tudattalan tartalmak szimbólumaira épülő fantáziával állítható párhuzamba, míg a „valódi” fantázia inkább az alkotói asszociatív vagy passzív szintézisekhez és az affektuselmélethez közelít. Tehát az előzetes mű alkotása során az alkotói ének tulajdonítható semleges beállítódás másik „motivációjú” fantáziája lép színre, amit már nem a véletlenszerűen egymáshoz társított jelentések, benyomások, „ötletek” jellemeznek, hanem mint „mindenfajta pozíciótól való szándékos tartózkodás” lép fel. Vagyis – Husserl megfogalmazását áttemelve – az alkotói én fantáziája „olyan szellemi tevékenység [...], amely jellegét tekintve érdek nélküli [...], a játék birodalma” – ami „a tematikus »éber« tudatban is passzívan lefoly-hat”.³³ Véleményem szerint ez a leírás alkalmazható lehet az alkotói én fantáziájának működésére, amelyvel kapcsolatban az asszociációk megjelenésének második leírása lesz érvényes. A fantázia itt az előzetes műre való reflexió hatására lép működésbe az éber tudat passzív tevékenységeként, és ennek során váratlan affekciók érhetik az alkotói ént, amelyek nem tudatos szintézist eredményezhetnek. Tehát a küszöb alatti észlelések – amelyek itt a művészi tudat-rész észleléseinek feleltethetők meg – tudatossá válhatnak, és láthatatlanul beolvadnak, ezzel segítve az alkotói én munkáját, amelyben így „az elsődleges és a másodlagos folyamat közötti határhokegybemosódnak”.³⁴

Ez az egybemosódás érezhető Klee művészetében, amivel kiemelkedett

kortársai közül. Klee azokat a formákat, illetve a formák mögött megbújó jelentéseket mutatja meg, amelyek a „közti-világban” találhatóak. Az ún. közti-világ „az érzékeink számára külsőleg megjelenő világok között” létezik, de „belsőleg úgy magamba fogadhatom, hogy külsőleg is képes vagyok kivetíteni megfelelőit”³⁵ – írja. Habár Klee nem tudott túljutni ezen a világon, csodálattal adózott Kandinszkij mellett Franz Marcnak, aki képes volt meglátni „az ősképek világánara visszefényét”.³⁶ S habár Klee számára a fantázia másodlagos és veszélyes dolog volt, hiszen a formai lehetőségek kiaknázása volt az elsődleges célja, tisztában volt egy kívülről érkező hatás működésével. Így ír erről: „Az Én is szerepet játszik még, nemcsak az ősképszerű; tükröződik és keresztülmegy distanciákon. Az aktív Én, mely vonatkozásba kerül az ősképpel, beavatkozik a dologba, esetleg olyan körülmények között, amelyeket az Én máshonnan fogad be.”³⁷

Az alkotói én számára az előzetes mű mint szimbólum adhat kiindulási alapot a végleges, elkészült képhez, re-prezentációhoz. Az alkotói reflexió során ezek a passzív rétegben lévő tartalmak aktivizálódnak, s az alkotói fantázia segítségével beépülnek az alkotási folyamatba. Véleményem szerint az előzetes mű továbbalkotása szempontjából az értelmezés mint „a megértésben kivetített (felvázolt) lehetőségek kidolgozása”³⁸ összekötő szálként jelenhet meg az alkotófolyamat két szakasza között. A művészi szakasz esetében feltételezett szimbolikus előzetes mű megfejtésre vár, azonban „a szimbólum kötődése az interpretációhoz nem külsőség, nem hozzászatolt valami, nem holmi ötlet. [...] nem blokkolja le a megértést, sokkal inkább provokálja: valamit fel kell tárnai, meg kell érteni a szimbólum-ban.”³⁹ A rejtett jelentés felkutatása az alkotói én egyik feladata a kész mű felé vezető úton, amelyen Klee is haladt: „Talán egyszerre lehetkezik egy kép? Nem, darabról darabra épül fel, akárcsak egy ház.”⁴⁰

■ JEGYZETEK

1. Véleményem szerint használhatjuk Husserlre utalva a „horizontágulás” kifejezést is, amelyhez a retrospektív ébresztés gondolata kapcsolódik.
2. Werner Hofmann: *A modern művészet alapjai*. Ford. Tandori Dezső. Corvina, Bp., 1974. 216.
3. C. G. Jung: *Pszichológia és költészet*. Ford. V. Szabó László. <http://www.c3.hu/~prophil/profi031/jung.html> (Utolsó letöltés: 2012. 10. 12.)
4. Erdemes Dracoulidés nevét is megemlíteni, aki tulajdonképpen ötvözte Jung és Freud gondolatait a kollektív tudattalan előtérbe helyezésével és a „hipnagóg tollbamondás” módszerének leírásával. N. N. Dracoulidés: *Szurrealista eljárások és a tudattalan kifejezése*. Ford. Józsa Péter. In: Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Gondolat Kiadó, Bp., 1983.
5. C. G. Jung: *A szellem jelensége a művészetben és a tudományban*. Scolar Kiadó, Bp., 2003. 97-98.
6. Uő: *Pszichológia és költészet*. Ford. V. Szabó László. <http://www.c3.hu/~prophil/profi031/jung.html> (Utolsó letöltés: 2012. 10. 12.)
7. Uő: *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közti összefüggésről*. Ford. Szilágyi Lilla. In: Halász László (szerk.): i. m. 214.
8. Lásd C. G. Jung: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Ford. Nagy Péter. Európa Könyvkiadó, Bp., 1990. 118.
9. Wolfgang Welsch: *Esztétikai gondolkodás*. Ford. Weiss János. L'Harmattan, Bp., 2011. 119.
10. Felix Klee: *Paul Klee*. Ford. Tandori Dezső. Corvina Kiadó, Bp., 1975. 161, 169.
11. A fenomenológiai szempontból is vizsgált kubisták célja Duchamp szerint nem a noémák visszaadása, hanem az ideák elérése volt: „Engem az ideák érdekeltek, nem csupán a vizuális produktumok. Újra a szellem szolgálatába akartam állítani a festészetet.” Bunge idézi Serge Stauffer *Marcel Duchamp. Interviews und Statements* című művét. Matthias Bunge: *Képkategóriák a 20. század művészetében*. Ford. Adamik Lajos. http://www.balkon.hu/balkon03_10/01bunge.html (Utolsó letöltés: 2012. 10. 12.)
12. Werner Hofmann: i. m. 330-331.
13. Uo. 334.
14. Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik – Szabó Zsigmond. L'Harmattan, Bp., 2007. 118.
15. Az ihlet, ötlet, inspiráció mellett meg kell említeni Jung autonóm komplexusra vonatkozó gondolatát is.
16. Arthur Koestler: *A teremtés*. Ford. Makovecz Benjamin. Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. 500.
17. Ullmann Tamás: *A változás tapasztalata*. Aspecto 2008. 1. sz. 77-100. 78.
18. Lev Vigotszkij: *Művészetpszichológia*. Ford. Csibra István. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968. 127.

19. Arthur Koestler: i. m. 193.
20. Arnold Ehrenzweig: *A esztétika új pszichoanalitikus megközelítésben*. Ford. Csepeli György. In: Halász László (szerk.): i. m. 286.
21. Konrad Fiedler: *A művészi tevékenység eredetéről*. In: Uő: *Művészeti írások*. Ford. Kukla Krisztián. Kijárat Kiadó, Bp., 2005. 74.
22. Megjegyzem, Freud nagyon kritikus volt a szürrealisták elsődleges, nyers tartalmak kifejezésére irányuló elköteleződésével szemben.
23. Paul Klee: *Alkotói vallomás*. Ford. Tillmann József Attila.
<http://www.c3.hu/~tillmann/forditasok/Klee/Alkot.html> (Utolsó letöltés: 2013.12.13.)
24. Marcel Paquet: *René Magritte*. Ford. Teravagimov Péter. Taschen – Vince Kiadó, Köln– Bp., 2002. 14.
25. Maurice Merleau-Ponty: *A filozófia dicsérete*. Ford. Sajó Sándor. Európa Könyvkiadó, Bp., 2005. 80.
26. C. G. Jung: *Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közti összefüggésről*. In: Halász László (szerk.): i. m. 213.
27. Husserl transzcendentális redukciójára kell gondolnunk, amelynek során egyfajta „énhasadás” jön létre, életre hívja a transzcendentális egót.
28. Ernst Kris: *Psychoanalytic Explorations in Art*. Shocken Books, New York, 1964. 60.
29. Arnold Ehrenzweig: *A esztétika új pszichoanalitikus megközelítésben*. In: László Halász (szerk.): i. m. 283.
30. Paul Klee: *Alkotói vallomás*.
31. Edmund Husserl: *Fantázia, képtudat, emlékezet*. Ford. Rózsahegyi Edit. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Kijárat Kiadó, Bp., 1997. 31.
32. Eugen Fink: *Megjelenítés és kép*. Ford. Rózsahegyi Edit. In: Bacsó Béla (szerk.): i. m. 77.
33. Edmund Husserl: *Fantázia, képtudat, emlékezet*. In: Bacsó Béla (szerk.): i. m. 35.
34. Arnold Ehrenzweig: *A esztétika új pszichoanalitikus megközelítésben*. In: Halász László (szerk.): i. m. 294.
35. Felix Klee: i. m. 170.
36. Uo. 171. Felix Klee Lothar Schreyer *Emlékezések a Sturmra és a Bauhausra* című munkájából idézi a Schreyer és Klee közötti beszélgetést.
37. Uo. 177.
38. Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Gondolat Kiadó, Bp., 1989. 289.
39. Paul Ricoeur: *Nyelv, szimbólum és interpretáció*. Ford. Martonyi Éva. In: Bókay Antal – Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Bp., 1998. 247.
40. Paul Klee: *Alkotói vallomás*.

BALOGH BÉLA

AZ 1956-OS MAGYARORSZÁGI FORRADALOM VISSZHANGJA AZ EGYKORI NAGYBÁNYA TARTOMÁNY TERÜLETÉN

■ A szovjet mintára 1950-től kezdve életbe léptetett új közigazgatási reform következményeként létrejött Nagybánya tartomány területileg a volt történelmi Máramaros vármegyének a Tiszától délre fekvő részét, az 1920 óta létezett egész romániai Szatmár megyét, a volt Szilágy megyéből Tasnád és Szilágycseh környékét, valamint az egykori Szolnok-Doboka megyének Magyarláros központtal kiszakított Lápos vidékét ölelte fel. A tartomány – északkelettől nyugat és délnyugatnak haladva – a visói, máramarosszigeti, láposi, nagysomkúti, avasi, szatmári, nagykarolyi, szilágycsehi és tasnádi rajonokra oszlott, s ezekhez két tartományi alárendeltségű város, Nagybánya és Szatmárnémeti csatlakozott. A tartomány nevét még 1960 előtt Máramaros tartomány névre cserélték, de a fennebb jelzett szervezési forma 1968 februárjáig megmaradt.

Lakosságának nemzetiségi megoszlása roppant színes volt: a történelmi Máramaros, a Lápos vidéke, a bükki (Codru) dombvidék és az Avas területén főként románok, a Magyarországgal határos vidéken a magyarok voltak többségben. Sok magyar élt még Szilágycseh és Tasnád vidékén, de szórványban a többi rajon területén is jelen voltak. Rajtuk kívül, főként a városokban, ekkor még jelentős számú zsidóság, Felsővisó környékén ruszinok és a németiséghez tartozó cipszerek éltek. A Nagykaroly környéki svábokról is meg kell emlékezni, de többségük ek-

kor már egykori német anyanyelvét a magyarral cserélte fel.

Az 1956-os magyarországi események itteni hatásának megértéséhez ezeket a viszonyokat feltétlenül figyelembe kell vennünk. Mindenekelőtt azért, mert a magyarok és a magyarul tudók főként a budapesti rádiót hallgatva közvetlenül is értesülhettek az eseményekről. A többség azonban a Bukarest irányította román nyelvű rádióra és írott sajtóra volt utalva, vagy ha egyáltalán rádióközelbe került, és az állandó zavarásokat ki tudta szűrni, akkor a Szabad Európát, illetve Amerika Hangját hallgathatta. Persze ha volt mersze! Mert ezek hallgatását az állami szervek tiltották. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a magyaroknak és a magyarul tudóknak a többséghez viszonyítva információszerezési előnyük volt. Rádió azonban 1956-ban, főként a falvakon, még kevés volt. Ezért is ne lepjen meg senkit az a tény, hogy október 24-től kezdve az állambiztonsági szervek a tartományi pártvezetőség felé rengeteg közös rádióhallgatásról jelentettek.

Gheorghiu-Dej és a köréje csoportosult Román Munkáspárt vezetősége kezdettől fogva elítélte a Budapesten kirobbant forradalmat, és minden eszékkel arra törekedett, hogy azt az ellenforradalmi, fasiszta erő kiejtő munkája eredményeként a magyar kommunisták gyengekezűsége következményének tüntesse fel, s ezért az úgymond ellenforradalomtól Romániát

elszigetelje. Ennek megfelelően – még Gheorghiu-Dej jugoszláviai látogatása idején – mindjárt október 24-én elfogadták azt a 20-as számot viselő határozatot, amelyet a leggyorsabb ütemben, felülről lefelé haladva, előbb a tartományi, ezt követően a rajoni, városi pártaktívákön, majd a párt alapszervezeteinek szintjén, úgynevezett „aktívagyűléseken” dolgoztak fel. A pártszervezetek ezután mindent elkövettek, hogy a határozatot a szakszervezetekkel és a ifjúsági szervezetekkel is megismertessék, ahol előre felkészített személyeken keresztül a jelenlévőket a román kommunisták irányvonalának megfelelő, a magyar forradalmat elítélő határozathozatalra késztessek. Romániában állampolitikai vonalon is több határozat született, és ezek által a közellátás javítását és az iparban új fizetési rendszer bevezetését célozták meg. A rendőrség és főként a Securitate példátlan mozgósításával, embereikkel minden politikai és gazdasági jellegű állásfoglalásról, elégedetlenkedésről a tartományi pártbizottságot folyamatosan értesítették, az pedig az így szerzett információt október 24-től kezdve november 10-ig naponta kétszer, azt követően naponta egyszer a párt központi bizottságához továbbította.

Az első napokban az információk özöne arról szól, hogy nagyon sok helyen a magyar rádió adását nagy csoportokban hallgatják, és a nyert információkra ki-ki a maga vérmérséklete és politikai nézetei szerint reagál. Íme néhány ezek közül:

A Tasnád rajoni Dobrán egy Neuman nevű volt kisajátított földbirtokos lakásán október 24-én 30-40 ember együtt hallgatta a pesti rádió híreit, majd a házigazda a felkelés okait abban vélte felfedezni, hogy a magyar kormány, a románhoz hasonlóan, túl magas terheket rótt a lakosságra. Véleménye szerint „a parasztságnak a terménybeszolgáltatást és az adófizetést itt sem kellene teljesítenie, és fel kellene lázadnia”. A falubelieket egyben arra buzdította, hogy a beszolgáltatások és az őszi vetés elvégzését ellenőrző ide-

geneket őrizzék ki a falvakból! Ugyan ezen a napon Nagykárolyban a kevés lisztért sorban álló asszonyok és férfiak kijelentik, hogy „nekünk is azt kellene tennünk, mint a magyarországiaknak”, egy a Szovjetunióból a háború utáni deportálásból hazatért személy pedig kijelentette: „minden kommunistát egy-egy póznára akasztanék fel!”

Az egy nappal későbbi jelentésekben Máramarosszigeten, Nagysomkúton, Pappbikón, Nagybánán és a Szatmárnémeti melletti Óvárban elhangzott fenyegetésekről olvashatunk. Ez utóbbi helyen egy falusi asszony a néptanácsnál talált rajoni pártaktivisták előtt jelenti ki: „Ha még tovább is a terménybeszolgáltatást fogjátok erőltetni, mi is úgy teszünk, mint a budapestiek!”

Október 26-án a nagybányai szállítási vállalatnál egy csoport párttag munkás arról beszélt, hogy „...elérkezett az ideje, hogy mi is felkeljünk, és egyes elvtársakon revant vegyünk!” A fernezelyi ólomkohó, a nagybányai volt Phönix (ekkori nevén Gh. Gheorghiu-Dej Vegyipari Kombinát) és a szatmári Unió munkásai, valamint a nagybányai és máramarosszigeti kórház orvosai fizetésük miatt elégedetlenek.

Október végén Koltórol jelentették, hogy esténként, főként fiatalok, az ottani szövetkezet irodájában a rádió körül gyűlnek össze, a híreket követően pedig a magyarországi forradalom mellett nyilatkoznak, és „feltételezik, hogy az rövidesen ide hozzánk is átcsap, és a jelenlegi kormányt megdöntik”. Kővárberencén (Berința) is a falusi pártbizottság titkárát és a néptanács elnökét azzal fenyegetik, hogy „...nektek még van egy hetetek, s aztán végetek lesz!”

A közös rádióhallgatások ezt követően is rendszeresek voltak. A tartományi Securitate jelentéseiből ismeretes, hogy a Tasnád rajoni Ákoson a református lelkész az imaházban, egyházi énekek tanulása ürügyén gyűjti össze a híveket, ahol aztán naponta a pesti rádió hallgatása és a hírek kommentálása folyik.

November elsején a Nagybányai Technikai Középsiskola diákjairól jelen-

tik, hogy a magyar forradalom eseményeiről szólva „...a népi demokráciáról és a szovjet csapatokról ellenséges érzülettel beszéltek”, kifejezve, hogy „...tennünk kell valamit, hogy a szovjet csapatoktól megszabaduljunk, és jobb életet éljünk!” Misztbányán a bányászok, Máramarosszigeten a helyi ipari vállalat munkásai a frissen bevezetett fizetési rendszer igazságtalanságáról, továbbra is a fizetések alacsony szintjéről beszélnek. Mások kijelentik, hogy azok az intézkedések, amelyeket a fizetések rendezése érdekében október végén Romániában foganatosítottak, nem egyebek porhintésnél, aminek az volt a célja, hogy az elégedetlen munkások egységét megbontsák. A jelentések megfogalmazói ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy „...a rendszerünkkel szemben ellenséges elemek azt hirdetik, hogy az események Lengyelországban kezdődtek, átcsaptak Magyarország területére, ezek a látáshoz hasonlóak, amit nem lehet megakasztani, és a többi népi demokratikus országban is át fog ömleni”.

A tartomány lakosainak elégedetlensége a november 4-ei szovjet támadás után is még hosszú ideig eltartott. A támadást a románok és magyarok többsége elítélte és megbélyegezte. Az avasi Komorzán, a máramarosi Falusugatag és a kővárvidéki Váralja (Vărai) lakói még a hónap végén is szembe szálltak a terménybeszolgáltatást szorgalmazó aktivistákkal. A fernezelyi munkások november 26-án is igazat adnak azon kollégájuknak, aki a *Scântea* központi pártlapban megjelent képeket és kommentárokat hazugoknak nyilvánította, mondván, „...a magyarországi gyermekeket és asszonyokat nem a forradalmárok, hanem a szovjet katonák lőtték halomra!”

Az ilyen és hasonló nyilatkozatok özönének további felsorolása helyett a korábban történt konkrét események rövid ismertetéséhez kanyarodunk vissza.

Már eddig is szó volt arról, hogy a román központi pártszervek határozata értelmében a magyar forradalom

elítélése céljából széles körű propaganda folyt. Szinte minden gyárban vagy településen a gyűlések sokaságát szervezték. Az ezeken való megjelenés, de főként az elítélő nyilatkozatok elfogadása ellen a Szatmár rajoni fiatalok tömegesen tiltakoztak. Már október 26-án a párt központi bizottságához küldött jelentésükben a tartományi szervek arról szólnak, hogy a fiatalok Szamosstelken, Dobán, de más falvakban is a gyűléseken passzívok, nem lehet belőlük elítélő nyilatkozatot kiperéslni. A határ menti Petén pedig sok fiatal a gyűlésen való megjelenés helyett ennek megtartását, a kijelölt épület előtti hangos énekléssel, füttyszóval és kerékpárjaik csengőinek csengetésével tette lehetetlenné, az oda igyekvőket pedig visszatartotta, mert ott úgymond „csak hazugságokat mondanak”.

November első napjaiban a nagybányai közüzemek szakszervezetének elnöke a magyarországi helyzettel kapcsolatos párthatározatok feldolgozását tagadta meg. Kijelentette: „...ezt nem teszi, még ha fejbe lövik is, mert ez [mármint a forradalom] a túloldali testvéreink dolga, és a magyar testvéreink oroszellenesek.” Ezt követően Erdőaranyoson (Arieșu de Pădure), Nagyfentősen és máshol is a párttagok és tisztségviselők megtagadták a gyűléseken való részvételt. A szembeszegülés, de talán a bizonytalanság olyanokat is hatalmába kerített, akiket korábban pártiskolákba irányítottak, ezek ugyanis nem utaztak el.

Mielőtt az ellenállás különböző formáit tovább boncolgatnánk, le kell szögeznünk, hogy ezek többnyire egyéni kezdeményezések és állásfoglalások eredményei. A román politikai ellenzék és az értelmiségiek a kezdeti bizonytalanság után úgy vélték, hogy még nem érkezett el annak az ideje, hogy „...a magyarországi eseményekhez hasonló tettekhez folyamodnánk. Amíg a külső események nem teremtik meg a kedvező feltételeket a hasonló cselekedetek kirobbantására, szüregszerűen és nagy hiba volna, hogy érdemtelenül bármilyen áldozatot hozzunk.

Mindaddig, amíg a kedvező feltételek meg nem teremthetnek, türelmeseknek kell lennünk, és addig készülődniünk kell!” Az idézett megállapítás Moş Valernek a szájából hangzott el, akit a tartományi pártbizottságnak jelentő állambiztonsági szervek a szatmárnémeti „román reakció egyik befolyásos tagjaként” jellemeznek. És még azt is hozzáfűzik: „...a tartomány más rajonjában is a román reakció más képviselői is hasonló nézeteket vallanak.”

Ennek ellenére, főként a magyarság körében, lépten-nyomon találkozunk az ellenállás különböző formáival. Ezek közé mindenekelőtt a szórólapok (röpcék) vagy az épületek falára írt vagy ragasztott jelmondatok sokaságát sorolhatnók. Ilyen akcióval először Felsőbányán találkozunk, ahol október 27-ről 28-ra virradó éjszaka ismeretlen tettesek a sportotthonnak, a vasútállomásnak és egyéb helységeknek a falára „Le a disznó kommunistákkal!”, vagy „Ki a kommunistákkal!” szövegű feliratokat írtak krétával. Felsőbányán hasonló feliratok november hetedikén, nyolcadikán és kilencedikén is megjelentek. Egy éjszakával később Szatmárnémeti utcáiról „Oroszok, takarodjatok haza!” szövegű feliratokat jelentettek. Ugyancsak Szatmáron, egy nappal korábban, az Unió üzemek körül, a postaládákban kézzel írott röpcédulákat találtak, melyeken ilyen szövegek voltak olvashatók: „Kommunisták, fel a kezekel! Adjátok meg magatokat!”, vagy „A fiatalság győzni fog, Jőjj, testvér, velünk!” A szatmári tiltakozások bizarr formája volt az az eset is, mely november hetedikére virradólag történt. A szovjet hősök főtéri emlékműve elé ismeretlenek hat döglött patkányt terítettek ki. Ugyancsak Szatmáron, november 25-én az Eminescu utcában találtak röpiratokat, amelyeken ilyen jelszavak voltak olvashatók: „Románok! Ne hullassátok véretekét idegen érdekekért!”, „Románia határai kelet felé a Dnyeszter, délen a Duna, északon a Tisza, nyugaton pedig a mostani határok. Egyetlen becsületes románnak sincs mit keresnie e határokon kívül!”, és „Egyetlen liter kő-

olajat, egyetlen méter fát, egyetlen szem búzát és egyetlen gramm urániumot sem kelet felé!”

Nagybányáról hasonló akciók november 23-a és 24-e éjjeléről ismeretesek. Itt a korábbi Phönix üzem területén a különböző termelési csarnokok és a WC-k hátsó falain „Le a kommunistákkal!” és más, kézzel írott feliratok voltak olvashatók. Az üzem területén ehhez hasonlóknak november 30-án is megjelentek, de ekkor már „Haza az oroszokkal!”, „Le a Román Munkáspárttal!” szövegekről szólnak a tudósítások. Fél hónappal korábban, ugyancsak Nagybányán több utca házainak a falán és a kapukon a hajdani Nemzeti Parasztpárt választási jelét, a szemet ábrázoló, ceruzával rajzolt és felragasztott papírdarabokat találtak. Egy nappal korábban a szomszédos Felsőtótfalut átszelő országút aszfaltján több helyen is fehér krétával írott „Le a kommunistákkal!” szöveg volt olvasható.

A Nagykárolyt övező falvakban ilyen feliratok már korábban megjelentek. A mezőteremi milícia épületének falára ragasztott felhíváson „Mostantól vége a kollektív gazdaságnak!” volt olvasható. Másnap ugyancsak a mezőteremi postahivatal falára kerültek hasonló tartalmú, magyar nyelvű feliratok. November 4-én Magyarcsaholyon krétával, magyar nyelven írott, közel 60 darab papírszeletet ragasztottak a kapukra és házfalakra, melyeken ez volt olvasható: „Testvérek! Harcoljatok a kommunisták ellen!” Már december 12-ét írtak, amikor az avasi Kőszegretemén a korán kelők ezt olvashatták: „Le a kommunistákkal! Éljen a szabad Magyarország!” Szintén a kommunisták elleni gyűlölet tükröződik azokon a tasnádi, kézzel papírra, fekete ceruzával írott felhívásokon is, amelyeket december 15-én, 16-án és a következő napokon a rajoni néptanács és más épületek falára ragasztottak Nagymajtény utcáin. A november 24-ét követő éjjelen egy férfi az utcán többször is ezt kiáltotta: „Éljen a király! Éljen a forradalom!” Hasonló jellegű tiltakozások a következő, 1957-es év első hónapjaiban is előfordultak.

Ez év márciusában a tartományi pártbizottság rendkívüli ülésén a belügyi szervek munkáját elemezték, és a Nagykaroly rajoni pártbizottság első titkára még mindig arról beszélt, hogy az osztályellenesség a rajon egyik gép- és traktorállomása épületének ajtajára pártellenes feliratot ragasztott.

Eddig főként a névtelenség takarta eseményekről, jelenségekről szoltunk. A magyarországi '56-os események hatására azonban sokan személyesen is tiltakoztak, és a romániai rendszer ellen izgattak.

A Szatmárnémeti és Nagykaroly közötti román telepésfaluban, Paulinán még október 29-én egy Bled Ioan nevű IMSZ-tag tagkönyve visszaadásával tiltakozott a szovjet csapatok korábbi utcai öldöklései ellen. Halmiban, hasonló okok miatt, Doros Vasile a párttagkönyvét dobta oda a községi pártbizottság titkárnőjének.

Nagyon sok helyen a terménybeszolgáltatás ellen nemcsak tiltakoztak, hanem baltával űzték ki udvarukról a párt embereit. Október végén Batizon, november 7-én Kápolnokon és más falvakban is hasonló esetek történtek. Az Avas rajoni Tamásváralján (az egykori ugocsai faluban) november 17-én egy ellenszegülő asszonyt már három határőrkatonára is támogatott. Amikor a Daróczi-portán a gazdasszony ellenszegülése tetőfokára hágott, akkor érkezett a ház elé Nagyváradról az a teherautó, amelyiken a közelben lévő határőrlaktanyára a katonák új felszerelését szállították. Hallatára az autóról három katona ugrott le, és a beszolgáltatást erőltetőket az udvarról kiűzték, kijelentve, hogy „más begyűjtők a mi szüleinkkel bannak hasonlóan”. A helybeli tisztviselőt pedig megfenyegették, mondván: „Ma még a néptanács alkalmazottja, de holnap már nem lesz az!”

Több olyan személyről is van jelentés, akinek egy-két pohár ital elfogyasztása után eredt meg a nyelve, és a körülöttük lévőket nyilvánosan a román rendszer megdöntésére szólította fel. Közéjük tartozott az a bukaresti illetőségű, ideiglenesen Nagysomkúton dol-

gozó kőműves, aki november 2-án népes tömeg előtt kiáltotta: „Gyertek, parasztok, ragadjatok fegyvert, mert forradalom van! Miért engednétek, hogy gabonaterméseteket a begyűjtők elvigyék?” Lázításért őt a helybeli milicisták tartóztatták le.

Október végén Csedregben, Batizgombáson, Dobán és a Decebal nevet viselő telepésfaluban a még magángazdák a mezőgazdasági társulások és a kollektívek területébe bekebelezett földjeik visszaadását követelték. Túrterebesen még október 27-én több, korábban szövetkezetbe kényszerített gazda arról tanácskozott, hogy az ottani „közös gazdaságot fel kellene számolni, még mielőtt a felkelés a mi országunkat is elérné”. Két nappal később az avasi Kőszegremetén Dohi János szövetkezeti paraszt ajánlotta, hogy a raktáron lévő évi termést teljes egészében osszák ki a tagok között, mert ha a gazdaságot felszámolják, a gabonát át kell majd adni a szovjet katonáknak, akik Magyarországról kivonulnak. A Láposmedencei Kohópatakon (Cufoaia) november 25-én közgyűlésen döntöttek el a szövetkezet feloszlátását, majd 28-án több gazda a korábban a közösbe bevitt állatokat hazavitte. Az ügy későbbi folytatásaként a tartományi ügyészség nyolc személyt küldött bíróság elé, akik a szövetkezetnek 7692 lej értékű kárt okoztak.

A tél közeledtével, november 10-én Szaniszlón 60-70 személy szervezetten és minden engedély nélkül ment az erdőbe tűzfát vágni, mert az állami szervek a téli faszükséglet biztosításáról nem gondoskodtak.

A közlésre kerülő jelentések más jellegű kezdeményezésről is beszámolnak.

Szatmáron a római katolikus papok nagy tömegek mozgósítását készítették elő, és a bebörtönzött görög katolikus papok kiszabadítása érdekében nyomást kíséreltek gyakorolni a hatalomra azáltal, hogy október 28-ára, Krisztus Király ünnepe alkalmával Szatmárnémetiben imára hívták a tömegeket, és a feszültség fokozása révén igyekeztek hittestvéreik védelmére lenni.

A szatmárnémeti börtönben őrzött rabok a magyarországi eseményekről értesülve október 27-én az engedelmisséget megtagadták.

Főként Szatmár rajon területén vált gyakorlattá az a tiltakozási forma, hogy a falvakba kiküldött pártaktivistákat telefonon Szatmárra, a pártbizottsághoz rendeljék, s ezáltal ezeket gyűlölt tevékenységük megszakítására késztessek. Ezt inkább október utolsó napjaiban tették. Utóbb novemberben már inkább telefonon történt megfélemlítésükről találni adatokat.

Ezeknél nyíltabban léptek fel azok a munkások, akik a Szinérváralja és Avasújváros közötti országút felújításán dolgoztak Mivel már két hónapja nem kapták meg fizetésüket, az itt dolgozó 47 munkás október 30-án beszüntette a munkát, az utat eltorlaszolta, és az egyik teherautó sofőrjével a rajonközpontba, Avasfelsőfaluba (Negrești) vitették magukat, ahol kijelentették: „...ha most sem fizetnek, mi is úgy fogunk cselekedni, mint a magyarországiak!”

A szovjetellenes hangulat fokozódására vet fényt annak a 12 magyarberkeszi tanulóknak az esete, akik 1956 decemberének közepén az iskolában az orosz nyelv tanulását megtagadták.

A tartomány székhelyén, Nagybánynán a legmerészebbek azok az ellenállók voltak, akik november 6-án éjjel a tartományi pártbizottság, a tartományi néptanács, a vasútállomás és más állami szervek telefonkábeleit igyekeztek elválni és ezzel pánikot kelteni. Tervük ugyan csak részben sikerült, mert egyedül a tartományi Securitate vonalait tudták időben elválni, de az államhatalmi szerveknél a riadalom így is teljes volt. Amint hosszas kivizsgálás után kiderült, ezt az akciót a „Kormányzónak” nevezett Popescu-csoport igyekezett végrehajtani, akik közül szervezkedésük és a telefonvezeték sikeres elvágása miatt a kolozsvári katonai törvényszék – az 1956 *Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára 1956–1965* címmel 2006-ban megjelent kötet szerint – a fővádoltat, Pop Virgilt másodfokon 25 évre, Rác Sándort 20, Pop Ioant 18,

Sipos Györgyöt 16, Tomoiaga Nechitát 8 és Pop Victort 7 évre, Botos Valeria telefonistát pedig, aki tudott az akcióról, de azt jelenteni „elfelejtette”, „csupán” 2 évi szabadságvesztésre ítélték.

A fenti csoport elítélését közlő forrásunk alapján ismeretes, hogy a tartományban a magyarországi forradalom hatására az Avasban Avasújváros, Avasfelsőfalu és Vámfalu körzetében „magyar mintára létrehozott”, 18 személyből álló összeeszküvő, rendszerellenes csoport szerveződött, amelyet vezetőjéről „Botoș csoportként” ismer a szakirodalom. Ezt a csoportot 1957 novembere és 1958 júniusa között göngyölítették fel. Vezetőjét, Botos Józsefet előbb halálra, utóbb életfogytiglani börtönre ítélték. A csoport tagjai Badar Sándor, Bartha László, Bodnár Lajos, Chindrici Petru, Ciorba Vasile, Demeter Mihály, Demeter Sándor, Elek János, Jeremia Gheorghe, Kiss György, Lohán Pál, Madák János, Mali Géza, Nonn Gyula, Osváth Ferenc, Sándor Antal, Sándor Gábor, Somlyai János és Tamás János voltak. Őket 8 és 20 év közötti szabadságvesztésre ítélték. Feljelentés elmulasztása vádjával újabb 6 személyt kapcsoltak a csoporthoz. Közülük Nagy István 10 évet, Német Károly pedig 4 évet kapott.

Ez utóbbi csoportról a nagybányai levéltári források nem tartalmaznak adatokat. Viszont szó van egy a bányaszatban használt robbanóanyag titokzatos eltűnéséről, amit 1956. október 29-én a Nagybánnyárol Erzsébetbányára tartó teherautóról loptak el. Mintegy 20 rúd astralit tűnt el. Emiatt a tartományi belbiztonsági szervek és a tartományi pártbizottság is robbantásoktól rettegett. A szálak Kapnikbányára vezettek, de a tetteseket nem sikerült felderíteni. A kapniki bányászokra nem ok nélkül gyanakodtak, mert a fizetésükkel elégedetlen bányászok egy része még december 11-én is tettelesen lépett fel a bányavállalat igazgatója ellen, akit ájulásig történt megverése után az ott dolgozó munkaszolgálatos katonák mentettek a kórházba. Az esettel kapcsolatos kivizsgálást és ennek eredményét nem ismerjük.

Az általános helyzet pontosabb megértése érdekében le kell szögeznünk, hogy a magyarországi 1956-os eseményekkel kapcsolatos romániai párt- és állampolitikai határozatok elfogadása után Nagybánya tartomány területén is arra felkészített személyek híresztelése szerint a pesti egyetemi hallgatók 16 pontos követelése alapján, a forradalom eredményeként a magyar revansisták (Észak-)Erdélynek Magyarországhoz való visszacsatolását is napirendre tűzték. Az erdélyi románok és magyarok közötti ellentétek szításának érdekében ezek a híresztelések széles körben terjedtek, és főként a bányászok körében akadtak is olyanok, akik e híresztelések hallatán a forradalmárokat elítélték. A lakosság többsége azonban ezeket a rosszhiszemű híresztelőket ítéli el, és a gyári munkások, bányászok, de a parasztok túlnyomó többsége is üdvözli a forradalmat, ennek követeléseit és eredményeit magukéiknak érzik. A forradalommal szembeni bukaresti állásfoglalást, majd a szovjet csapatok fegyveres beavatkozását mind többen ítélik el. A hazai rádióban és sajtóban közölt hivatalos állásfoglalást meghazudtolják és dőreségnek nyilvánítják. Párttagok és pártönkívüliek a romániai új fizetésrendezést, az élelmiszerekkel és egyéb közszükségleti cikkekkel való ellátásban beállt javulást is a magyarországi események egyenes következményeként könyvelik el. A magyar testvérekkel való együttérzés főként a Szatmárhoz közeli határ menti falvakban volt tapasztalható. November 4-e után pedig a szovjet katonai beavatkozás elítélésével kapcsolatos állásfoglalásokat román, ruszin és zsidó közösségek vagy személyek is hangoztatták. S ez az állásfoglalás a szovjet csapatoknak Románia területéről való kivonását tartalmazó követelések megfogalmazásában csúcsonyult ki.

A tartományi Securitate által felterjesztett jelentésekben sok kószá hír terjedéséről is szó van. Ezek közé tartoznak a nyugati fegyveres segítség várásával és megindulásával összefüggő híresztelések. És amikor az ellenálló

fegyveres magyar csoportok térvészítéséről hallanak, még akkor is elhangzik: „Nincs baj, Csepel ellenáll! A forradalmat, ha most leverik is, a jövőben az igazak fognak győzni, és közöttük mi is ott leszünk!”

A témával kapcsolatos jelentések és korabeli értékelések teljes megismertetése érdekében az egész tényanyag román nyelvű eredeti változatának és magyar nyelvű fordításának közlése előkészületben van.

Dokumentumok

■ 1. [1956. október 24., este 9 óra]
A Román Munkáspárt Nagybánya tartományi bizottságának jelentése a központi bizottsághoz

A budapesti huligán akcióról az emberek többsége és főként a párttagok többsége tudomást szerzett, beszélgetéseikben ezeket a huligán cselekedeteket elítélik, és azt kérdezik, hogyan történnhetett meg, hogy a Magyar Népköztársaság párt- és állami szervei ébersége ennyire eltompulhatott.

Mindezek mellett gyakran megtörténik, hogy egyes nyilvános helyeken az ottani eseményekkel kapcsolatban országunk elleni tendenciózus és sovén kijelentések is elhangzanak.

Nagybányán például azt hangoztatják, hogy még a II. világháború után Sztálin nem volt képes Erdélyt Románia és Magyarország között igazságosan felosztani, és most a magyarországi és romániai küldöttségek ezért voltak Jugoszláviában Titónál, hogy Erdélyt igazságosan újraosszák.

Ugyanakkor azt is hangoztatják, hogy a huligán bandák szervezésében Titónak is benne van a keze. Teszi ezt azzal a céllal, hogy a lakosok között ellentétet szítson, és ez indok legyen Erdély újrafelosztására.

Hasonló mendemondákat Avason területén is hallani lehetett.

A Tasnád rajoni Dobra községben egy Naiman nevű kisajátított földbirtokos október 24-én 30–40 polgárt a saját házába gyűjtött, és ott a budapesti rádió

hallgatása és kommentálása után azt a következtetést vonta le, hogy ott ezek az események azért történtek, mert a magyar kormány, akárcsak a hazai, túl nagy terheket rótt az emberekre, és itt az adókat és az államnak történő terménybeszolgáltatást érintette: a parasztoknak nálunk sem kellene az adófizetésnek és terménybeszolgáltatásnak eleget tenniük, és fel kellene lázadniuk, mert akkor a kormánynak a beszolgáltatásokat el kellene törölnie. A jelenvoltakat ugyanakkor arra biztatta, hogy a vetés és terménybeszolgáltatás irányítására küldött idegen csoportokat a faluból kergessék el.

Vele szemben intézkedések történtek, és mint lázítót a törvény elé állították.

Nagykárolyban, a lisztért sorban állók között az egyik asszony azt kezdte mondani, hogy „most nekünk is azt kellene tennünk, mint amit Magyarországon is tettek, és ne álljunk sorban néhány grammnyi lisztért”. Ugyanebben a csoportban bizonyos László István (volt szálasista vezér) azt mondta, hogy „elérkezett az idő, és minden útnak vége van egyszer!” Amiből arra lehetett következtetni, hogy Magyarországon a népi demokráciának vége van. Ugyancsak Nagykárolyban egy Pozma nevű kulák (akit a Szovjetunióba is deportáltak) nyilvánosan kijelentette, hogy „ha a dolgok az ő belátása szerint történnek, minden kommunisztát lámpaoszlopra kell felakasztani”.

Hasonlóan egy Aizele nevű polgár (aki a közelmúltban Budapesten volt látogatóban) kijelentette, hogy az ottani lázadók buták és szamarak, mert ott az élelem és egyéb fogyasztási cikkek bőven vannak és olcsók. Ugyanakkor tendenciózusan megkérdezte: „mit teyenek akkor a romániai munkások és parasztok, ha amazoknak joguk van a felkelésre?”

Román Országos Levéltár Máramaros megyei Hivatala (a továbbiakban ROLMMH), a Román Kommunista Párt Tartományi Bizottságának Levéltára (a továbbiakban RKP TB levéltár) 922-es leltár, 15/1956. szám 1–2.2.

2. [Keltezetlen. 1956. október 25. körül, Nagybánya] A tartományi Securitate jelentése a Román Munkáspárthoz a poznaïi és budapesti eseményeknek Nagybánya tartomány területén történt kommentálásáról

A poznaïi és a mostani budapesti eseményeket Nagybánya tartomány egész területének lakossága közéről és nagy érdeklődéssel figyelte.

A becsületes emberek egészen más-ként, a nacionalista, sovén és ellenséges személyekhez képest. [...]

A rendszerrel szemben ellenséges román nacionalista elemek a poznaïi felkelőkkel, úgyszintén a mostani budapestiekkel szolidárisak, az eseményeket dicsérik, és úgy tekintik mint a népi demokratikus államoknak a szocializmus megvalósítására irányuló politikájának kudarcát.

Így értékelték és kommentálták az eseményeket azok a nacionalista és sovén személyek, akik Moş Valer, a volt nacionalista Nemzeti Parasztpárt megyei bizottságának volt tagja, jelenleg a szatmári belkereskedelmi raktár főnöke, köré tömörültek. A környezetéhez tartozó egyik személy azon kérdésére, hogy nálunk lehetséges-e hasonló felkelés, Moş Valer kijelentette: „Csak a szikrát lobbantsák fel, és meglásd, az összes odúból előjönnek.”

A román reakció óvatosságot hirdet, azt vallja, hogy nálunk hasonló akciók kivételére a körülmények még nem kedvezőek. Amíg a nemzetközi események nem fogják annyira siettetni, míg nem teremődnek meg a megfelelő feltételek az akció kirobbantására, addig várni kell. A hasztalan áldozatok feleslegesek és hibásak volnának. Az akció kirobbantásához szükséges feltételek megteremtődéséig türelemre van szükségünk, és készülődnünk kell.

Ezt a nézetet fejtette ki Moş Valer, a szatmári reakció fontos személyisége. De a román reakciónak a többi rajonban található exponensei is hasonló véleményen vannak.

A magyar nacionalista elemek nyíltan vagy hallgatólagosan a budapesti felkelőkkel való szolidaritásukat fejezik ki.

A szigeti fakitermelési és szállítási vállalat Moşuţiu nevű tisztviselője a mostani budapesti eseményekről tudomást szerezve kijelentette, őt arról értesítették, hogy Kolozsváron az egyetemisták állnak elő követeléseikkel. Hasonlóan Valent Vilmos, a nagybányai építészeti és szerelési tröszt szállítási részlegének vezetője egyik barátjával a budapesti eseményekről beszélve kijelentette: „Kár, hogy nem vagyok én is ott, mert én is közéjük állnék. Rövidesen itt is hasonló lesz a helyzet, mert Temesváron és Vásárhelyen diákmegmozdulások voltak, és azt hiszem, hogy ez a demokrácia végét jelenti.”

A tartomány területén élő magyar nacionalista elemek nyilvánosan vagy hallgatólagosan a budapesti lázadók iránti szolidaritásukat fejezik ki. Bizonyíték erre a már fennebb említett Valent Vilmos, valamint Bojtor János, a nagybányai pénzügyi osztály főnöke. Ez utóbbit egyik ismerősen megkérdezte, hogy a budapesti eseményekkel kapcsolatban mi a véleménye. Ő azt felelte: „Meglátod, mi történik majd nálunk, ha a mieink Jugoszláviából hazatérnek!”

Ágoston Lajos, a Nagybánya tartományi helyi építkezési tröszt 4-es számú vállalatának főtechnológusa október 24-én találkozott az egyik barátjával, és a budapesti eseményekről kezdtek beszélgetni. Ágoston kijelentette: „Tüntetések nemcsak Budapesten voltak, hanem a debreceni egyetemisták is, tehát Magyarország jóllakott az orosz vezetéssel, a magyarok önmagukat akarják vezetni. Én torkig vagyok mindennel! Párttag vagyok, de jóllaktam! Nagyon kíváncsi vagyok, hogy mi fog történni? Mindenképpen fontos változások lesznek!” Néma Ferenc, a Tasnád rajoni Nántú molnára, folyó év október 24-én egy 30 emberből álló csoport előtt kijelentette: „A Magyar Népköztársaságban az emberek megelégteltek az államnak való terménybeszolgáltatást.” A következőkben a nevezett kijelentette: „ha az emberek az ő pártján állnának, nekünk

sem kellene semmiféle beszolgáltatást adnunk az államnak.” A megnevezett ezt a kijelentést azzal a céllal tette, hogy a parasztok között nálunk is zendülés történjen, és tagadják meg az állami beszolgáltatást.

A megnevezettet állami szerveink kivizsgálás és büntetés céljából letartóztatták. Megállapították, hogy nacionalista magyar személyek, akik útlevéllal a Magyar Népköztársaságban látogatást tettek, visszatértük után munkahelyükön vagy ismerőseik között mindenféle izgatató híreket terjesztenek. Például Berger Imre, a nagybányai Gh. Gheor-ghiu-Dej üzeme tisztviselője folyó év október 19-én érkezett vissza a Magyar Népköztársaságból, és mind a munkahelyén, mind ismerősei között kijelentette, hogy „Magyarországon igazi demokrácia van, mert az embereknek megengedik, hogy bármit cselekedjenek, nyíltan tüntethetnek is, a sajtó szabad. Nálunk szólás-szabadság nem létezik, és mi gazdasági és politikai szempontból 20–30 évvel elmaradtunk Magyarország mögött.”

[...]

A Tasnád községi Mihacea Irina kijelentette: „régóta tudja, hogy ezek a magyarországi események bekövetkeznek, mert a nép az adót és a beszolgáltatást már nem tudta elviselni, és ezeket ő egy Magyarországról érkezett rokonától hallotta, aki október 17. és 22. között volt Tasnádon, és kijelentette, a magyarországi lakosokat értesítették, hogy egy provokáció és rendetlenség fog bekövetkezni, de ennek kirombanási idejét nem tudták.”

Intézkedés történt a jelzett személy azonosításáról és megfigyeléséről arra az időre, amíg a Román Népköztársaságban tartózkodik.

A nagykárolyi Tarnai Károly a budapesti eseményekről értesülve kijelentette: „Ha a magyar hadseregben ő tiszt volna, a hadsereget a kezébe venné, és egy csoport lázadó élén a harcokban részt venne.” Nevezett személy a budapesti rádió közléseit cáfolja, kijelentvén, hogy ezek nem igazak, mert a lázadó csoportok nem kapituláltak. A lázadókat ő „szabadságharcosoknak” nevezi.

A nagykárolyi volt nyilas Nagy József kijelentette, ő tudja, hogy „hasonló események a közeljövőben a mi országunkban is bekövetkeznek”.

A fent nevezett személyek közeli megfigyeléséről, állításaik ellenőrzéséről, valamint ellenforradalmi szándékaik kiderítéséről intézkedtünk.

Értesültünk, hogy a Szatmár városi római katolikus reakciós klérus folyó év október 28-án, Krisztus Királysága ünnepe alkalmából egy tömegdemonstrációt igyekszik előkészíteni. A megnevezett papság a templomban a hívőket kérni fogja, hogy ezt a napot imádkozás és a letartóztatott papok kiszabadításáért való tiltakozások előzzék meg.

Sipos Ferenc szatmári római katolikus pap egy barátjával beszélgetve elmondta, ennek az akciónak a valódi célja az, hogy a tömegben agitációt folytassanak, hogy a templomból való kijövetel után a lakosok között népszerűsítsék az akciót, feszült helyzetet teremtsenek, és a lakosok a fogva tartott papok kiszabadítása érdekében nyíltan tüntessenek, és a hatóságokat ez irányba kényszerítsék. „Most elérkezett ennek ideje és az ügy megvalósításához alkalmas pillanat!” közölte a nevezett.

Ennek az értesítésnek ellenőrzésére a szükséges intézkedéseket megtettük, és az is kiderítendő, hogy az akciót a tartomány többi rajonjában is előkészítik-e vagy sem.

Restea Miron nagykárolyi tisztviselő a budapesti eseményekről beszélve kijelentette: „ezek az események Iosif Broz Tito rendelkezéseinek a következményei, és hogy a Román Népköztársaság kormányküldöttsége most ugyanezen rendelkezéseket kapja, mert a kelet-európai országok vezetője Tító.”

Hasonlóan nyilatkozott Botor Ioan, a nagybányai pénzügyi hivatal főnöke is, aki kijelentette: „Majd meglátod, mi történik nálunk, miután a mieink Jugoszláviából visszatérnek, mert ott utasításokat kapnak, és ezek ezeket mindenben teljesítik.”

Sokatmondó az a mód, ahogy ezeket az eseményeket a román, más részről a magyar reakciós körökben értelmezik.

Román nacionalisták, mint Dica Emilian avasfelsőfalusi nyugdíjas és Cotoiu Nicolae ugyancsak avasfelsőfalusi lakos kijelentették, hogy a felkelés nem az államrend megváltoztatását célozza, hanem csupán a megfelelő időnek és a Lengyelországban történtek kihasználásával Erdélynek Magyarországhoz való csatolását kérik. A nagybányai magyar nacionalisták a Magyarországon történetet, valamint a román és a magyar delegációnak Jugoszláviában való jelenlétét értekezletként értékelik, melynek célja a Sztálin által megszabott határok revíziója. Észak-Erdélynek Magyarországhoz való csatolása.

Baciu Anna, a Nagykároly rajoni bizottságban felelős funkciót betöltő személy bizalmatlanul kommentálta Nagy Imrének a minisztertanácsi elnökévé történt megválasztását, valamint Gomulka elvtársnak a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága első titkárává történt kinevezését, kijelentvén, hogy egyszer mindkettőjüket kizárták a pártból. Tartományunk területén létező vállalatok munkásainak többsége a magyarországi és lengyelországi eseményekről tegnapra szerzett tudomást.

Jelenleg általánosságban a munkások között komolyabb nyugtalanság nincs, csupán kevés vállalatnál fordult elő néhány izolált eset. Így a nagybányai fernezelyi Május 1 üzemeknél Dumitran Coloman, a Román Munkáspárt tagja, Tarța Iustin mechanikus, Pop Gavriła asztalos, Mészáros Pál asztalos, Szebeni Jakab ács, Filovici Nicolae ács, Șuta Dionisie kerékgyártó, Tar Mihály kerékgyártó, Sfeșciuc Iosif mechanikus és mások a fizetésük miatti elégedetlenségüket nyilvánítják, a lengyelországi eseményekkel szimpatizálnak, és arra célozgatnak, hogy a fernezelyi munkások is a Lengyelországban fellázadt munkásokéhoz hasonló helyzetben vannak. Pop Gavril egyebek között kijelentette: „Senkivel sem vagyok elvtárs, csak azokkal, akiknek havi fizetésük 400 lej. Hogy lehetnék elvtárs azokkal, akiknek 1500 lejes fizetésük van, és pluszban még régiségit és prémiumot is kapnak? Mi, munkások elvtársak csu-

pán jelszavakban vagyunk, a fizetéskor azonban ők az elsők!”

A nagybányai G. Gheorghiu-Dej vállalatnál fokozott elégedetlenséget lehet észrevenni a 2000-es minisztertanácsi határozat érvényesítése körül, az új fizetésekkel kapcsolatban. Az elégedetlenség onnan származik, hogy Kishegyi Géza igazgató, Pavlon főmérnök és Jerzsábek Miklós főkönyvelő újból kivételeznek: védenekkel kedvezményeznek, bántva az önzetlenekeket. Az elégedetlenek élén Trifa Cristea mérnök, Chișuțiu Ioan és mások vannak. [...]

Mostanig nincsenek értesüléseink arról, hogy tartományunk bármely részén a budapesti eseményekhez hasonló akciókat készítenének elő.

A fennebb megnevezett személyeket, akik a Budapesten történt eseményekben való részvételi szándékukat fejezték ki, hasonló akciók megszervezésének céljából szoros megfigyelés alatt tartjuk.

RKP TB levéltár, 922-es leltár, 15/1956. szám, 148–153.

3. [Keltezés nélkül, október 25 körül, Nagybánya]

A Román Munkáspárt Nagybánya tartományi bizottságának jelentése a párt központi bizottságához

A magyarországi eseményeket tartományunk lakosai s főként az ellenséges elemek tovább kommentálják.

Az ellenséges elemek az ellenforradalommal rokonszenvezve nyilatkoznak, és az imperialista rádióadókból a „forradalom terjedéséről” hallott híreket továbbadják.

Így Marian Ambroziu, a nagybányai központú műhelyek alkalmazottja, aki Budapestről az események kezdetén tért haza, kijelentette: „Úton voltam az állomás felé, amikor a tüntetők menetét megláttam, akik a 16 pontban megfogalmazott követeléseiket tartalmazó feliratokat vitték. A dolgok nem csendesednek, és a felkelők még csak most erősödnek igazán. Egész Nyugat-Magyarország a kezükben van. Örvendek, mert a kommunistákat és rendszerüket nem tudom kedvelni, és meggyőződésemm, hogy Gheorghiu-Dej nálunk is intézkedni fog az életkörülmények javításáért, mert ahogy most van, úgy nem lehet élni!”

Munteanu Ilie volt milicista őrmester és Budai Sándor volt horthysta csendőr, mindketten szatmári lakosok szintén így nyilatkoztak. Iliș Andrei, a szatmári Unió gyár tisztviselője kijelentette, hogy nálunk a helyzet még a magyarországinál is borzalmasabb, mert attól a földművestől, aki 1000 kg gabonát termel, 900 kg-ot kötelező beszolgáltatásba vesznek el. [...]

RKP TB levéltár, 922-es leltár, 15/1956. szám, 148–153.

KONTRA MIKLÓS

MENNYIRE JUTOTTUNK NEGYEDSZÁZAD ALATT?¹

In memoriam Szépe György (1931–2012)

■ Mármost: mennyire jutottunk negyedszázad alatt a Magyarországgal határos államokban élő magyarok nyelvi közérzetének javításában, nyelvi jogainak érvényesítésében? Jutottunk valamire is? Ezek a *magyar nyelvi kérdések* csak 1990 körül lettek közbeszéddé. Eltérően például a magyar irodalom és népzene, táncház kérdéseitől. De a közbeszédnél jóval fontosabbak a tények.

1. Nyelvészet

■ A múlt század utolsó évtizede előtt a Kárpát-medencei magyar nyelvészek nemigen foglalkoztak a nemzeti kisebbségekkel, például az erdélyi magyarokkal vagy a magyarországi románokkal. 1990-ig mindössze a vasfüggönyön túli magyarokról, a burgenlandiakról és az amerikaiakról készült tudományos, objektív nyelvészeti elemzés. A politikai diktatúrák evidens magyarozatát adták a kisebbségi kétnyelvűek tabusításának, de volt egy másik, nem politikai oka is a csöndnek: a *magyar nyelvművelő hagyomány*. Ez az évszázados hagyomány a helyesnek, választékosnak, magyarosnak kikiáltott vagy annak vélt nyelvi ideált propagálta, s eközben a kétnyelvű magyarokat az egynyelvűeknek föllállított mércével méricskélte. A *nyelvtudománynak* az a dolga, hogy azt vizsgálja, miként használják/beszélik az emberek anyanyelvüket, miközben élnek mindennapi életüket. Az ilyen kutatás jóval nehezebb, de sokkal több új, tudományosan megalapozott ismeretet eredményez, mint a magyar nyelvi ideál magasugrólécét föllállító és a

léc állandó leverésén szomorkodó nyelvművelés, ami persze nem is tudomány, ha tudományon olyan valamit értünk, ami új, érvényes ismereteket hoz létre.

Az 1980-as évek elején a nyelvészek egy része és a nyelvművelők zöme, továbbá a magyarországi közvélemény úgy tudta, hogy a csehszlovákiai, szovjet-ukrajnai, romániai és jugoszláviai magyarok, nem beszélve az ausztriai és más nyugati magyarokról, „makaróni nyelven beszélnek”, törlik a magyart, s ebből kifolyólag nem is jó magyar emberek. Többé-kevésbé hasonlóan vélekedtek a kisebbségi magyarok is, szinte kivétel nélkül. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készített *Nyelvművelő kézikönyvben* (1980. 1288–1292) a „külföldön élő magyarok nyelve” cikkben egyebek mellett azt olvashattuk, hogy „a kétnyelvűség körülményei közt [...] A nyelvi rendszer felbomlásával [...] a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá.”

A Kárpát-medencei magyar nyelvészetben a kétnyelvű magyarok nyelvtudományi szempontból szalonképes vizsgálata akkor kezdődött el, amikor a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya 1988-ban Budán megrendezte az 1. Élőnyelvi Konferenciát, újvidéki magyar nyelvészek részvételével (Balogh–Kontra [szerk.] 1990). 1995-ben már – Horvátország kivételével – minden környező ország magyarjaira kiterjedő kutatás indult, ebből keletkezett *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén c.* könyvsorozat

(Csernicskó 1998, Göncz 1999, Lansztyák 2000, Szépfalusi–Vörös–Beregszászi–Kontra 2012).

Az Élőnyelvi Konferenciákat az első évtizedben évente rendezte meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya és egy környező országbeli egyetemi magyar nyelvészműhely, 2000-ben a konferenciák önjáróvá váltak, azóta két évente rendezik őket, 2012-ben volt a 17. Szegeden, s 2014-ben a 18. Nyitrán. Ezek a konferenciák lettek a Kárpát-medencei magyar nyelvészek együttműködésének s egyben a magyarpáru kétnyelvűség kutatásának legfontosabb fórumai.

A határon túli magyarok nyelvészeti kutatása rövid időn belül a magyar nyelvészet egyik legzajosabb perpatvarához vezetett: jó egy évtizeden át polemizáltak, nemritkán egymást ócsárolva, a tudományos objektivitásra törekvő nyelvészek és a nyelvművelők, de „normális emberek” is, vagyis olyan emberek, akik sosem szereztek egyetemi diplomát nyelvészetből. Ennek a vitának egy részét kiadtuk *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* címmel (Kontra–Saly [szerk.] 1998). A „háború”, amelyből nem hiányoztak a nemzetárulások sem, körülbelül akkor ért véget, amikor a kolozsvári nyelvészprofesszor, Szilágyi N. Sándor 2002. május 2-án az Akadémián közgyűlési előadást tartott *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban* címmel (Szilágyi 2008). Ennek az előadásnak sok hozadéka volt. Az egyik az, hogy Szilágyi javaslatot tett a magyar nyelv története periodizációjának megváltoztatására, mivel 1918-ban véget ért az a nyelvtörténeti korszak, amikor a magyar nyelvet a magyarországi magyar nyelvvel lehetett azonosítani. A dolgok jelenlegi állása szerint – mondta Szilágyi – a magyar nyelvet a Kárpát-medence 8 országában beszéljük, de csak Magyarországon hivatalos nyelv, és egyedül itt van teljes, minden szintre és területre kiterjedő használati köre. Álljon itt egy hosszabb idézet Szilágyitól, azt illusztrálándó, mit is jelent(ett) a magyar nyelvészeknek az, amiről szó

van: „A nyelvész szakmában hosszú ideig [...] a magyarországi nyelváltozatra úgy tekintettünk, mint amelynek nemcsak földrajzi, hanem normatív értelemben is központi, sőt, hogy úgy mondjam, monopolhelyezete van. Ebből így még talán nem is lett volna nagy baj, de vulgárisabb megfogalmazásban ez már úgy szólt, hogy minden úgy van magyarul, ahogy Magyarországon használják, ha pedig valamit nem úgy használunk, az legalábbis kétséges, hogy egyáltalán magyarul van-e, de általában ennél csúnyábban is mondtuk. Ha azonban továbbra is ragaszkodnánk ehhez a szemlélethez, akkor ez azt jelentené, hogy nekünk már nem kell félnünk a magyar nyelv többfelé szakadásától, hiszen már megtörtént. A mostani nyelvtörténeti korszakban ugyanis a magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a »csak egy magyar nyelv van« tétele. Dehogynem érvényes. De csak akkor maradhat az, ha úgy fogjuk fel, hogy ezen az egy magyar nyelven az emberek különbözőképpen beszélnek, helyzetüknek megfelelően.” (Szilágyi 2008. 115.)

Negyedszázad múltán a magyar nyelvtudomány mérvadó köreiből immár mindenki elfogadja, hogy: a magyar is többközpontú nyelv,² s a kétnyelvű magyarok is normális emberek; a kétnyelvű ember különbözik az egynyelvűtől, és sosem beszélhet egy nyelvet úgy, mint az egynyelvű; a hagyományos, purista magyar nyelvművelés alkalmatlan a kétnyelvű magyarok gondjainak enyhítésére, de nagyon is alkalmas e gondok növelésére.

Ha végigtekintünk a gyakorlatibb fejleményeken, örömmel nyugtázzhatjuk, hogy:

– Tíz évvel ezelőtt a *Magyar értelmező kéziszótár 2.*, átdolgozott kiadásával (Pusztai 2003) megkezdődött a magyar nyelv *határtalanítása*, vagyis a határon túli magyar nyelvváltozatok azon stan-

dard szavainak, szójelentéseinek leltárba vétele, amelyek Magyarországon ismeretlenek (pl. szlovákiai magyar *alapiskola* 'általános iskola', *párki* 'virslí', kárpátaljai *blokk* '(tíz doboz) cigarettát tartalmazó csomag; karton', *szirup* 'szörp', erdélyi *doszár* 'irattartó, dosszié', *aragáz* 'propán-bután gáz, gázrezsó').

– Ennek nagy szimbolikus jelentősége is van, ugyanis az MTA tekintélye segíti a nyelvészeket abban, hogy a *magyarországi magyar nyelv* helyett immár az *egyetemes magyar nyelv* szótárait, kézikönyveit, horribile dictu: nyelvtanait készítsék el.

– Tizenkét éve sikeresen működik a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (lásd Benő–Péntek [szerk.] 2011), nagyon sikeresen határtalanítja nyelvünket, méltatlan anyagi körülmények közepette (ugyanis az MTA kiszámítható, de szerény finanszírozásával működnek, rég szükségük lenne magyar kormányzati finanszírozásra is).

– A magyar nyelvtervezéssel és nyelvi jogokkal kapcsolatos tudományos konferenciák, kiadványok nem csupán az államtól független³ tudományos szférában keletkeznek (pl. Lansztyák–Szabómihály [szerk.] 2002, Kontra–Hattyár [szerk.] 2002, Kontra [szerk.] 2005), hanem az elmúlt három évben immár a Köztársasági Hivatal és a Nemzetpolitikai Kutatóintézet is előrukkolt valamivel (Csernicskó–Szabómihály 2010, Eplényi–Kántor [szerk.] 2012).

– Az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság felkérésére és támogatásával készített tannyelv-választási tájékoztató füzetek (Csernicskó–Göncz 2009, Máté–Kosic–Göncz 2009, Kolláth–Varga–Göncz 2009 és Kelemen–Szoták–Göncz 2009) olyan sikeresnek bizonyultak, hogy miután Kárpátalján az 1. kiadásból 6000 példányt megkaptak a magyar szülők, a kárpátaljai református egyház új kiadást készíttetett 5000 példányban. Ide tartozik még, hogy a „kis országok” brosrúáit követően Erdélyben is megjelent egy tannyelv-választási útmutató (Péntek 2011).

– Megjelentek nyomtatott nyelvi jogi útmutatók a szlovákiai, romániai és szerbiai magyarok számára (Cúth–Horony–Lancz 2010, Bogdán–Mohácsék 2012, Beretka 2011) és működnek internetes tanácsadók Romániában (<http://nyelvi-jogok-romaniaban.magyar-emberi-jogok.eu/> és <https://www.facebook.com/NyelviJogok>) valamint Szlovákiában (www.jogsegely.sk).

– Bizonyos fokú változás, fejlődés tapasztalható a határon túli magyar anyanyelvi nevelésben dolgozó tanítók, tanárok képzésében, továbbképzésében, valamint az általuk használt tankönyvek szakmai színvonalában (lásd pl. Sándor [szerk.] 2000, Szilágyi 2000, Beregszászi 2010, 2011 és 2012).

– Megjelentek a közművelődést szolgáló színvonalas nyelvészeti könyvek is, pl. Benő [szerk.] 2009, Csernicskó [szerk.] 2010, Horony–Orosz–Szalay 2012, Tánzos 2008; sőt egyetemi tankönyvek is, illetve annak is használható monográfiák, pl. Csernicskó 2013, Lansztyák 2006, Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009 és Silling 2010.

2. Anyanyelvi nevelés

■ Néhány szót ejtsünk az anyanyelvi nevelésről is! Kiindulásként elfogadjuk azt, amit a magyar nyelv és irodalom tantárgy változásait vizsgálva Margócsy István írt (1996. 52): „[...] ma az anyanyelv oktatásának nem az a funkciója, hogy felkészítsen a magas szintű, művelt, írásbeli, sok műfajban is érvényesülni tudó nyelvhasználatra, hanem az, hogy csak szabályozza és standardizálja a beszédet és az alapszintű fogalmazást, azaz (mai értelemben vett) nyelvművelő funkciót lásson el”.

Margócsy megállapítása a magyarországi közoktatásra vonatkozik, de érvényes a határon túli magyarok anyanyelvi nevelésére is. Sőt, ott a helyzet rosszabb, mivel a kisebbségi magyarok, elnyomott, fenyegetett helyzetük miatt sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítanak a nyelvművelésnek, mint a magyarországiak. Nyelvész számára riasztó belegondolni abba, mi történhet egy

olyan magyar iskolában, például a családközi nyékvárkonyiban, ahol egy 7 éves kislány anyanyelvét az iskolai tanító elkezdte „helyes”-re farigcsálni. A kislány így mesél a bárányhimlőjéről: „Nekem meg gyöttek akkorák mint egy ló. Figyéd é gyött ekkora is má Na ekkora vót Jó nagy vót és olyan dagadt is vót [...] Hólyag van rajta Folyópúderre kő kenyni De amikor má a vígín így kisebbek akkor magátú kő észárodnia Osztán le kő gyönnie a sebnek [...] Én is egyszer a körmömmé viletlenű itt lekaptam és hajamon is gyött Valakinek még a nyēvin is gyön Anyu hallotta hogy valakinek még a nyēvin is gyött Meg hogy a bárányhimlőtű le lehet bénúni Főleg aki ilyen babakorábo kapja é annak veszélyes” (Fodor 2010. 135).

Az aláhúzott részek nyelvjárási jelenségeket jelölnek, tehát eltérnek az iskola által elvárt, preferált nyelvvaltozattól. Ha a tanító vagy tanár a gyermek beszédét nem a hozzáadó, hanem a felcserélő nyelvpedagógia⁴ szerint javítja, akkor garantáltan beletapos a nővendék lelkébe, kialakítja benne az alsóbbrendűség tudatát, s egyben fenntartja a magyar nyelvi alapú társadalmi diszkriminációt.

Ha azt a kérdést tesszük föl, hogy a kisebbségi magyar tanítók és tanárok mekkora része követi a hozzáadó s mekkora a felcserélő nyelvpedagógiai elveket, a válasz mindenképp elszomorító. A pedagógusok túlnyomó többsége – anélkül hogy ennek tudatában lenne – beletapos a diákok lelkébe, kialakítja bennük az alsóbbrendűség tudatát, és fenntartja a magyar lingvicizmust (nyelvi alapú társadalmi diszkriminációt). Óriási felelőssége van a tanárképző intézményeknek is. Kardinalis fontossága van annak, hogy hozzáadó, vagy felcserélő szemléletű pedagógusokat képeznek-e egy magyar pedagógusképző intézményben.

3. Politika

■ Azt a kérdést igyekszem megválaszolni, hogy mennyire jutottunk negyedszázad alatt a határon túli magyarok nyelvi közérzetének javításában,

nyelvi jogainak érvényesítésében. A magyar nyelvészetben előrehaladást tapasztaltunk. Az anyanyelvi nevelésben súlyos gondokat láttunk. És mi a helyzet a politikában?

Észtországnak, Finnországnak, Franciaországnak, Kanadának, Szlovákiának, Svájcnak és nagyon sok más államnak van hivatalosan megfogalmazott és alkotmányba, törvényekbe foglalt nyelvpolitikája. Magyarországnak nincs, legalább hatvan éve nincs. (Amink van, például a 2001. évi XCVI. törvény, a „reklámyelv törvény” vagy a 2011-ben a kormány által beharangozott intézkedési terv a nemzeti nyelv védelmére, továbbfejlesztésére és népszerűsítésére, nem több látszatintézkedésnél.) Az, hogy Magyarországnak nincsen tudományosan megalapozott, szisztematikus és racionális nyelvpolitikája, komoly rizikófaktorunk, minden magyarnak, határon belül s kívül. Egyebek mellett ugyanis a következőkkel élünk együtt:

Egy szlovákiai magyar parlamenti képviselő az 1995. évi szlovák államnyelvtörvény kapcsán nyilvánosan a szlovák nacionalista politikát támogatta, akarata ellenére, csupán tudatlanságból (lásd Kontra 2010. 130.).

Egy romániai magyar politikus néhány éve a román asszimilációs politikát támogatta a magyarok kárára, csupán tudatlanságból, amikor azt hangoztatta, hogy szükséges lenne román anyanyelvű tanárokat alkalmazni a székelyföldi iskolákban (lásd Kontra 2010. 130.).

2013-ban a határon túli oktatási-nevelési támogatás összegét 500 millió Ft-tal csökkentették, a „túlzott deficit eljárás” megszüntetése érdekében, ami egyrészt (ezt én mondom, K. M.) egy fél-tocsiknyi összeg, mai értéken egy-huszdnyai szombathelyi focistadion ára. De valójában, már a csökkentés előtt is, éves szinten, két átlagkeresettel rendelkező szülővel számolva a magyarországi támogatás csupán 0,5–1,3%-a a támogatott család jövedelmének (lásd *Egy centrista...*). Az, hogy a magyarországi támogatóknak nincs értelmezhe-

tő válaszuk az anyaországi agyelszívásra, a szülőföldi, cigányokat sújtó szegregációra s főleg az államnyelvi iskolákba íratott 30%-nyi magyar diák elvesztésére, cáfolhatatlan tény.

Mi magyarok joggal lehetünk büszkék a nyelvi jogok kimunkálásában két pécsi és egy kolozsvári professzorra: Szépe Györgyre, Andrásy Györgyre és Szilágyi N. Sándorra. Szépe tagja volt annak a szakértői csapatnak, amelyik kidolgozta az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa Hágai Ajánlásait (lásd *The Hague Recommendations*, Szépe 2011 és Skutnabb-Kangas 2001). Andrásy pedig jogászként – anélkül hogy tudott volna a kolozsvári nyelvész Szilágyi nagyon hasonló koncepciójáról – kidolgozta az univerzális nyelvi jogok elméletét (lásd Szilágyi 1994/2003 és Andrásy 1998, 2013). Szóval, nekünk magyaroknak, lenne mit aprítanunk a tejbé. De politikusaink zöme soha nem is találkozott Szépe, Szilágyi és Andrásy nevével, aki meg találkozott, önfelmentő játékokba bonyolítja magát. Pedig hát nem akármiről van szó: ez a három magyar professzor olyan nyelvi jogi koncepciót alkotott, amivel világsikert arathatnán(a)k, az ő elgondolásaik a finn kisebbségi politikát is elhalványíthatnák a világszínpadon. S ha így lenne, annak a magyarok, a kisebbségi magyarok lennének a legnagyobb nyertesei.

■ JEGYZETEK

1. Ez az írás a *Gyökerek, utak, jövők: az anyanyelv megőrzésének kérdései a Kárpát-medencében* konferencián (MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, 2013. szeptember 13–14.) elmondott előadásom szerkesztett változata.
2. *Többközpontú nyelvnek* az olyan nyelvet nevezik a nyelvtudományban, amelynek standard változata több országban használatos, s így országonként sajátos vonásokra tesz szert. Ilyen nyelv az angol, a francia, a német, a portugál stb. Lásd Lanstyák 1995-öt, továbbá számos vitacikket Kontra-Saly (szerk.) 1998-ban.
3. „az államtól független tudományos szférát” úgy értem, hogy az említett kutatások és kötetek nem magyar állami megrendelésre készültek.
4. A *hozzáadó* nyelvpedagógia célja egy új nyelvváltozat megtanítása oly módon, hogy a diák eredeti nyelvváltozata ne sérüljön. Az így tanult új változat a régit nem kiiktatja, hanem ahhoz hozzáadódik, a gyermek nyelvi repertoárja ezáltal bővül. A *felcserélő* nyelvpedagógia az új nyelvváltozatot úgy sajátíttatja el, hogy az a régit (a gyermek nem sztenderd nyelvváltozatát) felcseréli, kiiktatja. Féltreértések elkerülése végett: nem az a kérdés, hogy a közoktatásban meg kell-e tanítani a sztenderd magyar köznyelvet, hanem az, hogy miként kell megtanítani.

■ IRODALOM

- Andrásy György: *Nyelvi jogok: A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Janus Pannonius Tudományegyetem Európa Központ, Pécs, 1998.
- Andrásy György: *Nyelvszabadság: Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Dialóg Campus Kiadó, Bp.–Pécs, 2013.

Tudjuk, hogy miközben csökken a svédék száma Finnországban, nő a svéd tannyelvű iskolákba íratott gyerekek száma. Azért, mert a finnországi svéd politikusoknak vannak szakképzett nyelvész tanácsadóik, akikre hallgatnak is.

Tudjuk azt is (lásd Phillipson 2003. 1–23), hogy ha egy állam *laissez faire* nyelvpolitikát folytat, akkor óhatatlanul támogatja a többségi, elnyomó politikát folytatókat. Lehet, hogy fogalma sincs róla, de ezt teszi. Nem biztos, hogy mi magyarok vagyunk a kivételek, akik nem a többségi emberek/nyelvek malára hajtjuk a vizet. De az biztos, szerintem, hogy erre nem az ukrán, román vagy szlovák nacionalisták kényszerítenek minket.

A magyar politikusoknak a jelek szerint nincs szüksége a nyelvtudósok szaktudására, a nyelvészek nem tudják befolyásolni a nyelvpolitikát (lásd Kontra 2010. 179–192.). Ebben semmiféle változás nem történt az elmúlt negyedszázadban. Ezért is főhet a fejünk.

Mielőtt elküldtem a *Korunk* szerkesztőinek, 2014 júliusában újraolvas-tam ezt a tavaly októberben írt szöveget. Úgy látom, nincs mit változtatnom rajta. Egy magyarországi kormányrendelettel ugyan áprilisban létrehoztak egy kormányhivatalt (Magyar Nyelvstratégiai Intézet), de a jelek szerint ettől a nyelvészeknek még inkább főhet majd a feje (lásd Sarkadizs 2014 és Laakso 2014).

- Balogh Lajos – Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5-6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1990.
- Benő Attila (szerk.): *Román–magyar kulturális szótár*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2009.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely – Kvár, 2011.
- Beregszászi Anikó: *Magyar nyelv, Stilisztika*. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 10. osztálya számára. „Bukrek”, Csernyivci, 2010.
- Beregszászi Anikó: *Magyar nyelv*. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák 11. osztálya számára. „Bukrek”, Csernyivci, 2011.
- Beregszászi Anikó: *A lehetetlen lehetni*. Tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjtemény az anyanyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolák 5–9. osztályában. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2012.
- Beretka Katalin: *Nyelvi jogaink Szerbiában*. Anyanyelv-használati útmutató. Magyar Nemzeti Tanács, Szabadka, 2011.
- Bogdán Andrea – Mohácsek Magdolna: *Nyelvi jogok útmutató*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp., 1998.
- Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek: Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó, Bp., 2013.
- Csernicskó István – Göncz Lajos: *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban. Útmutató kárpátaljai magyar szülőknek és pedagógusoknak*. A Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Bp., 2009. január.
- Csernicskó István – Szabó Mihály Gizella: *Hátrányból előnyre. A magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól*. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Bp., 2010. 167–198.
- Csernicskó István (szerk.): *Megtart a szó. Hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság – Hodinka Antal Intézet, Bp.–Beregszász, 2010.
- Cúth Csaba – Horony Ákos – Lancz Attila: *Nyelvi jogok Szlovákiában. Anyanyelvhasználati útmutató*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Anyanyelvünkért Polgári Társulás, Somorja–Komárom, 2010.
- Egy centrista határon túli stratégia alappillérei* (második rész). http://hazaeshaladas.blog.hu/2013/08/19/egy_centrista_hataron_tuli_strategia_alappillerei_masodik_resz. Letöltve: 2014. július 10.
- Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás: A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Bp., 2012.
- Fodor Regina: *Kettősnyelvűség avagy nyelvjárás és köznyelv: Egy kisiskolás nyelvének vizsgálata*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2010. 4. szám. 129–148.
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Újvidék, 1999.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.
- Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán: *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2012.
- Kelemen László – Szoták Szilvia – Göncz Lajos: *Tannyelvválasztás a kisebbségi régiókban*. Tájékoztató füzet burgenlandi magyar szülőknek és pedagógusoknak. A Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Bp., 2009. január.
- Kolláth Anna – Varga István Štefan – Göncz Lajos: *Magyar1 vagy magyar2? Tannyelvválasztás a Muravidéken*. Útmutató magyar szülőknek és pedagógusoknak. A Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Bp., 2009. január.
- Kontra Miklós: *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010.
- Kontra Miklós (szerk.): *Sült galamb?: Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Liliium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2005.
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Bp., 1998.
- Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002.
- Laakso, Johanna: *Brave new linguistics*. <http://hungarianspectrum.wordpress.com/2014/07/07/johanna-laakso-brave-new-linguistics>. Letöltve: 2014. július 10.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv központjai*. Magyar Tudomány 1995. sz. 1170–1185.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000.
- Lanstyák István: *Nyelvből nyelvbe: Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Tanulmányok és dokumentumok. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002.
- Margócsy István: *Magyar nyelv és/vagy irodalom: Egy tantárgy kialakulása és változásai*. Budapesti Könyvszemle 1996. 45–52.
- Máté Anikó – Kosiaé Julianna – Göncz Lajos: *Horvátországi magyarok tannyelvválasztása*. Útmutató a szülőknek és a pedagógusoknak. A Magyar Köztársaság Miniszterelnöki Hivatala, Bp., 2009. január.

- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna: *Szlovákiai magyar nyelvjárások. Közép-európai Tanulmányok Kara, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 2009.*
- Péntek János: *Magyarul vagy románul? Milyen nyelven tanuljon a gyermek?* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kvár, 2011.
- Phillipson, Robert: *English-Only Europe? Challenging Language Policy.* Routledge, London, 2003.
- Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.
- Sándor Klára (szerk.): *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás. Tanulmányok a Bolyai Nyári Akadémia előadásaiból. „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója, Csíkszereda, 2000.*
- sarkadizs: *A Magyar Nyelvstratégiai Intézet azért dolgozik, hogy megértsék egymást az emberek.* <http://444.hu/2014/06/30/bencze-lorant-nyelvstratega>. Letöltve: 2014. július 10.
- Silling István: *Vajdasági magyar nyelvjárás olvasókönyv.* Forum Könyvkiadó – Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Újvidék–Szabadka, 2010.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *How to wriggle out of linguistic human rights duties – some recipes for unwilling states.* In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára.* II. Lingua Franca Csoport, Pécs, 2001.1106–1116.
- Szépe György: *A nyelvi jogok a Helsinki Zárónyilatkozattal megkezdett korszakban.* In: Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán, Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban [A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai].* Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Bp.–Beregszász, 2011. 11–19.
- Szépfa István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában.* Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Bp.–Alsóőr–Lendva, 2012.
- Szilágyi N. Sándor: *Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről.* In: *Uő: Mí egy más. Közéleti írások.* Kalota Könyvkiadó, Kvár, 2003. 576–664. [Első változata: *Korunk* 1994. 3. szám. 131–150.]
- Szilágyi N. Sándor: *Ne lógasd a nyelvedet hiába! Nyelvtani kiskalauz felvételizőknek.* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kvár, 2000.
- Szilágyi N. Sándor: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban.* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp., 2008. 105–117.
- Tánczos Vilmos: *Elejtett szavak: Egy csíki székely ember nyelve és világképe.* Bookart, Csíkszereda, 2008.
- The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities & Explanatory Note.* The Foundation on Inter-Ethnic Relations, The Hague. October 1996.

ADORJÁNI PANNA

NEM BAJ, DE NEM ÉRTEM

Bodor Johanna: *Nem baj, majd megértem*

■ A (romániai) kommunizmust feldolgozó művekből még mindig nincs elég, akkor sem, ha úgy tűnik, lassan Dunát lehetne rekeszteni velük. És ameddig bármelyik részlete tabu, addig újabb és újabb művek és stratégiák kellenek, amelyek a szembenézést és feldolgozást segítik. A kérdés csak az, hogy mindez milyen módon lehetséges és működőképes. A múltfeldolgozás egyik legizgalmasabb fajtája az, ami Bodor Johanna könyvének alapját képezné: a mikro-történelem, amely az egyes ember szemszögéből a tökéletesség igénye nélkül és a pluralitás jegyében kísérel meg gondolkodni a múltról. A *Nem baj, majd megértem* tehát nem egyetlen és/vagy kiemelkedő története a kommunista Romániának, és ezt a szerző az utószóban expliciten szövegezi is: „Nem hős vagyok, csak egy ember. Ez a történet egy gyereklányé – azé, aki voltam.” Egy mondatnál előbb viszont Bodor a szerzőségével kapcsolatban is szabadkozik: „Nem író vagyok, hanem táncművész.” Ugyanez a vonakodás jelenik meg a könyv elején is, ahol a szerző inkább nevezné írásnak, mint regénynek azt, amit az olvasó éppen a kezében tart. Mindezek fényében két kérdés tevődik fel. Egyfelől vajon a mikro-történet-írás részének tekinthető-e egy olyan könyv, amelyet egy hangsúlyosan kiváltságos személy ír meg, vagyis képes-e ez a hang a tág értelemben vett kisember történetét képviselni? Másfelől ha a táncművész memoárjaként olvassuk Bodor Johanna könyvét, akkor az milyen módon befolyásolja a múlt-, illetve a műértelmezést?

Magvető, Bp., 2014.

A *Nem baj, majd megértem* története szerint a kolozsvári születésű, Bukarestben nevelkedett, éppen érettségiző Johanna beleegyezik abba, hogy névházasságot kössön egy István nevezetű magyarországi férfival, hogy majd családegyesítés ürügyén a szülei elhagyhassák az országot. Az ő házasságát a bátyja hasonló manővere előzi meg, majd a körülmények és lehetőségek úgy hozzák, hogy először az édesapa, majd az édesanya megy ki és marad Magyarországon, maguk után hagyva a lányukat, aki ezután egymaga intézi a házassághoz kapcsolódó hivatalos teendőket, végez a balettintézetben, majd elszerződik egy évre a rosszhírű Operettszínházhoz, csak hogy legyen valami munkahelye a kivándorlás engedélyeztetéséig. A könyv tulajdonképpen az otthon maradt lány hirtelen és erőltetett menetű felnőtté válásának, belső és külső harcainak felidézése, amely egyszerre nyújt betekintést egy diktatórikus rendszer szörnyű gépezetébe és ezzel párhuzamosan abba, ahogy ez a szerkezet közvetlenül kihat egy tetszőlegesen (vagy nem?) választott fiatal lány életére.

A felidézett történet már önmagában háborzongató, és nehéz olvasóként túllépnem azokon az alapvető kérdéseken, amiket Mihai, a regénybeli Johanna nagy szerelme is feltesz: milyen önző, kegyetlen szülő lehet az, aki ilyet tesz a gyermekével? Az igazságtalanság-érzetet csak fokozza Johanna egyik magyarázata, amikor leírja, hogy milyen lehetőségei voltak annak, aki el akarta hagyni a kommunizmus alatt az

országot, és szinte melleleg hozzáteszi, hogy a disszidálás „nem volt a műfajunk”. A regény nem kérdőjelezi meg az elmenetelt, ahogyan annak módját sem: a visszaemlékező egyértelművé teszi, hogy minden nehézség ellenére megértette és megbocsátotta szüleinek azt a döntést, ami közvetlenül és akarata ellenére befolyásolta az ő sorsát. Ilyen módon a *Nem baj, majd megértem* megbocsátástörténet is lehetne, de az emlékezés folyamatában nem kap helyet az események újraélése: Johanna útja a jelen biztonságából könnyeden és egyértelműen idéződik fel, lezárt múltként. Az olvasó tehát nem lesz részese a feldolgozásnak, a történeteket pedig evidens és vitathatatlan emlékeként követi nyomon. A névházasság, a tönkrevágott szerelem, Johanna szakmai indulásának lehetetlensége, sőt többszörös szexuális zaklatása és megerőszkolása is zavartalanul jelenítődik meg: az elbeszélő távolságtartása nem hideg kegyetlenség saját magával és a többi szereplővel szemben, hanem eltartás, amely egyszerre teszi elmesélhetővé, hatásvadásszá és felszínessé a leírtakat. Megjelenítődik a kommunizmus Romániája, benne egy izgalmasnak ígérkező értelmiségi és/vagy művészi miliővel, és teli ugyancsak ígéretes fiatal szereplőkkel, akiknek a történeteinek keresztül viszont csupán a kommunizmus ismert motívumai tudnak megismétlődni. Hiába hatolunk bele a Johanna-történet legmélyebb bugyraiba, mindig kívül maradunk rajta, hiányzik az a személyesség, problematizálás és mélység, ami a leírtakat valóságossá, hihetővé és gondolatébresztővé tehetné.

A *Nem baj, majd megértem* felszínessége nagyrészt a szöveg milyenségéből adódik. A könyvet javarészt tömönatok teszik ki, az egyes gondolatok pedig képzavartól és közhelyes fordulatoktól hemzsegnek. Ugyancsak bosszantó, hogy miközben a regény párhuzamosan mutatja be a kommunista diktatúrát és a balettintézeti önkényuralmat, a kettőt működtető elnyomó mechanizmusok között nem vél

összefüggést felfedezni. A balettintézet tanárainak kegyetlensége a művészet nevében megbocsátható, sőt szükséges, ami felkészíti Johannát arra, hogy túlélje azokat a brutalitásokat, amiket a rezsim tartogat számára. Az iskola megtanítja arra, hogy mosolyogni tudjon, rendesen végezze a dolgát, és soha ne mutassa meg „valódi arcát”, a diktatúra viszont tönkrevágja egy bimbózó lány személyes életét: a kivándorlást megelőző gyötrelmes időszakból eredtetendők ugyanis Johanna viharos szerelmi kalandjai. A lány nem szeretné, ha a már Magyarországon lévő szülei megtudnák, hogy ártatlan gyermekük hogyan keményedett meg és került mindenféle kétes ügybe az otthonmaradás ideje alatt. A könyv legizgalmasabb, de ugyancsak kevésbé kiaknázott gondolata vetődik fel, miszerint a diktatúra szexuálisan is erőszakot tesz az egyéneken. A (politikai) elnyomás működését szemlélteti mind Johanna szabadságvesztése az őt látszólag istápoló, de a valóságban a karmai közt szorongató és érzelmileg zsaroló Virgil által, mind pedig szexuális együttléte két külföldivel, akik konkrétan bezárják őt és barátnőjét egy hotelszobába. Az említett részeknél kissé megrendül az írói hang könnyed szenvtelensége, és akaratlanul berobban a valóság a maga cenzúrázatlan vaskosságában, és ilyenkor igazán izgalmas olvasmánnyá válik a regény.

A jelenbeli Johanna írói hangja és Bodor Johanna személye közösen indokolják, hogy a *Nem baj, majd megértem* című könyvet memoárként olvassuk, olyan visszaemlékezésként, amelyet az emlékező személye hitelesít és tesz érdekfeszítővé, és amelynek műfaji hiányossága, hogy hiányzik belőle a ghostwriter, aki által elkerülhető volna a szöveg igencsak gyenge minősége. Ha az oral history részeként értelmeznénk, akkor a könyvből a kérdező, elemző személye hiányzik, aki által az emlékezés valóságosan új tudást hoz a felidézett korszakról mind az emlékező, mind az olvasó számára. Bodor Johannát az utószó szerint hozzá közel álló

emberek unszolják a könyv megírására, és ez a külső indíttatás a regény folyamán soha nem válik bensővé. Kiderül, hogy mi történik a „gyermeklány” Johannával a sok megpróbáltatás után, de az nem, hogy történik-e bármi is az emlékező Johannával. A felidőzés nem a feldolgozás és megértés folyamata, hanem noszogatóra történő elisméltése egy olyan életrészletnek, amelyet az unszolók már valószínűleg előző beszélgetésekből ismernek. A történet elhangzik, leíródik, mert érezzük, hogy fontos lenne elmondani, de a megosztás által semmi nem változik.

Történik-e tehát valós múltfeldolgozás, vagy csak a zárt történet van, amit megörökítünk, de ami nem fogad be? Nem baj, majd megértem, mondáná Johanna, miközben nem érti, hogy miért kell mindannak megtörténnie, ami vele megtörténik, és mindazt megtennie, amit megtesz, és ez a cím akár

gesztusként is értelmezhető, miszerint a kommunizmus borzalmi felfoghatatlanok, elmondhatatlanok maradnak. Bár ez a végkövetkeztetés érvényes és releváns lehet, Bodor Johanna könyvében ez nem a megértéssel és az emlékezéssel való harc és feszültség okán fogalmazódik meg, hanem inkább közhelyként áll egy igenis elmesélhető és lezárható történet élén, megbocsáthatónak kikiáltott bűnök felmentéseként. A *Nem baj, majd megértem* a megbocsátásból indul és a leigazoláshoz és happy ending jut el, miközben az olvasó még mindig az első oldalaknál dühöng, és most már végérvényesen kimarad abból az útból, ami tulajdonképpen a legizgalmasabb volna, és ami végső soron kívül marad a regény korpuszán, elzárva az olvasás, értelmezés terétől: hogyan kell és egyáltalán meg lehet bocsátani a rezsim, a szülő, az iskola, a szerető, a barát önkényuralmát?

AMI A FEKETÉN TÚL VAN

„Infra-noir”, un et multiple. Un groupe surréaliste entre Bucarest et Paris, 1945–1947

■ A Peter Lang kiadó új könyvsorozatát indított 2014-ben (*Art and Thought: Histories of the Avant-Garde*, szerk. Dawn Ades and Timothy Matthews), egy olyan többszerzős kötetrel, amelyik a bukaresti, 1940-es években működő szürrealista csoport tevékenységét térképezi fel. Merész és érdekes választás egy olyan avantgárd csoporttal kapcsolatos kötetrel kezdeni egy sorozatot, amelyik nemzetközi szinten kevésbé ismert, ugyanakkor a kötetnek több mint egyharmada épp arról szól, hogy közvetlenül is növelje a csoport ismertségét közösen írt munkáik hasonló kiadású újraközlésével (*Dialectique de la*

dialectique; Présentation de graphies colorées, de cubomanies et d'objets; L'Infra-noir: Préliminaires à une intervention sur-thaumaturgique dans la conquête du desirable; Éloge de Malombra, cerne de l'amour absolu; Le sable nocturne) és néhány egyéni, Bukarestben francia nyelven az *Infra-noir* sorozatban megjelentetett kötet anyagának beiktatásával. Mindmáig ezek közül csupán néhány kiadvány volt elérhető az interneten, jobb-rosszabb minőségű szkennelt változatban. Romániai kiadók antológiái csupán válogatásokat közöltek ebből az anyagból, és még az *Infra-noir* sorozat 1996-os pá-

Dir. Monique Yaari. Peter Lang, Bern, 2014.

A recenzió a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem GTC 34055/2013-as, „Avantgardisták az avantgárd után” című kutatási projektjének keretén belül készült.

rizsi újradakozása is (Maison de Verre kiadó) számos hibát tartalmazott, amelyeket Monique Yaari, jelen kiadvány szerkesztője részletesen ismertet a kötet 30. oldalán. Az egyik legfontosabb cél tehát megvalósult: mostantól a kutatóknak rendelkezésére áll az eredeti francia nyelvű szövegek nemzetközileg elérhető, megbízható kiadása. E szövegek minősége, intellektuális szintje a sorozatszerkesztők választását jogossá teszi, ráadásul némely olvasók számára megeremti azt a lehetőséget, hogy egy „új” szürrealista csoportot fedezzenek fel a maguk számára, egy olyan csoportot, amelynek mindazonáltal az 1947-es nemzetközi szürrealista kiállítás idején megvolt a maga nemzetközi ismertsége, és tagjai közül néhányan (mint Gherasim Luca vagy Gellu Naum) életük második felében nemzetközi közönség előtt bontakoztathatták ki pályájukat. Maga a kötet jól szerkesztett kiadvány – Monique Yaari bevezetője után, amelyik felvázolja a csoport tevékenységének legfőbb jellemzőit, egyfajta kronológiai megközelítés következik: a kötetet jegyző szerzők (akik mindannyian a nemzetközi avantgárd tapasztalt kutatói) egyfajta részletes, kontextualista elemzést nyújtanak a kötet függelékében megjelentetett szürrealista szövegekről.

A csoport kiállítási katalógusairól írva Jonathan P. Eburne a „homályosság” fogalmát hangsúlyozza, amely többféleképpen is jellemzőnek tekinthető a bukaresti szürrealisták tevékenységével kapcsolatban. Az ellentétesség, hermetizmus, titkos tevékenység, illetve a „feketesség” különféle tematikus megközelítései egyaránt jellemezték a csoportot – az *Infra-noir* sorozatcím maga is jelzi ezt az érdeklődést. Eburne amellet érvel, hogy a „homályosság” fogalmához való ragaszkodás lehetővé tette a csoporttagok számára, hogy mindvégig megőrizék kreativitásuk szabad mozgásterét, a romániai totalitárius rendszerek ellenében is – előbb a jobboldali diktatúrákkal, majd a kommunista kultúrpolitikával szemben.

Egy valamivel részletesebb és széleskörűen megalapozott elemzésben Krzysztof Fijalkowski annak a Gherasim Lucának a műveit mutatja be, aki a csoport egyik vezető szerzőjének számít. Nagymértékben építve korábbi Lucával kapcsolatos publikációira, Fijalkowski összegző módon mutatja be Luca tevékenységét, főként annak teoretikus és képzőművészeti vonatkozásait. A Lucáról írt korábbi monográfiák után (Petre Răileanu, Dominique Carlat és Iulian Toma műveire képest) Fijalkowski elemzése azáltal válik fontossá, hogy a csoport vizuális művészetek terén folytatott tevékenysége (illetve az a mód, ahogyan a vizuális közegen belül a „művészet” terepét kerülni próbálták) egészen a közelmúltig kevesebb figyelmet kapott. Luca objektjei és „kubomániái” itt abban az elméleti kontextusban jelennek meg, amelyet Luca társával, D. Trosttal együtt dolgozott ki, a non-ödipuszi elv jegyében, és amelyik később Deleuze és Guattari Anti-Ödipusza számára is inspiratív bizonyult.

Françoise Nicol a másik említett szerző, Trost némiképp teoretikusabb jellegű szövegeinek világába vezeti be az olvasót (*Le même du même; Le plaisir de flotter*), megközelítésének sajátos vonása, amit az írásmód is jelez, hogy számos kérdőjeles mondatot iktat szövegébe. Ez a Trosttal kapcsolatos megállapítások egyfajta nyitottságát, rögzítetlenségét jelzi. Számos utalás történik a tanulmányban Trost 1945-ben publikált művére, a *Vision dans le cristal* című könyvre, amelyik az *Infra-noir* sorozaton kívül jelent meg. Ez a tény is jelzi, hogy a csoport tevékenysége illetve az elméleti háttér, amely megalapozta munkásságukat, nem írható le csupán az *Infra-noir* sorozat és az együtt írt szövegek révén – jelen kötet is egyfajta bevezetést nyújt csupán a téma kapcsán. (Hasonló, a szerzők egyéb szövegeit is bevonó értelmezői stratégiát alkalmaznak egyébként a Lucáról és Paul Păunról szóló fejezetek is.) Noha a Trost és Luca közötti együttműködés viszonylag jól ismert a közö-

sen írt, 1945-ben közölt *Dialectique de la dialectique* című szövegük miatt, jelen kötet olvasójának mégiscsak megmaradhat az az érzése, hogy Trost szerepét a csoporton belül nem sikerült egyelőre a maga árnyaltságában tisztázni. Nem csoda, hiszen az ő tevékenységével kapcsolatos első monográfia nemrég, 2013-ban jelent meg, román nyelven. (Michael Finkenthal: *D. Trost între realitatea visului și visul ca realitate*. Tracus Arte, Buk., 2013.).

A Monique Yaari által írt fejezet Paul Păun/Paon munkásságáról rendkívül fontos, különösen a kései, kiadatlan anyagokra történő hivatkozások miatt, mint amilyenek a *Carnet* vagy a *La rose parallèle*. Ezekből Trostra, illetve az ő Păunnal való együttműködésére vonatkozóan is fontos adatok derülnek ki. Noha a csoporton belül Păun rejtőzködőbbnek tűnik, a Gellu Naum és Trost/Luca közötti elméleti/politikai/nyelvi természetű nézeteltérésekben pedig köztes és közvetítő szerephez helyezkedik, a kései írásai alapján megalapozottan állítható, hogy a szürrealista jellegű tevékenység végigkísérte őt egész életében, izraeli emigrációs éveit is beleértve. Ebben a fejezetben is újszerű az (akárcsak Fijalkowski Luca-elemzésében), hogy előtérbe kerül a Păun-munkák vizuális dimenziója – mint megtudhatjuk, ez a tevékenység számos képzőművészeti kiállítás, illetve könyvillusztráció formájában konkretizálódott az idők folyamán.

Régine-Mihal Friedman rövid elemzést közöl az öt szerző által aláírt *Éloge de Malombra* című szövegről (magyarul lásd a *Korunk* 2012. májusi számában), Mario Soldati *Malombra* című filmjét is bevonva a vizsgálódásba – azt a filmet, amelyik a bukaresti szürrealistákat a szöveg megírására ihlette. Noha az írás jól dokumentálja a szürrealista művészek filmhez, mozihoz fűződő kapcsolatait, kevésbé precíz, ami az Antonio Fogazzaro regénye és Mario Soldati adaptációja közti viszonyt illeti. Noha azzal egyetérthetünk, hogy Soldati adaptációja átveszi például a karaktertípusokat a regényből, azt a meg-

állapítást mindenképp túlzásnak érezhetjük, miszerint „Soldati [...] a fidelement suivi sa source littéraire” (Soldati híven követi az irodalmi forrásszöveget, 215.), hiszen számos elemében éppen továbbértelmezésnek, változtatásnak értelmezhetjük azt, ami a forrásszöveggel a filmben történik: magyar nézők számára különösen érdekes lehet, hogy megváltozik például a filmbeli személyi titkár nemzetisége (németről magyarra), és néhány magyar szó is elhangzik a filmben. Magának az *Éloge*-nak a műfaji leírását mindazonáltal inspiratívnak találhatjuk, hiszen Friedman a szürrealista kollázs/*cadavre exquis* és a duchamp-i *ready-made* viszonyrendszerében helyezi el a többszerzős szöveget (215.), a film olyan értelmezéseként tárgyalva azt, amelyik lényegében szabad asszociációk töredékeiből és azok összeillesztéséből áll össze.

Jacqueline Chénieux-Gendron a *Le sable nocturne* című kollektív szöveget elemzi, amelyik egyben a csoport utolsó közös nyilvános „fellépését” is jelentette a *Le Surréalisme en 1947* című katalógusban, amelyik a párizsi Maeght galériában szervezett reprezentatív nemzetközi szürrealista kiállítást kísérte. Chénieux-Gendron problematizáló elemzést nyújt magáról a kiadványról, és vizsgálja az egyes szövegek státusát a katalóguson belül. A bukaresti szürrealisták szövegét „vakfoltnak” nevezve, a szerző mellett érvel voltaképpen, hogy azok az alapfogalmak, amelyek a *Le sable nocturne* esetében meghatározóak, a nagy kiállítás szempontjából is inspiratívak: az anonimitás, a sötét-ség/homály, amely a szövegben leírt teremre jellemző, azoknak a gazdag érzéki benyomásoknak a lehetősége, amely egy sötét szobában történhet, magának a koncepciónak kulcsfontosságú összetevői. Itt a bukaresti szerzők részéről egy vállalt „vakságról” van szó.

A Monique Yaari által összeállított kötet összegzi a bukaresti szürrealista csoporttal kapcsolatos szakirodalmi ismeretek igen jelentős részét, ugyanakkor egyszerre tud kevesebbet és többet annál, ami a csoportról való jelenlegi

„közös” tudás. Amellett, hogy dokumentálja és újraközli azt, ami a csoport közös tevékenységére vonatkozik, a kötet másik legfontosabb pozitívuma az, hogy a korábbi szakirodalomhoz képest erőteljesebben hangsúlyozza a csoport vizuális tevékenységét, illetve ismerteti néhány olyan, magánarchívumokban maradt forráscsoportot, amelyek alapján a román szürrealizmus története továbbírható.

A könyv kevesebb tudásról ad számot, mint amit tudhatna már csak azért is, mert kihagyja az elemzések látóköréből Virgil Teodorescu költészetét – annak ellenére, hogy a kötet függelékébe újraközli Teodorescu két francia nyelvű, az *Infra-noir* sorozatban megjelent kis kötetének szövegét. A kötet bevezetőjében Monique Yaari így érvel ezzel kapcsolatban: „La decision de ne pas inclure dans ce volume une analyse des deux plaquettes dues à Teodorescu ne se fit pas sans regrets; car, si l'ensemble de son oeuvre littéraire ultérieure est de langue roumaine et l'excluait donc en vertu du critère linguistique de notre sélection, ces textes font néanmoins partie intégrante de l'aventure «Infra-noir»”. (Az a döntés, hogy jelen kötet ne tartalmazzon elemzést Teodorescu két művéről, nem született meg könnyen; hiszen annak ellenére, hogy későbbi életműve román nyelven íródott, s így nyelvi kritériumok alapján kizárható az elemzés köréből, francia nyelvű kiadványai az *Infra-noir*-kaland szerves részét képezik. 30.) Lucához, Trosthoz, Păunhoz képest Teodorescu helyzete valóban más anynyiban, hogy az *Infra-noir* kísérlet után visszaváltott román nyelvre, míg társai francia nyelvű életművet építettek tovább, de az *Infra-noir*-korpusz elemzé-

se akkor lett volna teljes és következetes, ha az ő műveit is számba veszi.

Az bizonyos értelemben elfogadhatóbb és érthetőbb döntés, hogy Gellu Naum műveiről nem szól külön fejezet a könyvben, hiszen Naum maga döntött úgy, hogy nem publikál saját, francia nyelvű szövegeket ebben a sorozatban, csupán többszerzős francia szövegek alatt jelenik meg a neve. Ennek ellenére megállapítható, hogy azok számára, akik az *Infra-noir* szerzőinek román nyelven írott műveit is ismerik, Naum kötetét is beleértve, jelen elemzések számos összetevője a sötétségről/homályosságról, vakságról vagy médiumnikus kommunikációról biztosabb talajra lelhetett volna. Ugyanígy megállapítható, hogy román nyelvű források bevonása, mint amilyenek a Gellu Naum Alapítvány *Athanon* füzeteteinek 2008/2-es számában közölt levélváltások Victor Brauner és a csoporttagok között, további információkkal szolgálhattak volna Jacqueline Chénieux-Gendron egyébként kitűnő írásához, amelyik az 1947-es szürrealista kiállítás és a *Le sable nocturne* című szöveg előkészületeiről szól.

Az ismertetést azzal zárhatjuk következőképpen, hogy a Monique Yaari kezdeményezte munka a bukaresti szürrealista csoport filológiájának olyan mérföldköve, amely egyben képes felkelteni a szélesebb körű szakmai érdeklődést a csoport tevékenysége iránt. Mindazoknak azonban, akik a csoport elképzeléseit, látásmódját a maga teljességében szeretnék átlátni, további elmélyedésre lesz szüksége Gellu Naum és Virgil Teodorescu munkáiban, illetve Trost, Păun és Luca román nyelvű szövegeiben is.

Balázs Imre József

MÍTOSZROMBOLÁS MESTERFOKON – ÚJSZERŰ MEGVILÁGÍTÁSBAN A MOHÁCSI CSATA

B. Szabó János: *A mohácsi csata*

■ A mohácsi csatáról kialakult képünket az évek során írodott történeti munkák befolyásolták, amelyekben többféle vélemény, ítélet fogalmazódott meg a múltban történt sorsfordító eseménnyel kapcsolatban. B. Szabó János történész kutatási területe elsősorban a középkori, valamint a kora újkori Magyarország hadtörténete. Olvashattunk tőle már a bizánci hadseregről vagy letűnt korok háborúiról, azonban mégis az egyik legizgalmasabb művének a mohácsi csatáról írott könyvét említeném. A Corvina Kiadónál a Geo sorozatban – első kiadásban 2006-ban – megjelent mű eltér az eddig publikált okfejtésektől. A mohácsi csata magyarázata, a múltban történt események, döntéssorozat indoklása számtalan történésznek okozott problémát. Az elmúlt századok során a magyar történetírás a csata elvesztését a különböző bűnbakok, rossz döntések, hibák ismertetésével igyekezett magyarázni. A témában való áttörés B. Szabó János könyvében követhető nyomon, aki ahelyett, hogy a „mi lett volna, ha?” kérdésre keresné a választ, avagy a bűnbakok megnevezésére összpontosítana, munkájában azokat a történetírásunkban megjelenő téves képzeteket, magyarázatokat igyekszik tisztázni, melyek megválaszolásával újszerű megvilágításba helyezi a mohácsi csata megítélését.

A kötet négy nagy fejezetből tevődik össze, melyet több alfejezet, kérdéskör alkot. A témák a kronologikus sorrendet követve azokat a fordulópontokat tárgyalják, amelyek befolyásol-

hatták a csata kimenetelét. A bevezetőt követően, amelynek a címe *Volt egyszer egy ország*, a szerző nemcsak a legfontosabb történeti munkákban megjelenített véleményeket tárja elénk, hanem rögtön tisztázza is szándékát, miszerint nem egy letűnt világ bírálata a cél, hanem annak megértése/megérttetése. Ezt az elvet végigkövethetjük a kötet egészén, hisz a fejezetekben tárgyalt eseményeket, egyes vezérek döntéseit semmiképpen sem bírálja, csupán ismertette az adott korszak viszonyait és politikai helyzetét igyekszik magyarázni az olvasónak az események alakulását.

Az első fejezet címe *A lavina útjában*. Az egyes nagyobb témakörökön belül az olvasó kisebb alfejezetekben tárgyalt legfontosabb kérdéskörökre kaphat megalapozott érvrendszerre támaszkodó választ. A szerző mindazokat a tényezőket, eseményeket vázolja, amelyek az 1526-os mohácsi csata előtt zajlottak, azonban hatással voltak ennek végkimenetelére. Elsősorban a török hadsereget mutatja be, elemzi annak képességeit, és a korszak más hadaihoz viszonyítja. Véleménye szerint az oszmánok egyik sikere abban rejlett, hogy óriási emberszámú sereggel rendelkeztek, nagyon jól szervezettek, kiváló janicsár- és szpáhihadaik voltak, illetve ellenfeleiknél jobban tudtak gazdálkodni javaikkal. Mindezeknek a tényezőknek köszönhetően sikeresen tudtak nagyméretű birodalmat fenntartani és a harcokban győzedelmeskedni. Ehhez képest a keresztény államoknak nem volt állandó hadseregük, nehéz

volt a mozgósítás, illetve a korabeli viszonyok, infrastruktúra problémát okozott az utánpótlás megoldásában, valamint a hadsereg élelmezésében. Magyarországnak nem volt állandó hadserege, hisz Mátyás király halála után feloszlatták a híres zsoldos „feke-te” sereget, másrészt a magyar hadiszerzés elavult volt a török hadseregehez viszonyítva.

A rövid hadsereg-ismertetést követően az Oszmán Birodalom élére kerülő új szultánról, I. Szulejmánról olvashatunk, aki édesapja keleti politikájával ellentétben a nyugati irányú terjeszkedést szorgalmazta, ugyanakkor elfogadta a franciákkal való szövetséget. A franciák célja a Habsburg Birodalom hatalmának megtörése. Szulejmán hatalomra kerülését követően rövid időn belül elindítja 1521-ben seregeit Nándorfehérvárra, hogy annak meghódításával térdre kényszerítse Magyarországot, a Habsburgok egyik legfőbb szövetségését. Az 1521 tavaszán meginduló török sereget a folyami naszádoknak, valamint a déli végváraknak kellett volna feltartóztatniuk. A 15. században a magyar királyok a délszláv területeken erős végvárrendszert építettek ki, majd tartottak fent, amelynek feladata a török támadások feltartóztatása. A rendszer két egymással párhuzamosan futó védvonalból állt, melynek az első szakaszában Szabács és Nándorfehérvár voltak a legfontosabbak, a második szakaszban Temesvár és a Szerémség. A törökök célja Nándorfehérvár elfoglalása volt, hisz ennek köszönhetően megnyílhatott az út Magyarország felé. A magyarok a végvárrendszernek köszönhetően időt nyertek a seregtoborzáshoz, a csatára való felkészüléshez. Éppen ezért szükség volt rengeteg pénzre, melynek megszerzése a kincstárnokra hárult. Ez nagyon sok időbe telt, hisz először a kivetett adót az országgyűlésnek kellett megszavaznia, emellett a külföldről érkező támogatások is késlekedtek. Ez egyrészt nagyon jól mutatja a magyar hadszervezet rugalmatlanságát, amihez társul a fentebb említett ál-

landó zsoldos hadsereg hiánya. Újabb hátrányt jelentett, hogy sem a korabeli politikai elit, sem a lakosság nem rendelkezett katonai tapasztalattal, mivel évek óta szüneteltek a nagyobb háborúk, csupán a végvárakban zajlottak kisebb összeütközések.

Az 1521-es év a törökök számára sikerekkel zárult, hisz elfoglalták Szabácsot, valamint Nándorfehérvárt. Az ezt követő időszakban a nemesek igyekeztek kezükbe venni a védelmet, azonban ez sikertelen próbálkozásnak bizonyult. A magyar elit nagyon megosztott volt, az állandó belső harcok az arisztokrácia keretében gyengítették a hadsereg-szervezést, a védekezést, és közben nem sikerült reflektálniuk a külpolitikai tényezőkre. 1521-től a török állandó ostrom alá vette a végvárrendszert, mely az újabb erősségek elfoglalásával egyre gyengébbé vált. A nemzetközi helyzet sem kecsegtette őket, hiszen a franciák éppen a Habsburgokkal álltak szemben, mely konfliktus megoldására éppen az Oszmán Birodalomban találták meg szövetségüket. Ezért a magyarok nem bízhattak a nyugatról érkező segítségben. A pápa engedélyezte az egyházi javadalmak megadóztatását a rendkívüli helyzetre való tekintettel, azonban még ez sem volt elég, hiszen az országnagyonak nem volt pénzük, a királyi jövedelmek jelentős része el volt zálogosítva, illetve a horvát részekkel is megromlott a viszony. Látható, hogy a mohácsi csata kimenetelében az azt megelőző nemzetközi viszonyok is nagyon fontos szerepet játszottak.

A következő nagy fejezet *Az 1526. évi hadjárat* címet kapta, mely összefoglalja közvetlenül a hadjárat előtt történt eseményeket, illetve a csatára való készülődést, valamint a magyarok helyzetét. Egyrészt az első kis fejezetekben bemutatja az oszmán hadsereg méretét, felszereltségét, amit a nándorfehérvári hadiszemléből tudhatunk meg. Majd a királyi tábor hadseregét alkotók számával kapcsolatban bővülnek ismereteink, miszerint nem igaz, hogy ez volt az egyik legnagyobb magyar hadsereg, hisz valószínűleg nem

60 000 fős volt, csupán 27 000, amelyet a kancellár által közölt részadatok alapján számol ki a szerző. Egy másik hiedelem, hogy a parasztnak távolmaradása volt az oka a mohácsi vereségnek. A mozgósítást gátló nyári mezőgazdasági munkák, a jobbágyok kiábrándultsága, uraik mulasztása mind-mind hozzájárult alacsony arányukhoz és ahhoz, hogy a csatában nem sok hasznukat lehetett venni. A hadsereg megszervezésében mindezek mellett a magyar vezérek játszottak fontos szerepet. A hagyományok szerint a húszéves magyar király volt a magyar hadak fővezére, azonban ő még messziről sem látott csatát, így sem tekintéllyel, sem tudással nem rendelkezett. Mivel nem létezett katonai iskola, ezért elsősorban a tapasztalattal bírókat veszik számításba a hadvezetésben, mint például Bakics Pál, Frangepán Kristóf, Drágffy János, Báthory István, illetve a hiányt a külföldről hívott hadvezérekkel igyekeztek pótolni.

A *mohácsi csata* fejezetben több, mindeddig vitatott kérdés tisztázására is sor kerül. Maga a helyszínválasztás is komoly fejtörést okozott a történétíróknak/történészeknek. Egyesek, mint például Perjés Géza, Szakály Ferenc teljesen alkalmatlannak tartották a csata helyszínét. B. Szabó János szerint azonban ennek kiválasztása kényszerhelyzet eredménye volt, hisz Tomori Pált és seregét visszavonták a király táborához, így a válsághelyzetnek megfelelően alakult Mohács csataterre. Ugyanilyen problémát okozott a haditerv kidolgozása is, azonban a korabeli értesülések hibásak, melyek szerint a magyaroknak a csata előtt három nappal sem volt pontos tervük. Ezt cáfolja a szultáni napló, mely szerint már több nappal a csata előtt hadrendben állt a magyar sereg. Tehát már ekkor létezett egy terv, mely szerint felálltak csatarendbe, azonban azt még a csata napján, 29-én sem tudták, hogy aznap sor kerülhet az összeütközésre. Egy másik fontos kérdés a „támadni vagy védekezni?” kérdése. Perjés Géza szerint a csatarend egyetlen támadásra adott

lehetőséget, az első világháborút megjárta történészek némelyike viszont azt állította, hogy védekezésre voltak beállva a magyar seregek. Abban azonban a történészek egyetértenek, hogy mivel a török hadsereg méretei miatt nem tudott egyszerre felvonulni, ezért részenkénti támadást terveztek. Mindezek mellett fontos kérdés volt a király szerepe, megóvása, valamint annak megakadályozása, hogy a török sereg a hátkuba kerüljön.

A történészek által máig vitatott a csata konkrét lokalizálása, ugyanis ezt még napjainkban sem sikerült teljes bizonyossággal meghatározni. Mind a 19. századi kutatók, mind a régészek 1950-es évekbeli következtetései, kísérletei tévesnek bizonyultak. A helyszín azonosítása a seregek behatárolása szempontjából is fontos, ez által lehetséges magának a csatának a rekonstrukciója. A kezdeti sikerek gyorsan megfordultak, és a csata végkimenetele eldőlt. A mohácsi vesztesség óriási, a szerző szerint arányaiban sem fogható a nikápolyi, várnai és a rigómezei csatákhoz, itt szinte az egész magyar sereg elpusztult. Az ország nemeseinek nagy része odaveszett, az ország védtelenül és uralkodó nélkül maradt. Mindezt a török táborban óriási ünnepként élték meg, maga a szultán is úgy vélte, sosem arattak ekkora győzelmet a magyarok felett.

Az utolsó fejezet a *Hitek és tévhitek* címet kapta, hisz az évek során a mohácsi csatáról rengeteg „legenda” kapott szárnyra. Az egyik szerint az ország hadainak csak a kisebbik része volt jelen a csatában. Frangepánról, hogy a csata napján csupán 350 lovas volt a táborában, azonban a Szapolyai seregéről ennél jóval szűkösebbek az ismereteink. Az is csupán tévhit, hogy Szapolyai 40 000 fős sereggel rendelkezett, sokkal valószínűbb, hogy 15 000 fővel indult útnak. Arra a kérdésre, hogy az erdélyi vajda szándékosan késett-e, nincs biztos tudásunk. Az azonban tény, hogy a csatát megelőzően több egymástól eltérő utasítást kapott, és csupán akkor tudott volna hatékony segítséget nyújtani.

tani a magyar hadaknak, ha azokkal még a csata előtt egyesíti csapatait. A késedelem azonban nem mondható szándékosnak, és a fennmaradt források alapján a szerző megállapítja, hogy miután Szapolyai hátrahagyja seregeit, maga – becsületét megóvándó – igyekszik odaérni a helyszínre. Tisztázatlannak a magyar uralkodó halálának körülményei is. Sokan hiteltelennek tartották azt a változatot, melynek értelmében egy tízéves korától páncélt viselő férfi bele tud fulladni egy patakba. Azonban a szerző szerint korunk szakemberei nem vették figyelembe a vízrajzi helyzet átalakulását, azt, hogy időközben a Duna elmosta a régi patakmedret, és a szabályozások is jelentős változásokat okoztak. Másrészt a király holttestének, eltemetésének körülményeire sem találtak választ, a források alapján azonban valószínűsíthető, hogy jobbágyok temették el, miután a rajta lévő értéktárgyaktól megfosztották.

Egy másik fontos kérdés az 1950-es években megtalált tömegsírok kapcsán tevődött fel, melyekből feltűnően sok, törzsétől elválasztott koponya került elő. Ezekről úgy vélték, hogy azoknak a foglyoknak a maradványai, akiket a török sereg a győzelmi ünnepség keretében mészárolt le. Azonban Papp László úgy vélte, hogy az ellenség fejének levágása sokkal inkább a török harcmódor jellemzője. Ez az elmélet később

teljes mértékben cáfolhatóvá vált, hiszen a harc hevében nehéz ilyen pontosat vágni, ezért a végső eredmény, hogy a tömegsírokban talált holttestek a foglyok, illetve a csatamezőn később levágott fejeknek az összessége, melyeket trófeaként gyűjtöttek a harcosok.

A szerző, miközben számos ponton cáfolja az eddigi kutatások eredményét, vélekedését, érvrendszere nagyon megalapozott, logikusan felépített, és a legújabb kutatásokra, forrásokra támaszkodik oly módon fogalmazva, hogy a laikus olvasóréteg számára is érthetővé váljék mondanivalója. Nemcsak a kötet formai adottságaiból, hanem annak nyelvezetéből, szerkezetéből is egyértelműen látható, hogy műfajilag tudomány-népszerűsítő könyvet tartunk a kezünkbe, amely azonban témáját illetően egy olyan történeti tényről igyekszik teljesen más szemszögből megközelíteni, melynek köszönhetően egyértelműen mítoszromboló. B. Szabó János – aki nemrégiben a mohácsi csatáról szóló animáció elkészítésében is részt vett – egyértelműen olvasóbarát könyvet jelentetett meg, amelyet mindazoknak ajánlok, akik eddig csak a mohácsi mítoszokban keresték a választ, és nem sikerült teljesen logikus magyarázatot találniuk az események kimenetelére.

Markaly Aranka

PESTIS ÉS KOLERA A 18–19. SZÁZADBAN

Chiş Florin Ioan: *Epidemiile și eradicarea lor în Nord-Vestul României. Secolele XVIII–XIX.*

■ *A halál diadala* című festmény üdvözli elsőként az olvasót Chiş Florin Ioan könyvének borítóján – tökéletes választás a témájához, a járványokhoz. A rendkívül alaposan kidolgozott festmény részleteiben elkalandozva a tömegszerencsétlenségek szimbolikus ábrázolását figyelhetjük meg és az ezt kíséző két uralkodó érzést: a tehetetlenséget és a félelmet. A szóban forgó kötet 260 oldalon tárgyalja a 18. századi pestist és az ezt felváltó kolerát az ország északnyugati részén.

Munkája mögött többévi kutatás áll, nagy mennyiségű forrásanyagra alapozva, amelyből tudományos igényű, lábjegyzetekkel, bibliográfiával ellátott részletes tanulmányt kovácsolt. A tartalomjegyzékre pillantva észrevehetjük, hogy jól strukturált, átlátható munkáról van szó, amelyben a konkrét információt kereső olvasó is könnyen megtalálhatja a maga számára szükséges adatokat. A szerző három részre tagolja művét. Az első rész a járvány számszerűsített adatait dolgozza fel, a második rész a hatóságok közbelépését és a járvány terjedése megakadályozásának kísérleteit részletezi, míg a harmadik a lakosság reakcióját mutatja be a kialakult pánikhelyzetben.

A *Bevezető*ben egy rövid forráskritikát is olvashatunk, illetve a jelenséggel felmerülő problémákat dióhéjban. A szerző a számadatok rekonstrukciójához egyházi anyakönyveket is használ, és többször is hangsúlyozta, hogy egy részük abból az időszakból való, amikor még nem volt szabályozva az anyakönyvezés, ezért elővigyázatosan

kell bánni az innen származó számszerű adatokkal. Ennek ellenére még mindig ez a leghűbb tükre a népesség számontartásának. Viszont pontosításra szorulna, hogy a vizsgált településeket milyen kritériumok alapján választotta meg (lakosságszám, gazdasági jelentőség, elhelyezkedés szerint vagy véletlenszerűen). Kutatásában a mai Szatmár, Szilágy és Bihar megyékből találunk településeket, elsősorban néhány nagyobb helységet. A jelenlegi megyehatárookra való támaszkodásnak minden bizonnyal gyakorlati okai vannak, mert a levéltári gyakorlat egy megyére terjeszti ki gyűjtőkörét, amely viszont nem minden esetben fedi át a régi vármegyehatárokat. Azt sajnos az olvasóra bízta, hogy kikövetkeztesse, valójában a levéltári forrásanyag lehetőségei szerint vizsgálta-e a településeket, ugyanis ahogy haladunk az időben, nő a vizsgált helységek száma, annak is jeléül, hogy egyre szigorúbban szabályozták az anyakönyvek vezetését. További kritériumnak, úgy tűnik, a településméret és esetleg a gazdasági jelentőség tekinthető, ugyanis a következők az utolsó járvány (1873) esetén kutatott helységek: Nagyvárad, Székelyhíd, Nagykároly, Szatmár, Margitta, Élesd, Szalonta, Belényes, Szilágycseh, Zsibó, Zilah, Kraszna, Érmihályfalva, Mezőtelegd, Szalárd, Avasfelsőfalu, Szilágysomlyó, Tasnád, Alsóegregy.

A módszertani részt hosszú irodalmi áttekintés követi, amely az Annales-iskola módszereiből indul ki. A témához kapcsolódó román történetírás áttekintése viszont különösen hasznos és

részletes a kutatók számára kiindulópontként. A bevezető lábjegyzeteiben történeti demográfiai, tudománytörténeti, klímátörténeti, szociológiai és orvostudományi tanulmányok hosszú listáját olvashatjuk, annak jeléül, hogy a járványok történetének kutatása több tudományágba igényel betekintést. Így természetesen nem maradhat el a bevezetőből a kolera és a pestis bemutatása orvosi szemszögből sem, e részben még a kolera jelenlegi kezelési módjáról is olvashatunk.

A szerző azért tartja fontosnak a járványok demográfiai következményeinek a megismerését, mert ez váltotta ki az egyének, a közösségek és a hatóságok különböző reakcióit. Ezt a részt több alfejezetre bontja. A pestisjárványokat egyben tárgyalja, a kolerajárványokat pedig külön-külön (1830–1831, 1836, 1848–1849, 1855, 1866, 1872–1873), mindegyik esetben ugyanazokat vagy hasonló vizsgálatokat végezve. Az adatoktól függően például számol morbiditást, letalitást, mortalitást, a koleraiban elhunytak százalékos arányát a többi halotthoz képest, nemenkénti megoszlást és hasonlókat. Megfigyeli, mikor legerősebb a virulencia, milyen irányból és merre halad a járvány, kontextusba helyezi és összehasonlítja a korábbiakkal, valamint más településekkel.

Ez a fejezet bővelkedik ábrákban is. A nagy járványhullámok bemutatásához térképet illeszt, amely a vizsgált településeket és a betegség terjedésének irányát mutatja. A térkép rendkívül hasznos és segít az olvasónak összképet alkotni és térben elhelyezni a járványt. Ráadásul a kolerajárványokhoz csatolt térképek egyszerűek és átláthatók, mert kizárólag csak a témához kapcsolódó információkat tartalmazzák. A pestishez csatolt térképek ehhez képest kevésbé átláthatók a domborzati formák, utak és folyók vonalai miatt. A térképek mellett táblázatokkal és diagramokkal egészíti ki a szöveget. Oszlopdiagramokat készít az elhalálások számának évenkénti változásáról, havonta a járványos éven belül vagy napokra bontva a járvány hónapjaiban.

A járvány okozta kiugrás világosan látszik az elhalálási értékek változásában. Ezeket külön-külön elkészíti egy településen belül az egyes felekezetekre vonatkoztatva. Ahol egy településen belül több felekezetnek megvannak az adatai, több diagram helyett egy összevont is megtenné, ugyanis ugyanazt a mintát mutatná, és nem tenné zűfolttá a szöveget ábrákkal. Emellett kördiagramokat készít a koleras áldozatok életkor szerinti megoszlásáról, ahol viszont kifogásolható, hogy túl nagy kategóriákra bontja az életkorokat: 0–20 évesek, 20–50 évesek és 50 év felettiak. Itt elsősorban a 0–20 éves csoportosítás helytelen véleményem szerint, ugyanis egy csecsemő életerőssége nem hasonlítható össze egy 20 évesével. Az előbbieket sokkal nagyobb arányban hálnak meg gyengeségben és gyerekbetegségekben, ami felboríthatja a számszerű eredményeket, és helytelen következtetéseket vonhatunk le belőlük.

Az elsődlegesen anyakönyveken alapuló módszert alkalmazva már a fejezetek terjedelmén is meglátszik az anyakönyvek szabályozásának és egységesítésének fejlődése. A pestisjárványok és az első kolerajárvány esetében még igen szűkszavúak az anyakönyvek, szinte az a kivétel, ahol van adat. Az első kolerajárványhoz éppen ezért nem is kapcsolódik térkép. Emiatt az első két alfejezetben többnyire adatok felsorolása olvasható, a szerző óvakodik következtetéseket levonni a rendkívül hiányos adatok miatt. Ezt követően viszont mindegyik alfejezet végén röviden összegzi a megfigyeléseit. Például hogy 1850-ben a járványhullám után sokkal kisebb a halálesetek száma, mint akár a kolera előtti években, amit a járvány egyfajta természetes szelekciójával magyaráz.

A következő fejezetet a járványok elleni óvintézkedéseknek szenteli, a pestissel kezdve. Itt főleg hivatalos iratokat, jelentéseket, rendeleteket, jegyzőkönyveket használ forrásként, a későbbiekben pedig a sajtót is. A rendeletek mellett párhuzamosan bemutatja a gyakorlatot is. Az óvintézkedések különböző módszereit ismerteti, ha csak lehet, he-

lyi példákkal kiegészítve. A legelterjedtebb a karantén volt, amely egyben felháborodást is keltett a lakosság körében, mivel akadályozta a forgalmat és a kereskedelmet, ezért a hadsereg bevetésére volt szükség, néha pedig olyan radikális büntetésekre, mint a halálbüntetés. A házi karantén pedig szinte felért a halálos ítélettel: ha valaki elkapta a fertőzést, bezárták a házába a családjával együtt, és csak akkor nyitották ki az ajtót, mikor már nem láttak kapálózó kezeket az ablakban. A halottszállítók szigorú szabályait tartalmazó esküjét is olvashatjuk ebben a fejezetben. A szerző nagy elismeréssel tekint Mária Terézia egészségügyi törvényeire és ezek fontosságára, ugyanakkor néhány erdélyi főorvos nevét is olvashatjuk, akik sokat tettek az orvostudomány és egészségügy terén: pl. Chenot Adam, Pataki Sámuel, Nyulas Ferenc. A kolera idején is hasonló módszereket alkalmaztak, mint például a karantén, viszont sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a köznép oktatására, amelyben a sajtó jelentős szerepet játszott. Itt viszont már egy másik tényező is előtérbe kerül, mégpedig az egyéni higiénia, amely szorosan összefügg a kolera terjedésével. Majd egy rövid fejezet következik az orvostudomány és orvosképzés történetéről, ahol viszont szemet szúr, hogy Nagyszombat helyett kétszer is „Nagy Szambat”-ot kell olvasnunk.

A következő fejezetek a legolvashatóbbak, bevezetik az olvasót a nép gondolatvilágába, megpillanthatjuk a megrémült főszereplőket. A források a legtöbb esetben korabeli könyvek lapszélei, illetve anyakönyvi bejegyzések, amelyek jól illusztrálják a korabeli mentalitást. A vallás volt a nép egyik „védekezési” módja, például a pestistől védő Szűz Mária vagy Szent Rókus tisztelete. A vallás mellett kiegészítésként szerepelt a varázslat: a pestist megszemélyesítő alakot különböző módon próbálták elűzni. Itt egy olyan forrással találkozunk, amely meglepő egy 18–19. századi történeti munkát olvasva: egy interjúval. Egy Szilágy megyei faluban még van olyan, aki emlékszik a pestis idején alkalmazott „pestising”-

készítés rituáléjára, ugyanis a szertartást még a múlt század első felében is használták, igaz, más szerencsétlenségek elhárítására. Így az idős asszony még a verses ráolvasásra is emlékezett. A pestising hiedelmi alapja az, hogy a betegséget megszemélyesítő öregasszonynak, mikor elkopik az inge, elindul a szomszéd falvakba újat keresni, ezért inget szőnek neki, hogy azt öltse magára, és menjen el vele messze a falutól. Egy másik ráolvasás egy 18. századi Bihar megyei kéziratból teljes terjedelmében olvasható, amely a természetfeletti erők jó és rossz képviselőinek egész seregét állítja szembe egymással, mágikus számokkal jelezve erejüket, és a megszemélyesített pestis egy másik szükségletére világít rá: az étkezésre. Az embereket a félelem kormányozta, és mikor már sem a pap, sem az orvos nem tudott segíteni, a legjobb orvosság „egy jó pár csizma” volt. Ha csak tehették, és nem állították meg őket, egész falvak menekültek, kevés eredménnyel, mert velük együtt utazott a járvány is. A kolera idején is ugyanazokat a módszereket használták a rurális környezetben, idővel azonban ezeket fokozatosan helyettesítette a korszerűbb orvostudományi gyakorlat, emlékük viszont még hosszú ideig fennmaradt a népi emlékezetben.

A járványhullámok története puzzle-ként áll össze a sok apró információból, bejegyzésből, jelentésből, számadatok értelmezéséből Chiș Florin Ioan kötetében, amelyet behelyez a téma már meglevő irodalmába. Érdeme főként a kis léptékben való kutatás, a helyi, részletes, elsődleges források értelmezése és felkutatása, amelyre az összefoglaló munkák nem vállalkozhatnak. A történeti demográfusok számára felettebb izgalmas olvasmányt nyújthat, helyet adva módszertani vitáknak is egyes részleteiben. A későbbi fejezetek pedig a mentalitástörténet iránt érdeklődőket ragadják meg, emiatt főleg a kötet vége olvasmányos és érdekfeszítő a nem történész olvasók számára is.

A DIGITÁLIS ÍRÁSTUDÁST MEGALAPOZÓ KÉSZSÉGEKRŐL

■ Amikor a weben böngészünk, egyszerű keresőkérésre olyan folyóiratok válhatnak pillanatok alatt, teljes aktuális tartalmukkal, összes korábbi lapszámukkal elérhetővé, melyeket sem könyvtárban, sem sarki boltban soha nem találunk volna meg, mert nem is kerestük volna (és nem feltétlenül azért, mert tudjuk, hogy ott ilyenek nincsenek). A weben sem keressük, inkább csak rátalálunk. Véletlen és szó szerinti egyezés – én ennek köszönhetem ezt a digitális kompetenciákkal foglalkozó norvég folyóiratot. Mindez pedig elgondolkodtat afelől, hogy csak a hivatkozások rendszerében (egyik bibliográfiai tételtől egy másikhoz, majd egy harmadikhoz jutva) épül-e a tudás, vagy érdemes a véletlen kizárásának más alternatíváit is üzembe helyezni. A *Nordic Journal of Digital Literacy (NJDL)* legújabb számában a források keresésének, használatának tudásalakító hatásáról is szó van.

A *NJDL* egy nyílt hozzáférésű (open access) tudományos folyóirat, tartalmi szabadon hozzáférhető az érdeklődők számára a weben, legutóbbi száma itt elérhető: http://www.idunn.no/file/pdf/66706049/dk_2014_02_pdf.pdf

A 2006 óta negyedévenként megjelenő, előbb norvég és angol, napjainkban kizárólag angol nyelvű cikkeket közlő lap az információs és kommunikációs technológiák okozta változások, illetve az oktatás technológiai vonatkozásainak tárgyalásában, ezekre vonatkozó kutatások bemutatásában érdekelt.

A legfrissebb szám témaköre a tanuláselemzés, az adatfeldolgozásnak olyan kutatásai, melyek az információtól áthatott, tudásalapú társadalom kontextusában személyre szabott oktatási formákat, hatékony elsajátítási módokat, közvetlen visszacsatolási lehetőségeket ígérnek.

Ezen belül Helge I. Strømsø és Ivar Bråten tanulmánya (*Students' Sourcing While Reading and Writing From Multiple Web Documents*) az elmélyülő tanulásról, illetve az információkeresésről, a különböző források kezelésével (*sourcing*), értékelésével kapcsolatos készségekről szól. Ötvenegy hallgatónak kellett írásban beszámolnia arról, hogy mit tud a mobiltelefonok működéséről, azok egészségre gyakorolt hatásáról és arról, hogy a kutatók hogyan mérik azt, hogy a mobiltelefonok káros hatással vannak-e az egészségre. Utána különböző műfajú, a fenti kérdéseket taglaló szövegek elolvasása után kellett összefoglalniuk a cikkek tartalmát. A szerzők a hivatkozási formákat rangsorolták, és azt állapították meg, hogy a hallgatók képesek beazonosítani forrásokat, de sokszor nem tudnak különbséget tenni a között, amit az olvasott szerző állít, és a között, amire az hivatkozik. Amennyiben egymásnak ellentmondó állításokkal találkozunk a különböző dokumentumokban, akkor inkább megjegyzik, hogy melyik információ honnan származik, de amúgy nem építik fel a fejükben azt, hogy „ki mondott mit, és ez milyen viszonyban van azzal, amit más források állítanak”. A források megfelelő kezelése pedig nem csupán az akadémiai pályafutás során kulcsfontosságú, hanem mindennapjainknak is meghatározó készsége lehet, hiszen állítások hitelessége, információk minősége, értéke sokszor a felhasználók belátásán, *sourcing*-kompetenciáin múlik.

Daniel Schofield tanulmánya (*Young People Exploring Their Media Experiences. Mediagraphy as a Reflection Tool in Upper Secondary School*) a mediagráfia módszerével mutatja meg, hogyan tehető fiatal médiahasználók

a médiatörténet részeseivé és ezáltal érett(ebb) médiafelhasználókká.

Stefanie A. Hillen a számítógéppel támogatott együttműködő tanulás pedagógiájáról ír (*The role of discussion boards in e-collaborative learning environments (CSCL) – What kind of support can they provide?*), Tryggvi Thayer pedig a tanulási-tanítási környezetekről, illetve arról a folyamatról, ahogyan olyan optimális tanulási-tanítási környezeteket tervezhetünk, melyek megvalósulnak – vagy nem – egy elképzelt jövőben (*Constructing Optimal Futures for Education*). Beszél például arról, hogy az alternatív jövőök (a közeljövőben várható esemény lehetséges forgatókönyveinek) elgondolási képessége erőt adhat ahhoz, hogy változtassunk a dolgokhoz való hozzáállásunkon, és új megoldási útvonalakat próbáljunk ki. Ezt a fajta kreativitást kellene felhasználnunk akkor is, amikor kollektív értékek alapján építhetnénk fel preferált jövőképeket a technológiai lehetőségek (pillanatnyi) figyelmen kívül hagyásával. A „design thinking” olyan folyamat lenne, amely kreatív ötletek kitalálását, gyakorlatba ültetését szorgalmazná. Az öt alaplépés: empátia, meghatározás, ötletelés, prototípus készítése, tesztelés. A végkövetkeztetés szerint kreatív embereknek kellene meghatározniuk, milyen tanulási-tanítási környezetek működjenek a jövőben, és önekik kellene mindazokat inspirálniuk, akik rendelkeznek a megfelelő erőforrásokkal ezek kivitelezésére.

A tanulmányok megértéséhez éppen azokhoz az eszközökhöz kellett folyamodnom, amiket elemeznek (számítógépet használnom, keresnem a weben, alternatív forrásokat felkutatnom). Ennek köszönhetően megtudtam például, hogy míg Norvégiában a lakosság 80%-a használja napi rendszerességgel az internetet, addig Romániában ez a szám 64,7% (www.insse.ro). Olyan fogalmakat is sikerült feltérképezni, mint a digitális őslakos, a digitális bevándorló, az internetpedagógus vagy a „szetelés”. Több keresés során is az *Iskolakultúra* című folyóirat valamelyik számának tartalmánál kötöttem ki (<http://www.iskolakultura.hu>). Az is hamar kiderült, hogy a médiagráfia terminust Schofield a médiahasználat-kutatás módszereként érti Rantanenre (*The media and globalization*. London, Sage, 2005.) és Vettenrantára (*NJDL* 2011/6.) hivatkozva, de a kifejezés használatos egy másik jelentésben is: amennyiben a felhasznált források különböző médiumokhoz tartoznak, az irodalomjegyzék vagy bibliográfia terminusokat váltja fel.

A *NJDL* jelentősége abban áll, hogy kiemel néhány nyomvonalat a digitális kor nagy adathalmazának (*big data*) nyomvonalszövevényéből, reflektál a kialakult helyzetre, és készségeket, képességeket tesz tel, melyek elmélyítése (Vannevar Bush nyomán) sikeres nyomvonalvágókká fejleszthet bennünket is. (*Nordic Journal of Digital Literacy* 2014. 2. sz.)

Ármeán Otília

Ágnes Deák

■ *What Every Blade of Grass Knows: Police Informers and Their Targets in Transylvania in the Middle of the 1850s*

Keywords: *police informer, Supreme Police Office, Baron Johann Kempen von Fichtenstamm, state police information network, agent*

In 1852 the Austrian emperor Francis Joseph I decided on reorganizing the leadership of police affairs at the centre of the empire. The so-called “Supreme Police Office” (Oberste Polizeibehörde) was erected, led by the lieutenant-general Baron Johann Kempen von Fichtenstamm. His objective was to centralize the state police information network all over the monarchy. He ordered the police directors and the governors at the top of the province administrations to send detailed reports on their informers (including their name, age, birthplace, profession, religion, education, capacities, code-name, etc.). Due to these reports we are able to identify the persons who served the Governor of Transylvania, the three police directors (for the cities of Kolozsvár, Brassó, Nagyszeben) and the agents of the military headquarters of Udvarhely as confidential agents who served between 1852 and 1854. In addition to this information network, the Supreme Police Office itself had correspondents as a control network; moreover, some agents, on whose identity our information is very scarce, were sent to Transylvania from Vienna with different tasks.

Róbert Hermann

■ *Right Ways, Wrong Ways and Dead Ends of Collaboration in 1848–1849: Hungarian Conservatives on the Other Side*

Keywords: *Hungarian conservatives, participant roles in 1848–1849, Prince Windisch-Grätz, sovereign absolutism*

The study reviews the role taken by Hungarian conservatives during the

events of 1848–1849. This political group belonged to the class in power before April 1848. However, after the sanctioning of the laws adopted in April and the coming into office of the Batthyány government, they gradually lost their power or retired from public life from the start. As the separation between the autonomous Hungarian state and the Habsburg monarchy came about, the members of this group considered that their time has arrived. Beginning with January 1849 Prince Windisch-Grätz ran the civil government of the country with their help. After it became clear in March 1849 that the imperial governance wants to abolish the constitutional autonomy of Hungary, a significant part of this group retired, although they further supported the new authority with their advice. However, there also were some people among them who continued to support the absolutist state, because they considered civil constitutionality to be much more dangerous than sovereign absolutism.

Tamás Magyarics

■ *American “Grand Strategies” and Doctrines in the Post-Cold War Era*

Keywords: *USA, political strategies and doctrines, post-Cold War*

After the collapse of the Soviet Union, the Bush Sr. Administration had to reappraise the American grand strategy designed to meet the challenges of the Cold War. George H. W. Bush’s “new world order” was supposed to be based upon multilateralism and cooperation with the great powers, including the erstwhile enemy No. 1, Russia. The fall of the Soviet Union also meant that American hegemony was practically unchallenged and even expanded owing to an emerging power vacuum in various parts of the world and the fragmentation of power. The Clinton Administration even envisioned the replacement of geopolitics by geoeconomics and the opportunity to pursue a global “democracy agenda” of “enlargement and engagement”. Although

the Bush Jr. Administration originally intended to basically continue its predecessors' liberal internationalism with restraint, the events of 9/11 resulted in an U-turn as the neoconservative agenda took over with a reliance on unilateralism, pre-emption, and the aggressive promotion of "nation-building".

Teréz Oborni

■ *Friend or Enemy? The Story of a Treason, Transylvania, 1551*

Keywords: *Friar George, 1551, Alvinc castle, treason, murder, Ferdinand I of Habsburg, Tamás Nádasdy, Giambattista Castaldo*

The most powerful statesman of the Kingdom of Hungary, Friar George (Fráter György; George Utiešenić/Utiešenović, also known as George Martinuzzi) was killed at the end of 1551, in his castle Alvinc. The instigator of this murder was Ferdinand I of Habsburg, King of Hungary and Bohemia, Archduke of Austria. The perpetrators were Ferdinand's mercenaries, who had come into Transylvania in the summer of 1551 to take the authority over the eastern territory of the country. Since Friar George was the bishop of Várad/Nagyvárad/Oradea, and a Cardinal, who also held the highest governmental functions in the eastern part of the Kingdom, including Transylvania, the rumour of the murder provoked great indignation at the courts of Europe. Pope Julius III instituted juridical proceedings at the Holy See. The trials took place between 1552 and 1554, and other documents were also incorporated into a request book, which still exists in the Secret Archives of the Vatican.

It was Friar George who helped to transfer Transylvania to Ferdinand, but in the second half of the year 1551 he became more and more suspicious in the Viennese Court. He was accused by Ferdinand's representatives, Tamás Nádasdy and Giambattista Castaldo, of wanting to yield Transylvania to Sultan Suleyman, because he still maintained

good relations with the Porte. Finally, Friar George achieved his goal – the Hungarian King could reacquire Transylvania –, but became misunderstood by the latter. The secret manoeuvres of Friar Georg had one goal: to safeguard Transylvania from the Ottoman's rule and attack at any price, but his notions were not clear for the envoys of Ferdinand. Finally the Holy See acquitted Ferdinand from the charge of the murder, and the fact that Friar George had been a traitor of the Christianity has not been proven. The study reveals the political and diplomatic manoeuvres of Friar George which led to his death.

József Pap

■ *Readings of Passive Resistance in 19th Century Texts*

Keywords: *19th century, passive resistance, rejection of compromise, broadening of the circles of resistance, collaboration*

The study offers an interpretation of an important concept of 19th century Hungarian history, i.e. passive resistance. Researches of the past years have identified the mythical elements associated with this concept and explored its evolution within historiography. The present study presents an analysis of the occurrences found in texts belonging to the middle and the end of the 19th century. This concept could be utilized by the contemporaries in two important contexts. Before the compromise, political forces opposed to the compromise could appeal to it as to a movement which makes further resistance and the rejection of the compromise possible. After the compromise, the concept covered the broadening of the circles of resistance, since, if everyone could inhibit the functioning of the oppressive power "in his own way", the attitude of collaboration could also be adequately loosely interpreted. The study analyses several texts associated with these problems.

János B. Szabó – Tamás Sudár

■ ***On the Top of Power: Renegades of Hungarian Origin in the Political Elite of the Ottoman Empire***

Keywords: *Hungarian, renegade, political elite, Ottoman Empire*

Hungarian society has long been willing to ignore its “lost sheep” who lived in the Ottoman Period of Hungary, and as such, hiding behind the elegant ideology of “passive and/or active resistance”, it has silently omitted from the historical memory of the Hungarian nation the disturbing characters of some Hungarians defined as henchmen of the foe or those who possibly “have become Turks”.

Historians also treated this matter ambiguously. So far, Hungarian analyses focused predominantly upon local society and state administration. However, several Anglo-Saxon researchers prefer to highlight the tolerant and amenable feature of the Ottoman Empire, as if shifting from one identity to another had been up to the free will of the subjects.

Nonetheless, analyses are lacking regarding how this phenomenon might have influenced Hungarian history, and no one has truly depicted the historical importance that a group of young people leaving Hungary may have had within the elite of the Ottoman Empire. The collection of biographies exhibited in this study is the first serious effort to provide a succinct introduction to the top leaders of Ottoman governance in the 16th and 17th centuries, who were originally of Hungarian descent.

Szabolcs Varga

■ ***Queen Catherine and the Ottoman Sultan: Pondering John Szapolyai's Betrayals***

Keywords: *John Szapolyai, betrayal, Mohács, fall of the medieval Kingdom of Hungary*

The study attempts to present the accusations brought against the Hungarian king John Szapolyai by posterity, which led to his controversial memory.

John Szapolyai was accused of different things from as early as the 16th century. He was blamed for mercilessly suppressing the peasant revolt of Dózsa in 1514 and for running away from the walls of Zsarnó near Belgrade the next year. However, the most serious accusation against him was that he wanted to acquire the Hungarian throne all through his life, and thus he was late for the battle of Mohács; he made his brother kill the escaping Louis II, and he was even willing to enter into a pact with the Ottomans to retain his crown. Currently we are well aware of the fact that the majority of these accusations were invented by the circles supporting Ferdinand I of Habsburg in order to discredit Szapolyai. The sources do not suggest that Szapolyai betrayed Hungary and Louis II before 1526. Some negative characterisations might arise from the fact that Szapolyai did not get a Humanist education, and he did not understand Humanist behaviour either. He rather ruled on a traditional medieval religious basis.

Historical sources and former scholarly literature reveal that Szapolyai considered his possibilities thoroughly before he entered into an alliance with the Sultan in the spring of 1528. He recognised that the territorial integrity of the country and the peace could not be preserved without the goodwill of the Ottoman ruler. He also realised that the Habsburg victory would bring about constant Ottoman attacks that he wanted to avoid. Szapolyai was the first ruler to recognise the necessity of an Ottoman-friendly policy, and thus he could serve as a model for the princes of Transylvania in the 16th and 17th centuries. Therefore, Szapolyai cannot be made the scapegoat for the fall of the medieval Kingdom of Hungary.

Péter Zakar

■ ***Church and (Counter-)Revolution***

Keywords: *Revolution of 1848, Hungary, Church, (counter-)revolution, Catholics, Protestants, clergymen*

The inhabitants of Hungary were very mixed as for nationality and religion. After the revolution of 1848, equal rights were declared for the Catholic and Protestant denominations. Thanksgiving services were regularly held for the peaceful reforms. By virtue of their position, the clergymen were particularly capable of maintaining the law and order expected by the government and the public, as well as of keeping up the appearance of lawfulness. At the same time, the legalized revolution itself was also one of the reasons why it was not until January 1849 that some of the conservative clergymen placed themselves on the side of the imperial government under the influence of the

victories of the Austrian troops at the main seats of the war.

The Josephinian ecclesiastical policy actually carried on by the revolutionary government, demanding the support of the (revolutionary) political forces as an activity useful for society, conferred crucial political responsibility to the clergy throughout the revolution. The real importance of the liberal clerical interpretation of the revolution and war of independence lays in the fact that they managed to win over the crowds who were never before or were only partly engaged in politics to the cause of transition into civil society, as well as to the war of independence.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Hermann Róbert
Kovács Kiss Gyöngy

Adorjáni Panna (1990) – mesterképzős hallgató, KRE, Budapest

Ármeán Otília (1976) – egyetemi adjunktus, PhD, Sapientia EMTE, Marosvásárhely

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi docens, BBTE, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Balogh Béla (1936) – ny. levéltáros, Nagybánya

Deák Ágnes (1960) – történész, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, főszerkesztő, Aetas, Szeged

Gál Edina Tünde (1992) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Horváth Henrietta (1979) – doktorandus, Szegedi Tudományegyetem

Kádár Tibor (1948) – festőművész, Veszprém

Kántor Lajos (1937) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár

Kontra Miklós (1950) – nyelvész, az MTA doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

Magyarics Tamás (1953) – habilitált egyetemi docens, ELTE, Magyarország dublini nagykövete

Markaly Aranka (1990) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Oborni Teréz (1960) – történész, CSe, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Pap József (1974) – történész, PhD, habilitált egyetemi docens, intézetigazgató, Eszterházy Károly Főiskola

Történelemtudományi Intézet, Eger

Sudár Balázs (1972) – történész, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK

Történettudományi Intézet, Budapest

B. Szabó János (1969) – történész,

Budapesti Történelmi Múzeum

Varga Szabolcs (1978) – történész, PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Pécsi Hittudományi Főiskola

Zakar Péter (1963) – történész, PhD, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem – Gál Ferenc Főiskola

Zelei Miklós (1948) – fró, szociográfus,

Budapest

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

CELOVA
PARTNER
KOLONIA

CONSERVATORIAN
CLUB

„Olyan kérdések ezek, amelyeket újra és újra fel kell tennünk – nem azért, hogy mentegessük vagy felmentsük elmúlt korok szereplőit, hanem, hogy megismerjük és megértjük cselekedeteik motívumait – s hogy a múltat ne csupán történelmi kuriózumok színes kaleidoszkójának lássuk, hanem a jelenbe vezető út előzményének; hogy ne csak az egykori, vélelmezett vagy tényleges kollaboránsokról és szabadsághősökről tudjunk meg többet, hanem önmagunkról is.”

(Hermann Róbert)

ISSN 1222 8338

9 771 222 283304 1 4011

5 LEJ
500 FT

COLABORAȚIONIȘTI ÎN ISTORIA MAGHIARĂ
COLLABORATIONISTS IN HUNGARIAN HISTORY